

จิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม
PUBLIC CONSCIENCE MIND AND HUMAN DEVELOPMENT
ACCORDING TO THE BUDDHIST PRINCIPLE

พระสันต์ทัศน์ ฐิตาจาโร (ปริดาศักดิ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

จิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

พระสันต์ทัศน์ จิตาจาโร (ปริธาคักดิ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Public Conscience Mind and Human Development
according to the Buddhist Principle

Phra Suntouch Thitāchāro (Preedasak)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ เรื่อง “จิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.วีระชัย ยศโสธร)

กรรมการ

(รศ.วิเชียร ชาญตรนุญทริก)

กรรมการ

(พระครูวินัยธรอำนาจ พลปลุญ, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เอกฉัตร จารุเมธีชน)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูวินัยธรอำนาจ พลปลุญ, ดร.
รศ.ดร.เอกฉัตร จารุเมธีชน

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระสันต์ทัศน์ จิตาจาโร)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: จิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม
ผู้วิจัย	: พระสันต์ทัศน์ ฐิตาจาโร (ปริดาศักดิ์)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชา พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระครูวินัยธรอำนาจ พลปลโย, ดร., ป.ธ. ๓, ศศ.บ. (ปรัชญา), ศน.ม. (พุทธศาสนาและปรัชญา), ศน.ด. (พระพุทธศาสนาและปรัชญา)
	: รศ. ดร.เอกฉันท จารุเมธีชน, กศ.บ. (ภาษาไทย-ประวัติศาสตร์), อ.ม. (บาลี- สันสกฤต), Ph.D. (Eastern Language-Sanskrit)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาหลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ (๒) เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะ ของมนุษย์ และ (๓) เพื่อศึกษาการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยรวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่สำคัญ คือ คัมภีร์ พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เอกสาร ทางวิชาการ และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกัน แล้วจึงสรุปผลการวิจัยและนำเสนอในเชิงพรรณนา ผลจากการวิจัยพบว่า

จิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง จิตสำนึกแห่งการตระหนักรู้และการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ เป็นกุศล ปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริมประโยชน์แก่ตนเอง วัฒนธรรม สังคม และ ประเทศชาติ จิตสำนึกสาธารณะสามารถถ่ายทอดถึงกันได้ด้วยการมีปฏิสัมพันธ์ทางพฤติกรรมจาก บุคคลหนึ่งไปสู่อีกบุคคลหนึ่งได้ ทางตะวันตก มีหลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี ที่สำคัญเกี่ยวกับ จิตสำนึกสาธารณะ คือ ทฤษฎีประชาสังคม อันเป็นที่มาของแนวความคิดเรื่องจิตสำนึกสาธารณะ และเป็นแนวทางที่สืบทอดไปสู่ แนวคิดสังคมเพื่อบุคคล คือแนวคิดที่กำหนดให้บุคคลเป็นจุด ศูนย์กลาง และแนวคิดบุคคลเพื่อสังคม เป็นแนวคิดที่กำหนดให้สังคมเป็นจุดศูนย์กลาง

หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ ในงานวิจัยฉบับนี้ ได้นำ หลักไตรสิกขามาเป็นหลักตั้งต้นในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ และใช้หลักภาวนา ๔ มา ช่วยเสริมในการพัฒนาจิตสำนึกของมนุษย์ เพื่อให้การพัฒนาสมบูรณ์ขึ้น และง่ายต่อการทำความเข้าใจ

การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม คือ การมุ่งพัฒนามนุษย์ให้มี จิตสำนึกสาธารณะที่ดีงาม แล้วนำส่วนที่ดีงามไปพัฒนาตนเอง สังคม ประเทศชาติ และธรรมชาติ ให้ เกิดความเหมาะสมกลมกลืน สามารถดำรงอยู่ด้วยกันอย่างร่มเย็นสงบสุข

Thesis Title : Public Conscience Mind and Human Development according to the Buddhist Principle

Researcher : Phra Suntouch Thitāchāro (Preedasak)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakruvinaithorn Amnat Palapanyo, Dr., Pali III, B.A. (Philosophy), M.A. (Buddhism & Philosophy), Ph.D. (Buddhism & Philosophy)

: Assoc. Prof. Dr. Akkachat Jarumethichon, B.A. (History-Thai Language), M.A. (Pali-Sanskrit), Ph.D. (Eastern Language-Sanskrit)

Date of Graduate : July 25, 2018

Abstract

This thesis have three objectives namely ; 1) to study of principle, concept and theory concerning the public conscience mind, 2) to study of Buddha-dhamma in development of human's public conscience mind, 3) to study of development of human's public conscience mind according to Buddhism.

This research is qualitative research by collecting the datum from important scriptures as Tipitaka in Thai version of Mahachulalongkornrajavidyalaya University on 2539 B.E., academic documents and many concerning researches, then concluding the result of research and presentation in descriptive method.

The result of research found that:

The public conscience mind means conscious mind and creative, wholesome and non-prejudiced practice, which aim to do only goodness, promote the benefit to own ourselves, culture, society and country. The public conscience mind can respond to other by behavior relationship from person to another person. In the Western, there is the principle, concept and important theory concerning public conscience mind as theory of Social Contract which is the origin of concept on public conscience mind and being the way leading to social concept for person. It is concept which determine person as center. And personal concept for society is the concept which determine society as center.

The Buddha-dhamma which is applied for development of human's public conscience mind in this research is using of the Threefold Training (Tisikkhā) as fundamental principle on applying in development of human's public conscience mind and the four Bhavana supporting the development human consciousness for development perfectly and be simple in understanding.

The development of human's public conscience mind according to Buddhadhamma is to aim in development of human receiving good public conscience mind, then bring goodness to develop ourselves, society, nation and nature as balance and can exist together as peaceful.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงด้วยดี เนื่องจากได้รับความอนุเคราะห์และความช่วยเหลือของบุคคลหลายฝ่าย ผู้วิจัยขอขอบคุณทุกท่านที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการทำวิจัยในครั้งนี้มา ณ โอกาสนี้

กราบขอบพระคุณท่านอาจารย์เจ้าคุณ พระศรีปริยัตินาดา (ป.ธ.๙) ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์, พระครูวินัยธรอำนาจ พลปัญญา, ดร. ผู้อำนวยการโครงการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์, รองศาสตราจารย์ ดร.เอกฉันท จารุเมธีชน ประธานที่ปรึกษาควบคุมวิทยานิพนธ์ ผู้ให้คำปรึกษาพิจารณาตรวจแก้ไขปรับปรุงความถูกต้องของเนื้อหาทางวิชาการ ขอขอบพระคุณคณาจารย์ผู้สอนในหลักสูตรทุกท่าน ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้กับผู้วิจัยตลอดระยะเวลาของการศึกษา ผู้วิจัยได้รับอุปการคุณจากคณาจารย์ทุกท่านที่ช่วยชี้ทางสว่างแห่งปัญญา ให้แนวคิด หลักการ ตลอดจนคำแนะนำต่าง ๆ ในการศึกษาและการทำงานวิจัย ทำให้งานวิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลงได้ด้วยดี

ขอบคุณสภธรรมิกท่านอัครวินท์ อภิชาติ สำหรับคำแนะนำและการจัดเรียงข้อมูลอนุโมทนาบุญเจ้าหน้าที่ห้องบัณฑิตวิทยาลัย คุณมงคล สอนไธสง ที่อำนวยความสะดวกตลอดระยะเวลาของการศึกษาและการทำงานวิทยานิพนธ์ ตลอดจนเป็นธุระจัดการเอกสารต่าง ๆ แก่ผู้วิจัย รวมถึงเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์ประจำห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ ที่ได้เอื้อเฟื้ออำนวยความสะดวกในการค้นคว้าข้อมูลเอกสาร งานวิชาการต่าง ๆ และการบริการที่เปี่ยมด้วยไมตรีจิต

คุณความดีและคุณประโยชน์ที่เกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอนอบน้อมบูชาแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น ซึ่งเป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง พร้อมอุทิศส่วนกุศลแด่บุพการีชนและผู้ให้กำเนิด คือ คุณแม่ทองมัน ปรีดาศักดิ์ คุณพ่อนิวัฒน์ ปรีดาศักดิ์ ขอขอบคุณโยมพี่ฐิตารีย์ บุญมี คุณโยมพี่ ญัฐพัชร บุญมี ซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ให้ทุนในการศึกษาและการทำงานวิจัยจนสำเร็จโดยบริบูรณ์ รวมทั้งกราบขอบพระคุณอุปัชฌาย์ ครูอาจารย์ ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ กัลยาณมิตรทุกท่านที่ได้ให้การช่วยเหลือ ตลอดทั้งผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ที่มีชีวิตอยู่และที่ได้ล่วงลับไปแล้ว อนุโมทนาบุญแด่ทุกท่านที่ให้การส่งเสริมสนับสนุนให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

พระสันต์ทัศน์ ฐิตาจาโร (ปรีดาศักดิ์)

กรกฎาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตารางภาพ	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ กรอบแนวคิดการวิจัย	๘
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๙
บทที่ ๒ จิตสำนึกสาธารณะ	๑๐
๒.๑ ความเป็นมาของจิตสำนึกสาธารณะในประเทศไทย	๑๐
๒.๒ ความหมายของจิตสำนึกสาธารณะ	๑๓
๒.๓ ความสำคัญของการมีจิตสำนึกสาธารณะ	๑๗
๒.๔ แนวคิดเกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ	๑๙
๒.๕ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับจิตสำนึกสาธารณะ	๒๑
๒.๖ องค์ประกอบของจิตสำนึกสาธารณะ	๒๙
๒.๗ สถาบันที่ควรมีส่วนร่วมในการพัฒนาจิตสาธารณะ	๓๒
๒.๘ คุณลักษณะของบุคคลผู้มีจิตสำนึกสาธารณะ	๓๕
๒.๙ คุณค่าที่ได้จากจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามแนวคิดทางตะวันตก	๓๗
บทที่ ๓ หลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์	๓๙
๓.๑ ความหมายของหลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์	๓๙
๓.๒ ความสำคัญของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม	๔๓
๓.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม	๔๕
๓.๔ หลักพุทธธรรมเกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์	๔๘

๓.๕ ตัวอย่างบุคคลที่ได้รับการพัฒนาด้านจิตสำนึกสาธารณะในสมัยพุทธกาล	๕๔
บทที่ ๔ จิตสำนึกสาธารณะกับหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์	๖๓
๔.๑ การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์	๖๓
๔.๒ การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา	๖๙
๔.๓ คุณค่าที่ได้จากการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา	๘๗
๔.๔ หลักธรรมที่ควรนำมาใช้ประกอบการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา	๘๘
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและเสนอแนะ	๙๑
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๙๑
๕.๒ ข้อเสนอแนะในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะ	๙๕
๕.๓ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป	๙๖
บรรณานุกรม	๙๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๒

สารบัญตารางภาพ

ตารางภาพที่		หน้า
๑.๑	แสดงกรอบแนวคิดการวิจัย	๑๐
๔.๑	แสดงถึงกระบวนการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา	๙๔
๕.๑	แสดงถึงกระบวนการการประยุกต์ใช้หลักไตรสิกขาเพื่อพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์	๑๐๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในงานวิจัยเล่มนี้ ได้กล่าวถึงแหล่งที่มาในพระไตรปิฎก คือ เล่ม / ข้อ / หน้า อาทิเช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๕๓/๒๐๕. หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค (ภาษาไทย) พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๒๕๓ หน้า ๒๐๕. เป็นต้น โดยจัดเรียงตามลำดับดังนี้

เล่ม	คำย่อ	พระสุตตันตปิฎก ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑๐	ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ติก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ทุก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตตก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สตตกนิบาตปาลี	(ภาษาไทย)
	อง.อฏฐก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาตปาลี	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามวรรค	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในปัจจุบันนี้สังคมของมนุษย์ได้มีความเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว แต่ดูเหมือนว่าจะเป็นเพียงความเจริญในทางวัตถุ ความเจริญนั้นได้ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมอย่างมากมายไปทั่วโลก ประเทศที่เจริญแล้วแทนที่จะก้าวหน้าไปจากปัญหา แต่กลับมีปัญหาด้านอื่นเพิ่มขึ้นมา ทั้งด้านชีวิตของมนุษย์เอง ด้านสังคม ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่หมดเปลืองไป อากาศเสีย น้ำเสีย ดินเสีย รวมทั้งภัยอันตรายต่าง ๆ ที่กำลังรุมล้อมเข้ามา เช่น ปัญหายาเสพติด ความปลอดภัยในชีวิต โรคภัยร้ายแรงชนิดใหม่ ๆ ที่มีอันตรายมากยิ่งขึ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนคุกคามต่อสวัสดิภาพของประชาชนทั้งโลก เมื่อสังคมมีสภาพเป็นแบบนี้ จึงกลายเป็นแรงผลักดันให้ผู้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากขึ้น หาทางออกให้กับตัวเองไม่ได้ สุดท้ายก็ต้องไปประบายนอกกับสังคม ก่อปัญหาสังคม เกิดการเอารัดเอาเปรียบกัน เกิดอาชญากรรมและการใช้ความรุนแรง ทั่วทั้งโลกกำลังประสบปัญหาอย่างนี้ จนถึงกับพูดกันว่า มนุษยชาติจะต้องพินาศหรือไม่ อารยธรรมของมนุษย์จะถึงจุดอวสานหรืออย่างไร^๑

บทความจิตสำนึกต่อสังคมไทยที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้แสดงความห่วงใยนั้น สะท้อนถึงความจริงของปัญหาสังคม โดยเฉพาะปัญหาในด้านจิตสำนึกของมนุษย์ ที่มนุษย์จะต้องช่วยกันแก้ไข ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมยุคปัจจุบันนี้ ทั้งใกล้ตัวและไกลตัวออกไปล้วนอุดมด้วยปัญหาที่น่าตกใจ ไม่ว่าจะเป็นความรุนแรง ความโหดร้ายทารุณ การกดขี่ข่มเหง การเอารัดเอาเปรียบกัน ความมักได้เห็นแก่ตัว การขาดความรับผิดชอบต่อสังคม การแสวงหาผลประโยชน์โดยมิชอบมีอยู่ทั่วไป ทั้งที่ปรากฏให้เห็นรับรู้ได้ด้วยตัวเอง หรือตามช่องทางของการสื่อสารที่ทันสมัย ปัญหาที่เกิดขึ้นในหลายครั้งแทบไม่น่าเชื่อว่า ได้เกิดขึ้นจริง ๆ และเกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่เรียกตนเองว่าเป็นผู้เจริญแล้วจะสามารถกระทำการเช่นนั้นได้ มนุษย์พยายามวิ่งทะยานหนีออกไปจากปัญหา แต่ทว่าปัญหาทั้งหมดกลับกระโจนตามมนุษย์มาติด ๆ เหมือนเงาตามตัว เพราะว่าปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุมาจากน้ำมือและพฤติกรรมที่ฝังอยู่ในตัวของมนุษย์เรานี่เอง

พฤติกรรม (Behavior) หรือการกระทำ เป็นการแสดงออกทางกายและวาจาของมนุษย์ เป็นผลมาจากปฏิกิริยาตอบสนองต่อสิ่งเร้าในสถานการณ์ต่าง ๆ ของบุคคล พฤติกรรมของมนุษย์ที่มองเห็นได้ชัดเจน ได้แก่ การกระทำทางกาย เช่น การยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น เรียกว่า กายกรรม การกระทำทางวาจา ได้แก่ การพูดคุย สนทนา การทักทาย การสั่งสอน เป็นต้น เรียกว่า วาจกรรม ส่วนการกระทำที่ซับซ้อนยากต่อการสังเกต วิเคราะห์ ตีความ และประเมินค่า เป็นการกระทำทางใจ เช่น การคิด การจำ การลืม การเรียนรู้ แรงจูงใจ ทศนคติ เจตคติ ความรัก

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), จิตสำนึกสังคมไทย : ลานธรรมจักร, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.dhammadownload.com/board/viewtopic.php?t=10062> [๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘].

ความเมตตา เป็นต้น เรียกว่า มโนกรรม ซึ่งพฤติกรรมทั้ง ๓ ลักษณะ มีได้อยู่แยกจากกัน การแสดงออกทางกิริยาอาการที่กระทำเป็นประจำ ทางจิตวิทยาของตะวันตกเรียกว่าบุคลิกภาพ (Personality) หมายถึงคุณสมบัติภายใน และพฤติกรรมเฉพาะของบุคคล^๒

พุทธศาสนาถือว่ากายกับจิตต่างอิงอาศัยกันและกัน กายเป็นที่อาศัยของจิต จิตเป็นผู้รับรู้ในสัมผัสต่าง ๆ พฤติกรรมที่แสดงออกนั้นมาจากพื้นเพสันดานของจิตหรืออุปนิสัยมี ๖ ประเภท คือ ราคะจิต โทสะจิต โมหะจิต สัทธาจิต พุทธิจิต วิตกจิต^๓ ฉะนั้นการทำงานของจิตจึงส่งผลกระทบต่อสภาพทางกายของมนุษย์ ในคัมภีร์ธรรมบทกล่าวว่ ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุดสำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลใดมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้วกล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ก็ทำตามทุกขย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้นเหมือนล่อหมนไปตามโคผู้ลากเกวียนอยู่ฉนั้น^๔ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใส ย่อมทำให้เกิดสุขได้^๕

จากข้อมูลเบื้องต้นเหล่านี้ชี้ให้เห็นได้ว่าปัญหาของมนุษย์ เกิดจากพฤติกรรมของมนุษย์เอง พฤติกรรมจะดีหรือไม่ดีนั้นย่อมมาจากคุณสมบัติที่อยู่ภายใน อันได้แก่จิตใจที่ดีหรือไม่ดีนั่นเอง แต่มนุษย์เป็นสัตว์ฝึกได้ ดังนั้น มนุษย์จึงต้องฝึกทั้งทางด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัญญาตญาณอย่างเดียวไม่พอ หลักสำคัญทางศาสนาพุทธให้ความสำคัญในเรื่องการฝึกจิตให้สะอาดประณีตเป็นสำคัญ เมื่อจิตถูกชำระให้สะอาดด้วยการฝึกจนเป็นนิสัยแล้ว ย่อมจะซึมซับลงไปอยู่ในจิตใจ หรืออยู่ในจิตสำนึก จิตสำนึกที่ติงามย่อมประกอบไปด้วย ความมีคุณธรรม จริยธรรม ศีลธรรม และเมตตาธรรม ผู้ที่สามารถฝึกตนจนมีจิตใจที่ติงามแล้ว ย่อมมีความคิด มีสติ ปัญญาดี เหมาะที่จะสงเคราะห์ตนเองและผู้อื่น ซึ่งก็คือการมีจิตสำนึกสาธารณะ อันดีพร้อมแล้วนั่นเอง

โดยความเป็นจริง จิตสำนึกสาธารณะนั้นมีอยู่แล้วอย่างบริบูรณ์ในหลักพุทธธรรม แต่อาจจะเรียกชื่อเป็นอย่างอื่น และยังไม่ได้เก็บรวบรวมหมวดหมู่ที่ชัดเจน ส่วนในบริบททางสังคมของมนุษย์ยุคปัจจุบัน ก็มีองค์ความรู้ด้านจิตสำนึกสาธารณะอยู่แล้วอย่างเพียงพอเช่นกัน เพียงแต่ว่ายังไม่ได้รับการเอาใจใส่เท่าที่ควร ถ้าหากเราตระหนักรู้ถึงภัยคุกคามอันเกิดจากการขาดหายไปของจิตสำนึกสาธารณะให้มากขึ้นแล้ว ย่อมจะมีผลทำให้เรามองเห็นวิธีการป้องกันปัญหาต่าง ๆ ได้ดีขึ้น ปัญหาทั้งหลายที่มีหากได้รับการแก้ไขอย่างถูกวิธีและได้รับการปฏิบัติอย่างเหมาะสม ย่อมเกิดประโยชน์ต่อตัวของผูปฏิบัติเองเป็นเบื้องต้น และคงขยายขอบเขตกว้างขวางออกไปสู่ภายนอก คือสังคมของมนุษย์เป็นเบื้องต้น เมื่อเป็นดังนี้ มนุษย์ย่อมสามารถดำรงตนอยู่ได้อย่างเป็นสุข มีความสงบ ผ่องใส ด้วยการมีจิตสำนึกสาธารณะที่ติงามตามหลักพุทธธรรม โดยบริบูรณ์

เนื่องด้วยได้เห็นถึงความเป็นมาและความสำคัญดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีความต้องการที่จะศึกษาถึงจิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม เพื่อนำมาสังเคราะห์แล้ว

^๒ เรียม ศรีทอง, พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเอิร์ดเวฟเอ็ดดูเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

^๓ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐.

^๔ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^๕ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

นำเสนอในทางวิชาการ รวมถึงอาจใช้เป็นแนวทางในการนำไปประพฤติกปฏิบัติ สำหรับใช้ในหน่วยงานหรือองค์กรต่าง ๆ ที่ให้ความสนใจในการที่จะประยุกต์ใช้จิตสำนึกสาธารณะกับหลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาบุคลากรในสังกัดของตน ตลอดจนบุคคลและสาธารณชนทั่วไปที่สนใจ และให้ความสำคัญต่อปัญหาด้านจิตสำนึกสาธารณะ ได้นำไปปรับใช้ตามความเหมาะสมให้สอดคล้องกัน กับบริบทของการดำเนินชีวิต และความต้องการของแต่ละบุคคล ชุมชน สังคมต่อไป

๑.๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

๑.๓. ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ หลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ เป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ เป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม เป็นอย่างไร

๑.๔. ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้การศึกษาจากเอกสาร (Documentary Research) มีขอบเขตการวิจัย ดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

๑) เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙

๒) เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา หนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการ วารสาร วิทยานิพนธ์ หนังสือพิมพ์ รวมถึงข้อมูลจากอินเทอร์เน็ต เกี่ยวข้องหรือเนื่องถึงจิตสำนึกสาธารณะกับหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

นิยามศัพท์เฉพาะที่สำคัญมีดังนี้

จิตสำนึก หมายถึง จิตของการตระหนักรู้ เป็นกระบวนการสื่อสารที่มีอยู่ภายในจิตใจของมนุษย์ ทำหน้าที่แสดงออกถึงสภาวะทางจิตใจเกี่ยวกับความรู้สึกความคิดนึก ความต้องการต่าง ๆ เป็นสภาวะทางจิตที่ตื่นตัวและรู้ตัวอยู่เสมอ

สาธารณะ หมายถึง สมบัติ สิ่งของ สถานที่ บุคคล หรือการกระทำที่เป็นส่วนรวม ซึ่งทุกคนมีสิทธิ์ใช้ประโยชน์และดูแลรักษา ในฐานะเป็นเจ้าของร่วมกัน

จิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง จิตสำนึกแห่งการตระหนักรู้และการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ เป็นกุศล ปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริมประโยชน์แก่ตนเอง วัฒนธรรม สังคม และประเทศชาติ

การพัฒนามนุษย์ หมายถึง การกระทำเพื่อให้มนุษย์มีพฤติกรรมการแสดงออก ทางกาย วาจา ใจ ที่ดีงาม มีความเจริญก้าวหน้า และมีวิถีทางในการดำเนินชีวิต ที่ถูกต้อง เหมาะสม

หลักพุทธธรรม หมายถึง หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ในที่นี้หมายถึงหลักไตรสิกขา อันเป็นหลักที่นำมาใช้ ในการพัฒนาพฤติกรรมแสดงออกทาง กาย วาจา ใจ ของมนุษย์ให้ ดีงาม และประณีตยิ่งขึ้น

การพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม หมายถึง การพัฒนามนุษย์ให้เจริญขึ้นในทุกด้าน อันได้แก่การพัฒนาทางพฤติกรรม อารมณ์ จิตใจ และสติปัญญา เพื่อให้มนุษย์มีความประณีต เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในตัวของเขาเอง

๑.๖. ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้รวบรวมเนื้อหาจากเอกสารทางวิชาการที่มีความสำคัญและน่าเชื่อถือจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งงานวิจัยที่มีความสำคัญและมีความเกี่ยวข้องกัน ดังต่อไปนี้

ก. หนังสือ

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ) ได้เขียนไว้ในหนังสือเรื่อง ตามรอยพระอรหันต์ว่า มนุษย์จะต้องไม่เหนื่อยมากและบอบช้ำ ด้วยการหมุนติดตามโลก ซึ่งหมุนไปด้วยอำนาจแห่งความอยาก สิ่งทั้งหลายจักเยือกเย็น แต่มนุษย์ผู้ไม่เป็นไทแก่ตัว เพราะตกอยู่ใต้อำนาจความยั่วยวนของโลก มนุษย์ผู้อยากได้แล่นตามจนกว่าจะมีพระอรหันต์มาเรียกให้เขาหยุดฟังคำชี้แจง จึงทราบถึงเหตุผลของการที่ไม่ควรวิ่ง เขาจะไม่ออกวิ่งต่อไป พระอรหันต์จึงเป็นบุคคลเดียวเท่านั้นที่โลกต้องการ เพื่อประสพความสงบสุขให้แก่โลก^๖

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ เรื่องเหนือสามัญวิสัย อิทธิปาฏิหาริย์เทวดา ความว่า ข้อแตกต่างที่สำคัญของมนุษย์กับเทวดาอยู่ที่โอกาส มนุษย์มีโอกาสมากกว่าในการที่จะพัฒนาคุณธรรมและความสามารถ โดยทั่วไปถือว่าเทวดาสูงกว่า ดึกว่าเก่งกว่ามนุษย์ แต่ถ้ามนุษย์ปรับปรุงตัวเมื่อไร ก็จะขึ้นไปเทียมเท่า หรือแม้แต่สูงกว่าดึกว่าเก่งกว่าเทวดา^๗ ข้อความนี้สามารถสนับสนุนได้ว่ามนุษย์สามารถฝึกได้ ดังนั้นการมีจิตสำนึกสาธารณะก็ย่อมต้องฝึกได้เช่นกัน ทั้งนี้เพื่อให้มนุษย์มีคุณสมบัติที่ดี ที่มนุษย์ควรมี

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พุทธธรรมฉบับปรับขยาย ความว่า แท้จริงนั้น เนื้อหาสาระของมรรคและไตรสิกขา ก็อันเดียวกันนั่นเอง ฝึกอันใดก็ได้อันนั้น หรือฝึกสิ่งใด สิ่งนั้นก็เจริญองงามขึ้น และการฝึกหรือการศึกษานั้น ก็ไม่แยกจากการดำเนินชีวิต แต่เนื่องอยู่ด้วยกันกับการดำเนินชีวิต การศึกษาเป็นการพัฒนาชีวิต หรือที่แท้ชีวิตที่ดี ก็คือชีวิตที่

^๖ พุทธทาส ภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, (ม.ป.ท. ๒๕๒๙), หน้า ๕.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), เหนือสามัญวิสัย อิทธิปาฏิหาริย์เทวดา, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๐.

ศึกษานั้นเองสิกขา ๓ หรือนิยมเรียกว่า ไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อจัดเข้ากับมรรคแล้ว มีรายละเอียดพอสังเขป ดังนี้ อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ จัดอยู่ในมรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต จัดอยู่ในมรรคข้อ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปรือพัฒนาด้านปัญญา จัดอยู่ในมรรคข้อ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ^๘

จ้านงค์ ทองประเสริฐ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณถึงเรื่องของโสคราตีส มีความเชื่อว่า คนเราประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๒ ประการคือ กาย(Body) และจิต (Mind) จิตเป็นตัวครองกายนำให้ร่างกายมีชีวิตและสามารถสืบต่อชีวิตในอนาคตได้ คุณสมบัตินี้ของจิตขั้นสูงสุดคือปัญญา เมื่อจิตครองกายอยู่ จิตจะลืมนปัญญาอันเป็นอำนาจพิเศษของตนและจะไปลุ่มหลงอยู่กับกาย^๙

เรียม ศรีทอง ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน ความว่า พฤติกรรม (Behavior) เป็นผลมาจากการแสดงปฏิกิริยาตอบสนองต่อสิ่งเร้าในสถานการณ์ต่าง ๆ การกระทำของมนุษย์อาจสังเกตเห็นได้ชัดเจน ได้แก่การกระทำทางกาย เช่น การยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น เรียกว่า กายกรรม การกระทำทางวาจา ได้แก่การพูด สนทนาการทักทายและการสั่งสอน เป็นต้น เรียกว่า วาจากรรม ส่วนการกระทำที่ซับซ้อนมากขึ้น ยากต่อความเข้าใจต้องติดตามสังเกตวิเคราะห์ ดีความ และประเมินค่าเป็นการกระทำทางใจ เช่น การคิด การจำ การลืม การเรียนรู้ แรงจูงใจ เจตคติ ความเมตตาหรือความรัก เป็นต้นเรียกว่า มโนกรรม พฤติกรรมของมนุษย์ทั้ง ๓ ลักษณะ มิได้อยู่แยกจากกัน แต่ทำงานผสมผสานเป็นจิตหรือเจตนาตามลักษณะความประพฤติประจำอยู่ในสันดาน พันเพจิต หรือลักษณะอุปนิสัย ๖ ประเภท คือ ราคะจริต โทสะจริต โมหะจริต สัทธาจริต พุทธิจริต วิตกจริต^{๑๐}

สงวน สุทธิเลิศอรุณ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน ว่า การพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์นั้น คือ การพัฒนาตัวบุคคลทั้งทางร่างกาย และจิตใจผู้พัฒนาตนแล้ว ย่อมได้รับความเคารพนับถือ ยกย่อง เชิดชู ซึ่งตรงกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา ตอนหนึ่งที่ว่า “หนโต เสฏฐมฺหิ มนุสเสสุ” หมายความว่า การได้ฝึกตนให้ดี ย่อมเป็นผู้ประเสริฐสุด บุคคลที่พัฒนาตนเองได้ดี ก็คือ บุคคลที่สามารถอยู่เหนืออำนาจของความเคยชินบุคคลประเภทนี้จะปรับตัวพัฒนาขึ้นไปเรื่อย ๆ ซึ่งถือว่าเป็นความสามารถพิเศษ การพัฒนาตนจะช่วยให้บุคคลสำรวมกายและใจมากขึ้น รู้จักและควบคุมตนเองในการแสดงออกได้อย่างเหมาะสม รู้จักข่มใจ มีความอดทน อดกลั้น เพื่อรักษาความดี ความงามของตน จนได้ชื่อว่าเป็นกัลยาณมิตร คือเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไปได้อย่างดี การพัฒนา คือการสร้างความเป็นคนใหม่ในตนเองให้มีสุขภาพกายที่

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๘๖๗-๘๖๘.

^๙ จ้านงค์ ทองประเสริฐ, **ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ**, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๙), หน้า ๘๘.

^{๑๐} เรียม ศรีทอง, **พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเวิร์ดเวฟ เอ็ดดูเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

แข็งแรง สุขภาพจิตที่ดี มีทักษะกำลังใจ มีจุดมุ่งหมายของชีวิตและเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไป การพัฒนาตนในด้านคุณลักษณะส่วนบุคคลที่จำเป็นเพื่อเป็นพื้นฐานในการสร้างเสริมมนุษยสัมพันธ์ของบุคคลโดยทั่วไป^{๑๑}

ศรัณย์ วงศ์คำจันทร์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือปรัชญาเบื้องต้น เกี่ยวกับทัศนะของอริสโตเติลที่กล่าวว่าการกระทำดีนั้น คือ การกระทำที่ก่อให้เกิดสิ่งที่พึงพอใจ ทั้งแก่ตนและสังคม ความดีจึงได้แก่ ความสุข ความดี ความสุข มิได้หมายถึงเฉพาะความพึงพอใจ แต่เขาถือว่าความพอใจหรือความรื่นรมย์เป็นผลของการกระทำดี ฉะนั้นความดีจึงเป็นไปเพื่อความความสุข^{๑๒}

ข. วิทยานิพนธ์ / งานวิจัย

พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินนโต กล่าวไว้ในผลงานวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ ในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับ ชิกมันด์ ฟรอยด์”^{๑๓} ว่าพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์มีทั้งทางบวกและลบเป็นธรรมชาติของมนุษย์ ทำให้มีการแสดงออกทางกาย ทางวาจา โดยมีจิตเป็นผู้คอยกำกับให้พฤติกรรมเหล่านั้นเป็นไปในทางที่จิตปรารถนา

พระครูวีระญาณสุนทร (จรินทร์ อาบคำ) กล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา: กรณีศึกษาวัดตากฟ้า” พบว่าเป้าหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธ คือการพัฒนาเพื่อให้มนุษย์มีชีวิตอันประเสริฐ โดยใช้หลัก อริยสัจ ๔ ประกอบด้วยทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค “มรรค” คือหนทางแห่งการพ้นทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ หากกล่าวอย่างย่อก็คือหลัก ไตรสิกขา ซึ่งประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา โดยขั้นต้นคือศีล หรือไตรสิกขาที่ ๑ ซึ่งตรงกับอริยมรรค ๘ ในข้อสัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ และสัมมากัมมันตะ ประโยชน์ที่จะได้รับ คือประโยชน์เบื้องต้น (ทิฎฐธัมมิกัตถะ) ชั้นกลาง คือการพัฒนาที่ระดับสมาธิ ซึ่งเป็นไตรสิกขาที่สอง ตรงกับอริยมรรคในข้อ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และมีสัมมาสมาธิ ประโยชน์ในระดับนี้คือประโยชน์เบื้องกลาง (สัมปรายิกัตถะ) การพัฒนาในระดับสูงเป็นการพัฒนา ไตรสิกขาที่สาม คือปัญญา ตรงกับอริยมรรคข้อ สัมมาทิวีสัมมาสังกัปปะ ประโยชน์ที่จะได้คือประโยชน์ประโยชน์สูงสุด (ปรมัตถะ) ซึ่งได้แก่การมีชีวิตอันประเสริฐนั่นเอง^{๑๔}

^{๑๑} สงวน สุทธิเลิศอรุณ, พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน, (กรุงเทพมหานคร : อักษราพิพัฒน์ , ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

^{๑๒} ศรัณย์ วงศ์คำจันทร์, ปรัชญาเบื้องต้น, (กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์ ม.ป.ป.), หน้า ๘๖.

^{๑๓} พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินนโต (สุขดำ) , “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับชิกมันด์ฟรอยด์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘)

^{๑๔} พระครูวีระญาณสุนทร (จรินทร์ อาบคำ), “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา : กรณีศึกษาวัดตากฟ้า อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔)

พระทองศักดิ์ ปภงกโร (ตื้นขุนทด) กล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การมองโลกตามหลักพุทธปรัชญา” ความว่าปัญหาที่เกิดขึ้นโดยการกระทำของมนุษย์นั้น หมายถึง ปัญหาที่มนุษย์ ก่อขึ้นมาเอง เช่น การทำลายธรรมชาติ สร้างสิ่งที่เป็นลมพิษ สร้างเศรษฐกิจตามแนววัตถุนิยม เพียงอย่างเดียว โดยไม่คำนึงถึงความหายนะที่ตามมา ในที่สุดจึงเป็นปัญหาทั้งระยะสั้นและระยะ ยาว ผูกกันเป็นลูกโซ่เกาะเกี่ยวกันไปจนกลายเป็นปัญหาโลกปัจจุบันนี้และก็มีต่อไปเรื่อย ๆ พุทธปรัชญามองปัญหาที่เกิดขึ้นมาบนโลกนั้นเกิดจากกิเลสตัณหาของมนุษย์ ถ้าสามารถลดละ กิเลสตัณหาของมนุษย์ได้ปัญหาก็จะลดละหรือหมดไป ในที่สุดพุทธปรัชญานั้น สามารถจะ แก้ปัญหาให้โลกได้ ถ้ารู้จัก เลือกลงและนำหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์ พุทธปรัชญา สามารถให้คำชี้แนะวิธีแก้ปัญหาไว้หลายแห่ง เช่น หลักโยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาโดยแบบ คาย^{๑๕}

พระมหาประทีป พรหมสิทธิ์ ได้กล่าวไว้ใน “การศึกษาเชิงปรัชญาเรื่องเศรษฐกิจ พอเพียง” ว่ามนุษย์สามารถพัฒนาตนเองให้รู้จักความพอดีด้านเศรษฐกิจที่เหมาะสมได้ หลักจริย ศาสตร์ในพุทธศาสนาคือหลักสันโดษ ซึ่งมีความหมายว่า ความพอดีพอเพียงพอประมาณไม่ เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น โดยพุทธศาสนายอมรับความสามารถของมนุษย์ ซึ่งสามารถพัฒนา ไปสู่เป้าหมายในการแก้ปัญหาของมนุษย์ และสังคมที่มีอยู่ได้ด้วยการศึกษาให้เข้าใจในชีวิตจิตใจ ของตนเอง และธรรมชาติสิ่งแวดล้อมอย่างเข้าใจ และเป็นขั้นตอน ซึ่งจะทำให้การจัดการ เศรษฐกิจ สังคมสิ่งแวดล้อมได้อย่างมีประสิทธิภาพ หลักเศรษฐกิจพอเพียงให้ความสำคัญ กับการ แก้ปัญหาจากภายในสู่ภายนอกมุ่งเอาชนะกิเลสที่มีอยู่ในจิตใจคือความโลภ ความโกรธ ความหลง เน้นการมีปัญญารู้เท่าทันในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นและเป็นการ พัฒนาตนเองสังคมสิ่งแวดล้อม ด้วยความสมดุล^{๑๖}

พระชัชวาล ศรีสุข ได้แสดงผลงานการวิจัย เรื่อง “ศาสนากับการพัฒนา บุคลิกภาพ” ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมไว้ว่า พฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์เป็นผลมาจาก แรงผลักดันของตัณหา แม้ว่าตัณหาจะมีสาเหตุโดยตรงของพฤติกรรม แต่เป็นแรงผลักดันให้ เกิดพฤติกรรมในฐานะเป็นเงื่อนไขของการกระทำ การแก้ปัญหาต้องใช้ปัญญาโดยการโยนิโส มนสิการ เป็นตัวแก้ปัญหาพฤติกรรมของมนุษย์ พฤติกรรมที่มีปัญญาจะเป็นตัวนำ ทำให้การ พัฒนาบุคลิกภาพเป็นไปด้วยดี และต้องอาศัยความเคยชิน (อุปนิสัย) ถ้ามีความเคยชินอย่างไรคน ก็จะทำชีวิตไปด้วยพฤติกรรมอย่างนั้น การพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาใช้การพัฒนา จิตใจไปที่ละขั้นจนกว่าจะสิ้นกิเลสด้วยการพัฒนาตนไปตามหลักของ ศีล สมาธิ ปัญญา และ

^{๑๕} พระทองศักดิ์ ปภงกโร (ตื้นขุนทด), “การมองโลกตามหลักพุทธปรัชญา” วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔)

^{๑๖} พระมหาประทีป พรหมสิทธิ์, “การศึกษาเชิงปรัชญาเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง”, รายงาน การศึกษาอิสระศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๕)

อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาที่ต้องใช้เวลาในการสั่งสมจนกว่าจิตจะพัฒนาเข้าถึง ภาวะที่สมบูรณ์สูงสุด คือ นิพพาน คือ เป้าหมาย^{๑๗}

จากการทบทวนเอกสารทำให้ทราบถึงประโยชน์ และความสำคัญ ของการมีจิตสำนึก สาธารณะในหลากหลายมิติ ผู้ที่มีจิตสำนึกสาธารณะที่ดีต้องมีองค์ประกอบเหล่านี้ คือ ความมี จริยธรรม คุณธรรม ศีลธรรม และเมตตาธรรม จึงจะถือว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มนุษย์เป็นเวไนย สัตว์ที่สามารถฝึกได้ และต้องได้รับการฝึกอบรม อย่างมีหลักการ วิธีการ อันเหมาะสม วิธีการ เหล่านี้มีอยู่

๑.๗. วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งใช้วิธีการศึกษา ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) โดยมีลำดับขั้นตอน ดังนี้

๑. ขั้นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร แบ่งตามแหล่งข้อมูล ดังนี้

ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ ศึกษา คัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย ของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เพื่อรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ “จิตสำนึก สาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม” แล้วจึงนำรายละเอียดที่ได้มาแสดงไว้เพื่อ ประกอบการวิจัย

ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ ศึกษา คัมภีร์ชั้นอรรถกถา ฎีกา ชั้นหลัง ๆ เพื่อรวบรวมข้อมูล ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนามนุษย์ด้านจิตสำนึกสาธารณะ รวมทั้งอาศัยข้อมูลจากตำรา หนังสือ เอกสาร บทความ งานวิจัยเชิงวิชาการ และความรู้จากอินเทอร์เน็ต ที่มีความเกี่ยวข้อง กัน เพื่อนำเนื้อหาของข้อมูลมาตรวจสอบความถูกต้องชัดเจน แล้วจึงจัดเรียงข้อมูลให้มีความสัมพันธ์กันตามลำดับของความสำเร็จ เพื่อให้เป็นไปตามที่กำหนดไว้ใน เรื่อง วัตถุประสงค์ และปัญหาที่ต้องการทราบ

๒. ขั้นการวิเคราะห์ข้อมูล

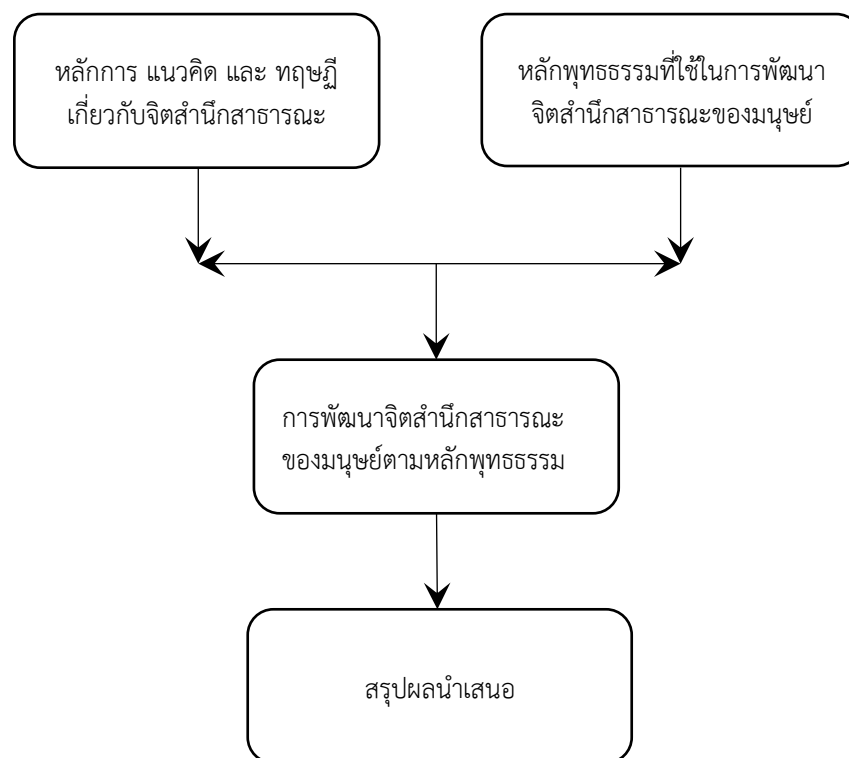
ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิเคราะห์ ตีความหมาย อธิบาย ขยายความ จากเอกสารชั้น ปฐมภูมิ (Primary Source) คือพระไตรปิฎก และเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) คือ อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส เอกสาร อินเทอร์เน็ต บทความทางวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ที่ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะมีการนำมาใช้อธิบายเพิ่ม ในกรณีที่จะเห็นว่าจะต้องมีการอธิบายขยายเพิ่ม เพื่อให้เกิดความชัดเจนมากขึ้น

๓. เรียบเรียงสรุปผล นำเสนอการวิจัย

๑.๘ กรอบแนวคิดการวิจัย

กรอบแนวคิดในการวิจัยเกี่ยวกับ จิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลัก พุทธธรรม สามารถเขียนเป็นตารางภาพได้ ดังนี้

^{๑๗} พระชัชวาล ศรีสุข, “ศาสนากับการพัฒนาศิลปะภาพ: “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอน เกี่ยวกับการพัฒนาศิลปะภาพในพุทธศาสนาและศาสนาคริสต์”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑)

: ตารางภาพที่ ๑.๑ แสดงกรอบแนวคิดการวิจัย

๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเพื่อหาแนวทางในการพัฒนามนุษย์ โดยให้ความสำคัญในด้านจิตสำนึกสาธารณะ ดังนั้นประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ มีดังนี้

- ๑.๙.๑ ทำให้ทราบถึง หลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ
- ๑.๙.๒ ทำให้ทราบถึง หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์
- ๑.๙.๓ ทำให้ทราบถึง การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

บทที่ ๒

หลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ

จิตสำนึกสาธารณะเป็นจิตสำนึกฝ่ายดี ซึ่งโดยปรกติเป็นคุณสมบัติสำคัญอันหนึ่งที่มีอยู่ในตัวของมนุษย์ แต่มักถูกละเลยและขาดการพัฒนา จึงทำให้ดูเหมือนว่าเป็นสิ่งใหม่หรือเป็นสิ่งที่อยู่ไกล การศึกษาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์เป็นเรื่องละเอียดอ่อน เนื่องจากไม่อาจศึกษาได้โดยตรง เพราะจิตของมนุษย์เป็นสิ่งที่ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า ดังนั้นจึงต้องศึกษาโดยใช้วิธีการสืบผ่านทางพฤติกรรมของมนุษย์

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้อาศัยเอกสารจากท่านผู้รู้ที่ทำการศึกษาค้นคว้าไว้แล้วเป็นจำนวนมากและในบทนี้ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นถึงบริบทโดยทั่วไปของ “จิตสำนึกสาธารณะ” ที่มีดังต่อไปนี้

- ๒.๑ ความเป็นมาของจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๒ ความหมายของจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๓ ความสำคัญของการมีจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๔ แนวคิดเกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๕ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๖ องค์ประกอบของจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๗ สถาบันที่ควรมีส่วนร่วมในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๘ คุณลักษณะของบุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะ
- ๒.๙ คุณค่าที่ได้จากการศึกษาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามแนวคิดทางตะวันตก

๒.๑ ความเป็นมาของจิตสำนึกสาธารณะในประเทศไทย

จิตสำนึกสาธารณะ ได้รับการกล่าวถึงมานานแล้วในโลกตะวันตก ในประเทศไทยเริ่มเห็นถึงความสำคัญในช่วงของการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ แต่เห็นได้ชัดเจนมากขึ้นหลังจากเกิดเหตุการณ์เมื่อ วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เนื่องจากประชาชนในระดับล่างเริ่มตระหนักถึงพลังและความสำคัญของตนเอง อีกทั้งชนชั้นกลางเกิดสำนึกการให้ความช่วยเหลือสังคมในระดับสูงขึ้น ในอดีตที่ผ่านมากิจกรรมทางด้านสาธารณะที่เกี่ยวข้องกับการบำบัดทุกข์บำรุงสุข ถือว่าเป็นหน้าที่ของ รัฐหรือในนามของศาสนาหรือในรูปแบบของมูลนิธิต่าง ๆ โดยเอกชนเป็นผู้ดำเนินการจัดตั้งขึ้นเพื่อช่วยเหลือคนในเชื้อชาติหรือจากภูมิภาคเดียวกัน โดยมีลักษณะเป็นผู้ให้กับผู้รับ^๑

การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของประเทศไทย เริ่มเป็นรูปธรรมมากขึ้นในช่วงการปรับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๘ เนื่องจากทางฝ่ายบริหารได้สังเกตเห็นปัญหา และข้อบกพร่อง ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการใช้แผนพัฒนาฯ ในฉบับที่ผ่านมา ซึ่งพอสรุปปัญหาได้ ดังนี้

^๑ วิภาพันธุ์ ก่อเกียรติเจริญ, “สรุปสถานการณ์สังคมไทย : มุมมองและข้อเสนอจากเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน”, คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมการพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๓.

แผนพัฒนาฯ ฉบับฉบับที่ ๑-๗ (๒๕๐๔-๒๕๓๙) ประเทศมีการพัฒนาที่ไม่สมดุลเกิดภาวะที่เรียกว่า เศรษฐกิจดี สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน เพราะมุ่งเน้นพัฒนาเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว ขาดการพัฒนาคน ดังนั้น การจัดทำแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๔) จึงได้ปรับแนวความคิดใหม่ เพื่อมุ่งเน้นการพัฒนาคน คือ ให้คนเป็นจุดศูนย์กลาง เพราะเห็นว่าคนเป็นปัจจัยชี้ขาดความสำเร็จของการพัฒนาในทุกเรื่อง สิ่งอื่น ๆ นั้นเป็นเพียงปัจจัยที่ช่วยให้คนมีความสุขและมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นเท่านั้น จากการแก้ไขปัญหาของแผนพัฒนาฯ ต่อมาได้ถูกประยุกต์มาเป็นแนวคิดที่เรียกว่า “การพัฒนาแบบบูรณาการ” ซึ่งให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคน ตามวิสัยทัศน์ มุ่งพัฒนาสู่สังคมอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกัน (Green and Happiness Society) ครอบคลุมรอบอุ้น ชุมชนเข้มแข็ง สังคมสันติสุข เศรษฐกิจมีคุณภาพ เสถียรภาพและเป็นธรรม สิ่งแวดล้อมมีคุณภาพและทรัพยากรธรรมชาติยั่งยืน อยู่ภายใต้ระบบบริหารจัดการประเทศที่มีธรรมาภิบาล ดำรงไว้ซึ่งระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขและอยู่ในประชาคมโลกได้อย่างมีศักดิ์ศรี ควบคู่กับการเสริมสร้างความโปร่งใส สุจริต ยุติธรรม รับผิดชอบต่อสาธารณะ มีการกระจายอำนาจ เพื่อให้ทุกภาคส่วนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ มีความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ สังคมและการใช้ทรัพยากร มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างโอกาสในการเรียนรู้คุณธรรม จริยธรรมอย่างต่อเนื่อง พร้อมเน้นยุทธศาสตร์การพัฒนาคนให้มีคุณธรรมนำความรู้ เกิดภูมิคุ้มกัน โดยพัฒนาจิตใจควบคู่กับการพัฒนาการเรียนรู้ของคนทุกกลุ่มทุกวัยตลอดชีวิต ซึ่งนั่นคือที่มาของการพัฒนามนุษย์ทางด้านจิตสำนึกสาธารณะนั่นเอง โดยใช้ระบบการศึกษาและการเรียนรู้ตลอดชีวิต เพื่อให้คนไทยมีคุณธรรมนำความรู้ มีความรู้รอบรู้เท่าทันโลก ครอบคลุมรอบอุ้น ชุมชนเข้มแข็ง สังคมสันติสุข ควบคู่กับการเสริมสร้างความโปร่งใส สุจริต ยุติธรรม มีความรับผิดชอบต่อสาธารณะ นี่คือนโยบายของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ที่ฝ่ายบริหารประเทศได้มองเห็นและพยายามกำหนดให้เข้ามาอยู่ในแผนพัฒนาฯ ฉบับต่อมานั่นเอง

แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๙ (พ.ศ.๒๕๔๕ - พ.ศ.๒๕๔๙) ได้ัญญเชิญหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่เน้นหลักทางสายกลางมาเป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศ ได้กล่าวถึงบทบาทของจิตสำนึกสาธารณะไว้อย่างชัดเจน ในเรื่องของประชาสังคมและการมีส่วนร่วมกับชุมชน ว่าเป็นลักษณะที่พึงประสงค์ของคนไทย เป็นสิ่งสำคัญต่อการพัฒนาประเทศชาติ ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง สืบเนื่องมาถึงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑๐ (พ.ศ. ๒๕๕๐-๒๕๕๔) ประเทศไทยก็ยังไม่อาจหลีกเลี่ยงพ้นจากภัยคุกคามต่าง ๆ ได้ ดังนั้นจึงต้องเตรียมความพร้อมในเรื่องคนและระบบภูมิคุ้มกันไว้อย่างเต็มที่ โดยยังคงัญญเชิญปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติ คือนั่นคนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา ต่อเนื่องจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ และแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๙ อีกทั้งยังให้ความสำคัญต่อการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑๑ (พ.ศ.๒๕๕๕-๒๕๕๙) ประเทศไทยยังคงต้องเผชิญกับกระแสการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ทั้งภายนอกและภายในประเทศที่ปรับเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็วและซับซ้อนยิ่งขึ้น เป็นทั้งโอกาสและความเสี่ยงต่อการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะข้อผูกพันในการเป็นประชาคมอาเซียนในปี ๒๕๕๘ จึงจำเป็นต้องพัฒนาภูมิคุ้มกันที่มีอยู่แล้ว พร้อมทั้งเร่งสร้างภูมิคุ้มกันใหม่ในประเทศให้เข้มแข็งมากยิ่งขึ้น เพื่อให้สามารถปรับตัวและรองรับผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงได้อย่างเหมาะสม สามารถพัฒนาประเทศให้ก้าวหน้าต่อไป เพื่อประโยชน์สุขที่ยั่งยืนแก่สังคมไทยตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

จากการศึกษาประเทศตัวอย่าง คือ สิงคโปร์และสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นประเทศที่ประสบความสำเร็จในการสร้างมาตรฐานจริยธรรมของผู้บริหารประเทศและเจ้าหน้าที่ของรัฐ พบว่าทั้งสองประเทศนี้มีกฎหมายและประมวลจริยธรรมที่มีความชัดเจน มีสภาพบังคับใช้ ซึ่งสามารถควบคุมและกำกับให้มีการปฏิบัติตามได้อย่างทั่วถึงและจริงจัง นอกจากนี้ทั้งสองประเทศยังประสบความสำเร็จในการสร้างคนและค่านิยมของสังคม โดยสิงคโปร์พัฒนาคนโดยมุ่งมั่นพัฒนาการศึกษาควบคู่ไปกับการปลูกจิตสำนึกของคนในชาติ ในขณะที่สหรัฐอเมริกาสามารถสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตยที่เข้มแข็ง ซึ่งเป็นรากฐานที่ทำให้ประชาชนชาวอเมริกันสามารถเลือกและควบคุมรัฐบาลของตนให้ปฏิบัติหน้าที่ได้ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต มีความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวม รับผิดชอบต่อหน้าที่ ความซื่อสัตย์ มีวินัย และมีจิตสำนึกสาธารณะที่ดี สิ่งนี้เองที่น่าพาอเมริกาและสิงคโปร์ก้าวสู่ความเจริญอย่างมั่นคง ส่วนประเทศไทยแม้จะมีการปกครองโดยระบอบประชาธิปไตยแบบรัฐสมามากกว่า ๘๐ ปี แต่ขาด ความเข้มแข็ง เพราะมักเกิดวิกฤติการณ์ขึ้นอยู่เสมอ เหตุการณ์แต่ละครั้งได้สร้างความล้มเหลวและแตกแยกให้กับสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง เพราะการใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรมของผู้มีอำนาจ ทั้งข้าราชการและนักการเมือง มีการทุจริตเกิดขึ้นโดยทั่วไป การลิดรอนสิทธิเสรีภาพของประชาชน ความเหลื่อมล้ำในการกระจายรายได้ ความไม่เท่าเทียมในโอกาส การเข้าถึงสวัสดิการของรัฐ ปัญหาความสัมพันธ์ด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น ปัจจัยสำคัญของปัญหา คือ การย่อหย่อนต่อศีลธรรมและจริยธรรม ทำให้คนไทยในทุกภาคส่วนขาดระเบียบวินัย ขาดจิตสำนึกด้านจริยธรรม นำไปสู่การขาดความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม ซึ่งพอสรุปได้ว่า นี่คือจุดกำเนิดที่สำคัญของปัญหา นั่นคือการขาดจิตสำนึกสาธารณะที่ดั้นดั้นเอง^๒

ปัจจุบันประเทศไทยใช้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑๒ ซึ่งสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (ส.ศ.ช.) สำนักงานนายกรัฐมนตรี รายงานว่าได้ยึดหลักการบริหารงานโดยใช้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นแนวทางในการบริหารประเทศ แต่เนื่องจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑๒ ถูกจัดทำขึ้นในช่วงเวลาของการปฏิรูปประเทศ ดังนั้นแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้จึงมีอายุการดำเนินการที่ยาวนานถึง ๒๐ ปี ตามกรอบยุทธศาสตร์แห่งชาติ เริ่มใช้ ปี พ.ศ. ๒๕๖๐ ถึงปี พ.ศ. ๒๕๗๙

สรุป ความเจริญเติบโตของโลกที่เปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว ทำให้ประเทศไทย เกิดความต้องการพัฒนาในทุกด้าน ได้แก่ ด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา วัฒนธรรม และวิทยาการต่าง ๆ เพื่อก้าวให้ทันโลก ดังนั้น การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะจึงเป็นปัจจัยสำคัญ ที่จะต้องปลูกฝังให้กับคนไทยอย่างเร่งด่วน เพื่อเสริมสร้างให้คนไทยเกิดความมีระเบียบวินัย มีน้ำใจ มีคุณธรรม เคารพต่อกฎเกณฑ์กติกาของสังคม ตัวอย่างที่ได้ศึกษาจากประเทศสหรัฐอเมริกาและสิงคโปร์ ซึ่งทำให้เรามองเห็นความสำคัญของการมีจิตสำนึกสาธารณะได้อย่างชัดเจน การสร้างคนให้มีจิตสำนึกสาธารณะที่ดั้นดั้น เท่ากับเป็นการย่นระยะเวลาในการพัฒนาประเทศให้สั้นลงแต่มีความมั่นคงมากขึ้น เป็นการมุ่งตรงไปยังเป้าหมายอันเป็นต้นเหตุแห่งปัญหา และยังเป็นวิธีในการแก้ปัญหาด้านอื่น ๆ ให้หมดไปด้วย

^๒ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, **สาระสังเขปประเด็นการปฏิรูปประเทศไทยด้านอื่น ๆ : การเสริมสร้างมาตรฐานคุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหารประเทศและประชาชน**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานการพิมพ์ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, ๒๕๕๗), หน้า ก-ค.

โดยปริยาย ดังที่หลายประเทศได้นำหลักการด้านนี้ไปใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าอย่างได้ผลมาแล้ว

๒.๒. ความหมายของจิตสำนึกสาธารณะ (The Meaning of Public conscience mind)

จิตสำนึกสาธารณะ เป็นศัพท์ที่แปลมาจากคำในภาษาอังกฤษ ซึ่งมีที่ใช้อยู่หลายคำ ดังนี้ Public consciousness, Public mind, Public service, Service mind สำหรับในภาษาไทยก็มีคำที่ใช้ในความหมายเดียวกันอยู่หลายคำ เช่น จิตอาสา, จิตสาธารณะ, สำนึกสาธารณะ, จิตสำนึกเพื่อมวลชน, จิตสำนึกทางสังคม, จิตสำนึกเพื่อส่วนรวม, จิตบริการ เป็นต้น

คำเหล่านี้มีความหมายที่คล้ายกันมาก ขึ้นอยู่กับบริบทของกลุ่มว่าจะนำไปใช้อย่างไร ในสถานการณ์แบบไหน ผู้นำไปใช้เป็นคนกลุ่มใด ซึ่งอาจจะแบ่งแยกออกไปตามความสนใจของกลุ่ม เช่น จิตสำนึกทางการเมืองเพื่อการสร้างความเป็นธรรมในสังคม จิตสำนึกสาธารณะด้านสิ่งแวดล้อมของชุมชน หรือจิตสำนึกสาธารณะทางสังคมเพื่อช่วยเหลือคนจรจัดไร้ที่พึ่ง เป็นต้น

คำว่า “จิตสำนึกสาธารณะ” มีคำพ้องอยู่ ๒ คำว่า คือคำว่า “จิตสำนึก” กับคำว่า “สาธารณะ” ซึ่งมีผู้ให้ความหมายไว้ ดังนี้

จรรยา สุวรรณทัต ให้ความหมาย “จิตสำนึก” ว่า หมายถึง ความสำนึกในการรับรู้ขั้นต้นของ บุคคล อันเป็นกระบวนการทางจิต ซึ่งนำไปสู่การรับรู้ในสิ่งต่าง ๆ เช่น กระบวนการรับนวัตกรรม กระบวนการเกิดทัศนคติ^๓

ราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมาย “จิตสำนึก” ว่า หมายถึง ภาวะที่จิตตื่นและรู้สึกตัว สามารถตอบสนองต่อสิ่งเร้าจากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัสได้^๔

พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว กล่าวว่า “จิตสำนึก” หมายถึงการรู้ตัว (Awareness) ใกล้เคียงกับคำว่า ความเชื่อ (Beliefs) เป็นสภาวะจิตที่เกี่ยวกับความรู้สึก ความคิด ความปรารถนาต่าง ๆ เกิดจากการประเมินค่าความสำคัญที่ได้จาก ทัศนคติ (Attitude) ความเชื่อ (Beliefs) ค่านิยม (Values) ความเห็น (Opinion) ความสนใจ (Interests) สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์ต่อประสบการณ์ต่าง ๆ ในชีวิตของคน ซึ่งประเมินค่าและตระหนักถึงความสำคัญที่มีต่อสิ่งเหล่านั้น แสดงว่าจิตสำนึกต่อสิ่งนั้นของบุคคลได้เกิดขึ้นแล้ว จิตสำนึกย่อมเกิดขึ้นที่จิตก่อนการแสดงออกทางพฤติกรรม^๕

สัญญา วัณณ ให้นิยามคำว่า จิตสำนึก (Conscious) หมายถึงความรู้สึกส่วนลึกของบุคคล ที่ไม่เปลี่ยนแปลงง่าย ๆ คงทน เป็นความคิดที่ติดตัว ติดใจอยู่ตลอดเวลา^๖

ราช (Raj) กล่าวว่า คำว่า “จิตสำนึก” ยังไม่อาจให้ความหมายที่ชัดเจนได้ แต่อาจจะอธิบายเป็นความหมายได้ ๒ แนวทาง คือ (๑) คือความคิดที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาไม่หยุดนิ่ง (๒)

^๓ จรรยา สุวรรณทัต, **ประมวลบทความวิชาการฉบับพิเศษ**, ๒๕๒๕-๒๕๓๕, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๑.

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๓๑.

^๕ พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว, **ข้าราชการไทย: ความสำนึกและอุดมการณ์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๖๐.

^๖ สัญญา วัณณ, “จิตสำนึกเพื่อส่วนรวมเชิงพุทธ”, **เอกสารประกอบการประชุมวิชาการประจำปีของเครือข่ายสถาบันอุดมศึกษา เขตภาคกลางเพื่อพัฒนาบัณฑิตอุดมคติไทย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, ๒๕๔๙), หน้า ๔๑-๔๕.

หมายถึง จิตสำนึกของบุคคล เป็นความรู้สึกของบุคคลที่มีอยู่ตลอดเวลาแม้ช่วงว่างของเวลา เช่น การนอนหลับ^๗

สรุป จากความหมายดังกล่าว “จิตสำนึก” คือ จิตของการตระหนักรู้ เป็นกระบวนการ การสื่อสารที่มีอยู่ภายในจิตใจของมนุษย์ ทำหน้าที่แสดงออกถึงสภาวะทางจิตใจเกี่ยวกับความรู้สึก ความคิดนึก ความต้องการต่าง ๆ เป็นสภาวะทางจิตที่ตื่นตัวและรู้ตัวอยู่เสมอ ดังนั้น จึงตอบสนองต่อสิ่งเร้าที่มาจากประสาทสัมผัสทั้งห้าได้ตลอดเวลา จิตสำนึกถูกหล่อหลอมมาจากประสบการณ์ทั้งหมดของมนุษย์ที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อสิ่งแวดล้อม แล้วจึงสรุปผลออกมาเป็นจิตสำนึกที่ส่งผลต่อการมีพฤติกรรม

คำว่า “สาธารณะ” (Public) มีความหมายกว้างขวางมาก สามารถใช้ได้กับ สิ่งของบุคคล สถานที่ การกระทำ มีผู้ให้ความหมายที่น่าศึกษาไว้ ดังนี้

ราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายคำว่า สาธารณะ หมายถึง ทั่วไปเกี่ยวกับประชาชน และสาธารณะสมบัติและทรัพย์สินส่วนรวมของประชาชน^๘

มานิต มานิตเจริญ ได้รวบรวมความหมายจากพจนานุกรมและจากพทานุกรมได้ให้ความหมาย “สาธารณะ” ไว้ว่า ทั่วไป เป็นของกลางสำหรับส่วนรวม สามัญ^๙

สอ เสถบุตร ได้แปลความหมายคำว่า Public เป็นภาษาไทยว่า สาธารณะ ซึ่งหมายถึง ที่สาธารณะ ชุมชน เปิดเผย การเผยแพร่ สิ่งที่เป็นของทั่วไป เช่น ถนนหลวง สิ่งที่เป็นของรัฐบาล และ สิ่งที่เป็นของประชาชน^{๑๐}

บรรทม มณีโชติ ได้ให้ความหมายว่า “การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม” หมายถึง การอุทิศตนทำงานเพื่อสังคมและส่วนรวม การร่วมมือช่วยกันรักษาสมบัติของส่วนรวม ไม่ทำลายสมบัติของส่วนรวม อุทิศตนทำงานเพื่อส่วนรวม มีน้ำใจ รู้จักแบ่งปัน ไม่เอาเปรียบผู้อื่น และทำประโยชน์โดยไม่หวังผลตอบแทน แบ่งออกเป็น ๔ พฤติกรรม คือ ๑) การให้ปัน โดยการช่วยเหลือ หรือให้ผู้อื่นด้านทรัพย์สิน สิ่งของ ความรู้ และแรงงาน ๒) ความมีน้ำใจ โดยการแสดงความปรารถนาดีต่อผู้อื่นในด้านการพูดและการกระทำ โดยให้กำลังใจและแสดงความเห็นใจผู้อื่น ๓) การไม่เอาเปรียบผู้อื่น โดยการสละทรัพย์สิน สิ่งของและแรงงานของตนเท่ากันหรือมากกว่าผู้อื่น และ ๔) การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม โดยการอุทิศการทำงานเพื่อสังคมและส่วนรวม ร่วมมือกันรักษาสมบัติของส่วนรวม ไม่ทำลายสมบัติของส่วนรวม^{๑๑}

^๗ Raj, M, Consciousness. Encyclopedia Dictionary of Psychology and Education, (New Del hi: Anmol 1996), p. 605.

^๘ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘), หน้า ๘๒๖.

^๙ มานิต มานิตเจริญ, พจนานุกรมไทย, (กรุงเทพมหานคร : เอกศิลป์การพิมพ์, ๒๕๑๔) หน้า ๑๓๓๖.

^{๑๐} สอ เสถบุตร, New Model English–Thai Dictionary, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๐), หน้า ๕๒๙.

^{๑๑} บรรทม มณีโชติ, การศึกษารูปแบบของข้อคำถามวัดลักษณะนิสัยด้านความเสียสละชนิดข้อความ และชนิดสถานการณ์ที่มีผลต่อคุณภาพของแบบทดลอง, “วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต”, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๐), หน้า ๒๕.

พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว ได้ให้ความหมาย “สาธารณะ” เป็นผลที่ได้มาจากการประเมินค่าการเห็นความสำคัญ ซึ่งมีฐานอยู่ที่ทัศนคติ ความเชื่อ ค่านิยม ความเห็น ความสนใจ หรือเป็นชีวิตภายในของบุคคล ความตระหนัก ความคิด ทัศนคติ อารมณ์ แรงจูงใจ และความรู้สึกที่ได้รับจากประสบการณ์ในขณะนั้น คำว่า Public แปลเป็นไทย หมายถึง “สาธารณะ” ในประเทศไทยมักใช้กับสถานที่ สิ่งของ เครื่องใช้ที่เป็นของส่วนกลาง ทุกคนมีสิทธิที่จะใช้ประโยชน์จากสิ่งนั้นได้ แต่แท้จริงความหมายของคำว่า สาธารณะ เป็นคำที่มีความหมายกว้าง และสามารถใช้ได้กับสิ่งของบุคคล สถานที่ และการกระทำ^{๑๒}

ซิลล์ส (Sills) กล่าวว่า สาธารณะเป็นความรู้สึกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล^{๑๓}

สรูป จากความหมายดังกล่าว สรุปลงได้ว่า “สาธารณะ” คือ สมบัติ สิ่งของ สถานที่ บุคคล หรือการกระทำที่เป็นส่วนรวม ซึ่งทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์และดูแลรักษา ในฐานะเป็นเจ้าของร่วมกัน เมื่อรวมคำว่า “จิตสำนึก” (Conscience Mind) ซึ่งหมายถึง การตระหนักรู้ คือ รู้ว่าทำอะไร อยู่ที่ไหน เป็นอย่างไร กับคำว่า “สาธารณะ” (Public) ซึ่งหมายถึง การทำประโยชน์เพื่อสังคม การแสดงออกเพื่อส่วนรวม เป็นคำว่า จิตสำนึกสาธารณะ (Conscience Mind) หมายถึง จิตสำนึกของการตระหนักรู้อย่างสร้างสรรค์ เป็นกุศล ปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริม ประโยชน์ต่อตนเอง วัฒนธรรม สังคม ประเทศชาติ

คำว่า “จิตสำนึกสาธารณะ” ได้มีท่านผู้รู้ให้ความหมายไว้อย่างกว้างขวาง ทั้งในเชิงปรัชญา จิตวิทยา สังคมศาสตร์ และรัฐศาสตร์ ซึ่งต่างก็มีความสำคัญและมีคุณค่าต่อการศึกษา จึงได้นำมาเสนอไว้ดังนี้

กนิษฐา นิต์ศน์พัฒนาและคณะ ให้ความหมาย จิตสำนึกสาธารณะ ว่าเป็นคำเดียวกับคำว่า จิตสำนึกทางสังคม หมายถึง การตระหนักรู้และคำนึงถึงส่วนรวมร่วมกัน หรือคำนึงถึงผู้อื่นที่รวมความสัมพันธ์เป็นกลุ่มเดียวกับตน^{๑๔}

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ ให้ความหมาย จิตสาธารณะว่า หมายถึง ความคิดที่ไม่เห็นแก่ตัว มีความปรารถนาที่จะช่วยเหลือ ช่วยแก้ปัญหาให้แก่ผู้อื่นหรือสังคม โดยพยายามหาช่องทางที่จะให้ความช่วยเหลืออย่างจริงจัง และมองโลกในแง่ดีบนพื้นฐานของความเป็นจริง^{๑๕}

ชาย โพธิ์สิตาและคณะ ใช้คำว่า จิตสำนึกต่อสาธารณสมบัติและให้ ความหมายในเชิงพฤติกรรมไว้ว่า คือ การใช้สาธารณสมบัติอย่างรับผิดชอบหรือการรับผิดชอบต่อสาธารณสมบัติ ซึ่งมีนัยสองประการ ได้แก่ ๑) การรับผิดชอบต่อสาธารณสมบัติ ด้วยการหลีกเลี่ยงการใช้และการกระทำที่จะก่อให้เกิดความชำรุดเสียหายต่อสาธารณสมบัตินั้น ๆ รวมไปถึงการถือเป็นหน้าที่ที่จะมีส่วนร่วมใน

^{๑๒} พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว, **ข่าวสารทางการเมืองของคนไทย**, (กรุงเทพมหานคร : เจ้าพระยา, ๒๕๓๑), หน้า ๖๐.

^{๑๓} Sills, D.L. Leadership, **International Encyclopedia of the Social Sciences**, (New York. The Macmillan & the Free Press, 1972), หน้า ๕๖๗.

^{๑๔} กนิษฐา นิต์ศน์พัฒนาและคณะ, **จิตสำนึกทางสังคมของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา**, มหาวิทยาลัย มหิดล, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๘.

การดูแลสาธารณะสมบัติในวิสัยที่ตนสามารถทำได้ ๒) การเคารพสิทธิและการมีสิทธิใช้สาธารณะสมบัติของผู้อื่น โดยคำนึงว่าคนอื่นก็มีสิทธิในการใช้สอยสาธารณะสมบัติเช่นเดียวกัน^{๑๖}

ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์ กล่าวว่า จิตสาธารณะ เป็นการกระทำด้วยจิตวิญญาณที่มีความรัก ความห่วงใย ความเอื้ออาทรต่อคนอื่นและสังคมโดยรวม การมีคุณธรรมจริยธรรมและการกระทำที่ไม่เสื่อมเสียหรือเป็นปัญหาต่อสังคมประเทศชาติ การมีจิตที่คิดสร้างสรรค์ เป็นกุศล และมุ่งทำกรรมดีที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม คิดในทางที่ดี ไม่ทำลายเบียดเบียนบุคคล สังคม วัฒนธรรม ประเทศชาติ และสิ่งแวดล้อม การกระทำและคำพูดที่มาจากความคิดที่ดี การลดความขัดแย้งและการให้ขวัญและกำลังใจต่อกันเพื่อให้สังคมโดยรวมมีความสุข^{๑๗}

บุญสม ธรรมชาติวิทย์ ใช้คำว่า จิตสำนึกที่ดีในสังคม สังคมในที่นี้หมายถึง สังคมในชุมชนของตน การปฏิบัติตนให้มีจิตสำนึกที่ดีต่อชุมชนของตน คือ การปฏิบัติตน และการมีส่วนร่วมที่ดีในกิจกรรมของชุมชน การช่วยกันดูแลชุมชนของตน การให้ความร่วมมือ การเสียสละกำลังกาย กำลังทรัพย์ เพื่อการรักษาความปลอดภัยในชุมชน เพื่อสาธารณูปโภคในชุมชน การให้ความเป็นมิตร และมีน้ำใจต่อกัน^{๑๘}

ราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า จิตสาธารณะ คือ จิตสำนึกเพื่อส่วนรวม เพราะคำว่า “สาธารณะ” คือ สิ่งที่มีได้เป็นของผู้หนึ่งผู้ใด จิตสาธารณะจึงเป็นความรู้สึกรู้ถึงการมีสิทธิและหน้าที่ที่จะดูแลและบำรุงรักษาร่วมกัน เช่น การช่วยกันดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม การดูแลรักษาสาธารณะสมบัติของส่วนรวม โดยให้เกิดประโยชน์คุ้มค่าตลอดจนช่วยดูแลรักษาให้ความช่วยเหลือผู้ตกทุกข์ได้ยาก หรือผู้ที่ร้องขอความช่วยเหลือ ตลอดจนร่วมมือกันกระทำเพื่อป้องกันปัญหาหรือช่วยกันแก้ปัญหา ภาษาอังกฤษใช้คำว่า Public Mind^{๑๙}

สยามรัฐ เรื่องนาม ใช้คำว่า ความสำนึกเชิงสังคม หมายถึง การตื่นตัวความรู้สึกนึกคิด และความปรารถนาต่าง ๆ ของบุคคลในสังคมที่ต้องการเข้าไปแก้วิกฤตการณ์หรือปัญหาสังคมแลก่อให้เกิดพฤติกรรมกรรวมตัวเป็นกลุ่มหรือองค์กร ทั้งภาครัฐ ภาคธุรกิจ หรือภาคสังคม ในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน ก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมกัน^{๒๐}

^{๑๖} ชาย โพธิ์สีตาและคณะ, “จิตสำนึกต่อสาธารณะสมบัติ: ศึกษากรณีกรุงเทพมหานคร”, รายงานวิจัย, (นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๐) หน้า ๒๔.

^{๑๗} ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, **สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ**, (กรุงเทพมหานคร : วี พรินท์ (1991), ๒๕๕๒), หน้า ๑๗.

^{๑๘} บุญสม ธรรมชาติวิทย์, **จิตสำนึก**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานสภาอาจารย์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๗๑-๗๓.

^{๑๙} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร : นานมี บุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๙.

^{๒๐} สยามรัฐ เรื่องนาม, **ความรู้ทางการเมืองและการรับรู้ข่าวสารทางการเมืองกับความสำนึกเชิงสังคมของประชาชนในองค์การบริหารส่วนตำบล จังหวัดกาญจนบุรี**, (กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๕.

สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ ให้ความหมายของจิตสำนึกสาธารณะว่า คือ การรู้จักเอาใจใส่ เป็นธุระ และเข้าร่วมในเรื่องของส่วนรวมที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ^{๒๑}

ศักดิ์ชัย นิรัญทวิ กล่าวว่าการมีจิตสำนึกสาธารณะคือ มีจิตใจที่คำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวม คำนึงถึงความสำคัญของสิ่งอันเป็นของที่ต้องใช้ หรือมีผลกระทบร่วมกันในชุมชนเช่น ป่าไม้ ความสงบของชุมชน^{๒๒}

หฤทัย อาจปุระ ให้ความหมายว่า จิตสำนึกสาธารณะ คือ ความตระหนักของบุคคลถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม ทำให้เกิดความรู้สึกปรารถนาที่จะช่วยเหลือสังคม ต้องการเข้าไปแก้วิกฤตการณ์ โดยรับรู้ถึงสิทธิควบคู่ไปกับหน้าที่และความรับผิดชอบ สำนึกถึงพลังของตนเองที่สามารถร่วมแก้ไขปัญหาได้และลงมือกระทำ เพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยการเรียนรู้ และแก้ไขปัญหาร่วมกันกับคนในสังคม^{๒๓}

สรุป จิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง จิตสำนึกแห่งการตระหนักรู้และการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ เป็นกุศล ปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริมประโยชน์แก่ตนเอง วัฒนธรรม สังคม และประเทศชาติ

๒.๓ ความสำคัญของการมีจิตสำนึกสาธารณะ

จิตสำนึกสาธารณะเป็นคุณธรรมหนึ่งของพลเมือง เป็นคุณค่าเป็นจิตวิญญาณของสังคม บุคคลและองค์กร สังคมใดก็ตามที่ขาดจิตสำนึกสาธารณะที่ดีย่อมเป็นสังคมที่ไร้คุณค่า ไร้พลังในการสร้างสรรค์ ต่อเมื่อได้พัฒนาบุคคลให้มีจิตสำนึกสาธารณะที่ดีแล้ว จึงจะเกิดเป็นภาคประชาสังคมที่เข้มแข็ง ส่งผลให้ สังคม การเมือง เศรษฐกิจ ดำเนินไปในแนวทางที่ดีเพราะบุคคลมีศีลธรรม^{๒๔} จิตสำนึกสาธารณะ เป็นความรู้สึกนึกคิดที่สื่อสารอยู่ในจิตใจของบุคคล เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์การศึกษาเรียนรู้ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ยากที่จะหมดหรือหายไปได้อย่างง่าย คนที่มีจิตสำนึกสาธารณะที่ดี จะปฏิบัติตนได้อย่างเหมาะสมกับเวลาและโอกาสนั้นๆ และใช้จิตสำนึกของตนก่อให้เกิดประโยชน์ในสถานการณ์ต่างๆ ที่ตามมาได้อย่างถูกต้อง เช่น บุคคลที่มีจิตสำนึกด้านระเบียบวินัยจะไม่ขับรถผิดกฎจราจร บุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะที่ดีจะไม่ขีดเขียนหรือทิ้งขยะในที่สาธารณะ^{๒๕} เป็นต้น

^{๒๑} สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, วาระการวิจัยแห่งชาติในภาวะวิกฤติเพื่อฟื้นฟูชาติ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานฯ, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔.

^{๒๒} ศักดิ์ชัย นิรัญทวิ, บทบาทของมหาวิทยาลัยกับการศึกษาเพื่อความเป็นประชาสังคม, (กรุงเทพมหานคร, ASAHIL THAILAND JOURNAL, ๒๕๔๑) หน้า ๕๒-๖๙.

^{๒๓} หฤทัย อาจปุระ, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, (กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๗.

^{๒๔} ประเวศ วะสี และคณะ, ยุทธศาสตร์แก้วิกฤตชาติ, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๐.

^{๒๕} สมพงษ์ สิงหะพล, “ต้องสอนให้เกิดจิตสำนึกใหม่”, สยามจารย์, ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๒๗, (มิถุนายน-ตุลาคม ๒๕๔๒) หน้า ๑๖.

หากบุคคลใดมีจิตสำนึกสาธารณะบกพร่องไป ย่อมแสดงพฤติกรรมในการขาดความรับผิดชอบต่อส่วนรวมออกมาให้เห็นได้โดยง่าย ดังปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากการขาดจิตสำนึกสาธารณะ เช่น

๑ ปัญหายาเสพติด เกิดจากความเห็นแก่ตัวของผู้ชาย ไม่คำนึงปัญหาความเดือดร้อนของสังคม

๒ ปัญหามลพิษต่าง ๆ เกิดจากการขาดจิตสำนึกสาธารณะ ทำให้ไม่มีความรับผิดชอบต่อ เช่น การทิ้งขยะลงแม่น้ำลำคลอง ทิ้งขยะตามทางเท้า ปล่อยน้ำเสียจากโรงงานโดยไม่ผ่านการบำบัด เป็นต้น

ในสังคมของคนที่อยู่รวมกันย่อมต้องมีความสัมพันธ์ในรูปแบบของการพึ่งพากัน ซึ่งคนในสังคมต่างก็มีบทบาทและหน้าที่แตกต่างกันไป แต่ถ้าคนในสังคมขาดจิตสำนึกสาธารณะแล้ว ย่อมส่งผลกระทบต่อสังคมอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ทั้งในระดับ บุคคล ครอบครัว องค์กร ชุมชน ประเทศชาติ และระดับโลก ดังนี้^{๒๖}

ผลกระทบในระดับบุคคล ทำให้เกิดปัญหา คือ

- ๑) สร้างความเดือดร้อนให้กับตัวเอง
- ๒) สร้างความเดือดร้อนให้กับผู้อื่น

ผลกระทบระดับครอบครัว ทำให้เกิดปัญหา คือ

- ๑) ความสามัคคีในครอบครัวลดน้อยลง
- ๒) มีความขัดแย้งกัน นำไปสู่การทะเลาะวิวาท

ผลกระทบในระดับองค์กร ทำให้เกิดปัญหา คือ

- ๑) การแบ่งพรรคแบ่งพวกในองค์กร
- ๒) ความเห็นแก่ตัว ทำให้เกิดการแก่งชิงดีกัน
- ๓) การเบียดบังเอาสมบัติขององค์กรไปเป็นของส่วนตน
- ๔) องค์กรไม่ก้าวหน้า ประสิทธิภาพการทำงานลดลง

ผลกระทบในระดับชุมชน ทำให้เกิดปัญหา คือ

๑) ชุมชนอ่อนแอ ขาดการพัฒนา เพราะต่างคนต่างอยู่ สภาพชุมชนมีสภาพเช่นไรก็ยังคงเป็นเช่นนั้น ไม่เกิดการพัฒนาและยั่งยืนไปก็มีแต่เสื่อมทรุดลง

๒) อาชญากรรมในชุมชนอยู่ในระดับสูง

๓) ขาดศูนย์รวมจิตใจ ขาดผู้นำที่นำไปสู่การแก้ปัญหา เพราะคนในชุมชนมองปัญหาของตัวเองเป็นเรื่องใหญ่ ขาดคนอาสาพัฒนา เพราะกลัวเสียทรัพย์ กลัวเสียเวลา หรือกลัวเป็นที่ครหาจากบุคคลอื่น

ผลกระทบในระดับชาติ ทำให้เกิดปัญหา คือ

๑) เกิดวิกฤตการณ์ภายในประเทศบ่อยครั้งและแก้ปัญหาไม่ได้ อาทิ วิกฤตการณ์เศรษฐกิจ สังคมขาดเสถียรภาพทางการเมือง การชุมนุมขับไล่รัฐบาลหรือผู้นำประเทศ

^{๒๖} ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรมและสังคมสัญญา, *สำนึกไทยที่พึงปรารถนา*, (กรุงเทพมหานคร : เดือนตุลา, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒-๒๙.

๒) ประเทศชาติอยู่ในสภาพล้าหลัง เนื่องจากขาดพลังของคนในสังคม เกิดภาวะที่ผู้นำประเทศนำมาตรการได้ออกมาใช้ก็จะได้ไม่ผล เพราะไม่ได้รับความร่วมมือจากประชาชน

๓) ประเทศชาติไร้เกียรติ ไร้ศักดิ์ศรี ทำให้ประชาชนในประเทศอื่นมองด้วยสายตาเหยียดหยาม ดูหมิ่นดูแคลนว่าเป็นประเทศด้อยพัฒนา

ผลกระทบในระดับโลก ทำให้เกิดปัญหา คือ

๑) เกิดการสะสมอาวุธกันระหว่างประเทศ เพราะขาดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน กลัวประเทศอื่นจะโจมตี จึงต้องมีอาวุธที่รุนแรง มีอานุภาพในการทำลายสูงไว้ในครอบครองเพื่อข่มขู่ประเทศอื่น และเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นก็มักมีแนวโน้มในการใช้ความรุนแรงของแสนยานุภาพทางสงครามในการตัดสินปัญหา

๒) เกิดการก่อกวน แอ้งแย่งหรือครอบงำทางการค้าระหว่างประเทศ พยายามทุกวิถีทาง เพื่อให้เกิดการได้เปรียบทางการค้า ทำให้ประเทศด้อยกว่าขาดโอกาสในการพัฒนาประเทศของตน

๓) เกิดการรังเกียจเหยียดหยามคนต่างเชื้อชาติ ต่างเผ่าพันธุ์หรือต่างท้องถิ่น มองชนชาติอื่นเผ่าพันธุ์อื่นว่ามีความเจริญหรือมีศักดิ์ศรีด้อยกว่าเชื้อชาติและเผ่าพันธุ์ของตนเอง ดูถูกหรือเป็นปฏิปักษ์ต่อชาติอื่น^{๒๗}

สรุป จิตสำนึกสาธารณะ มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อบุคคลทุกเพศทุกวัย จึงสมควรอย่างยิ่งที่ต้องส่งเสริมให้เกิดขึ้นในจิตใจของคน จิตสำนึกสาธารณะสามารถพัฒนาได้ โดยใช้ระบบของสังคมทุกภาคส่วนเป็นเครื่องมือในการร่วมแรงร่วมใจปลูกฝัง เช่นองค์กรทางศาสนา องค์กรทางการศึกษาที่มีประสิทธิภาพ และระบบต่าง ๆ ที่ถูกถ่ายทอดโดยทางสังคม เช่น ประเพณีและวัฒนธรรมต่าง ๆ เป็นต้น จิตสำนึกสาธารณะเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาประเทศชนให้มีความเป็นพลเมืองที่ดี รู้จักหน้าที่ มีระเบียบวินัย บุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะย่อมไม่สร้างปัญหาให้กับตนเองและสังคม แต่จะช่วยสร้างเสริมพัฒนาในด้านต่าง ๆ หากบุคคลขาดจิตสำนึกสาธารณะแล้วย่อมก่อให้เกิดปัญหาหลายประการ ตั้งแต่ระดับบุคคล ครอบครัว สังคม ประเทศชาติ และในระดับโลก

๒.๔ แนวคิดเกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ

อาจกล่าวได้ว่าจิตสำนึกสาธารณะในปัจจุบันนี้ ได้รับการพัฒนามาจากแนวความคิดของเฮเกิล (Hegel) และ ฟอย เออร์บัค (Feuerbach) ซึ่ง คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) ได้นำมาศึกษาแล้วเลือกสรรเอาบางส่วนมาวิพากษ์และประยุกต์ใช้

มาร์กซ์ มีแนวความคิดพื้นฐานว่า สภาพของความเป็นอยู่มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดนี้ เพราะความคิดเกิดในความว่างเปล่าไม่ได้ โดยจิตสำนึกไม่ได้เป็นอิสระจากเงื่อนไขทางวัตถุและรูปแบบการดำรงชีวิตของมนุษย์ จิตสำนึกในความหมายของมาร์กซ์ หมายถึง ระบบความคิด ความเชื่อ ทศนคติ ที่มนุษย์ยึดถือ อันเป็นระบบความหมายในการทำความเข้าใจโลกและจักรวาล แนวความคิดนี้อธิบายได้เป็น ๒ ประการ คือ

^{๒๗} วิรุณ ตั้งเจริญ, มศว. พลวัต, จดหมายข่าวธรรมมาภิบาลมหาวิทยาลัย, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑, (พฤศจิกายน-ธันวาคม, ๒๕๔๗) : ๒-๓.

๑. แนวความคิดสังคมเพื่อบุคคล เป็นแนวคิดแบบบุคคลเป็นศูนย์กลาง เฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer) เชื่อว่า การที่ปัจเจกบุคคลเข้าเป็นสมาชิกของสังคม เพราะเขามีเจตจำนงที่จะให้ตัวเองมีความมั่นคงปลอดภัย คนสร้างสังคมขึ้นมา ก็เพราะมีจุดมุ่งหมาย เพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคลหรือเพื่อตนเองไม่ใช่เพื่อตัวสังคม นั่นคือให้สังคมรับใช้บุคคลหรือสังคมเพื่อบุคคล บุคคลจะมีจิตสำนึกต่อผู้อื่นตราบเท่าที่เขาประจักษ์ว่า ส่วนรวมหรือสังคมคือแหล่งที่มาของความมั่นคงและปลอดภัยสำหรับชีวิตเขา ตรงกันข้ามเมื่อบุคคลประจักษ์ว่าสังคมไม่สามารถให้สิ่งเหล่านี้กับเขาได้ เช่นสังคมไม่มีความยุติธรรมหรือเป็นสังคมที่อุดมไปด้วยการกดขี่ข่มเหง ถ้าหากเป็นเช่นนี้ จิตสำนึกที่ดีย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้ การพัฒนาเสริมสร้างจิตสำนึกสาธารณะ จะทำได้โดยการสร้างสังคมให้เป็นแหล่งที่ปลอดภัยเข้มแข็งอย่างแท้จริง เพื่อให้ปัจเจกชนตระหนักได้ว่า ความมั่นคงปลอดภัยของเขาจะไม่สามารถดำรงอยู่ได้ ถ้าสังคมของเขาปราศจากความมั่นคงปลอดภัย สังคมจึงเป็นเครื่องมือที่บุคคลสร้างขึ้นมา เพื่อความอยู่รอดปลอดภัยของตนเอง หรืออีกนัยหนึ่ง คือ บุคคลสร้างสังคมขึ้นมาเพื่อให้สังคมเป็นสถาบันขัดเกลามนุษย์ให้เป็นคนดีมีจิตสำนึกที่ดีงาม คือ มนุษย์สร้างสังคมที่ดีเพื่อให้สังคมสร้างมนุษย์ที่ดีนั่นเอง

๒. แนวความคิดบุคคลเพื่อสังคม เป็นแนวคิดแบบสังคมเป็นศูนย์กลาง เห็นว่าสังคมสังคมเป็นสิ่งที่อยู่ ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง ไม่ใช่เครื่องมือที่ปัจเจกชนสร้างขึ้นเพื่อความอยู่รอด บุคคลต้องยอมให้กับสังคม หรือขึ้นอยู่กับสังคม บุคคลมีหน้าที่รับใช้เป้าหมายของสังคม ดาวิด อีมิล เดอร์ไคหม์ (David Emile Durkheim) เชื่อว่าบุคคลเป็นเพียงวัตถุดิบของสังคม สิ่งที่ทำให้สังคมเกิดขึ้นไม่ใช่ความปรารถนาที่จะมั่นคงปลอดภัยของแต่ละคน หากแต่เป็นความสัมพันธ์ต่อกันอย่างยั่งยืนของคนเหล่านั้น เบื้องหลังความสัมพันธ์นี้ เรียกว่า อารมณ์ (Sentiment) ความรู้สึกผูกพันว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม (Sense of Belonging) และระบบความเชื่อร่วมกันของคนในกลุ่ม (Belief System) บุคคลยอมปฏิบัติตามกลุ่มแม้จะขัดใจเพราะสำนึกในกลุ่ม (Collective Conscience) สำนึกในกลุ่มดำรงอยู่ได้เพราะ ๓ สิ่งข้างต้น บุคคลไม่เพียงสำนึกว่ากลุ่มมีความสำคัญเหนือกว่าตนเท่านั้น แต่ยังสำนึกว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมด้วย สังคมสมัยใหม่มีความซับซ้อนความผูกพันที่เป็นสิ่งเชื่อมประสาน คือ ความผูกพันเชิงพันธสัญญา (Contractual Relation) ทำให้สำนึกกลุ่มดำรงอยู่ได้ โดยที่แต่ละคนแต่ละหน่วยที่แตกต่างกันมีความสำนึกว่า ผู้อื่น คนอื่น กลุ่มอื่น เป็นส่วนหนึ่งในสังคมเดียวกัน หน้าที่แต่ละหน่วยยังผลให้สังคมดำรงอยู่ได้ เช่นเดียวกับอวัยวะน้อยใหญ่ที่ประกอบกันเป็นองค์อินทรีย์ (Organism) เรียกว่า เอกภาพแบบองค์อินทรีย์ (Organic Solidarity) คือ เกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้เพราะการทำหน้าที่ของอวัยวะแต่ละส่วนที่แตกต่างกัน เป็นสำนึกที่มีสังคมเป็นศูนย์กลาง^{๒๘} ดังนั้น บุคคลต้องพัฒนาตนและจิตสำนึกของตนให้พร้อมเพื่อเข้าเป็นส่วนประกอบที่ดีในสังคม หรือสังคมที่ดีสร้างมนุษย์ที่ดีเพื่อให้มนุษย์ที่ดีสร้างสังคมที่ดี

สรุป แนวความคิดทั้งสองแบบ คือบุคคลเป็นศูนย์กลางและสังคมเป็นศูนย์กลาง อาจจะดูเหมือนขัดแย้งกัน แต่แท้จริงแล้วมีจุดประสงค์เดียวกัน คือ การพัฒนาคนและสังคมให้ดำรงอยู่ด้วยกัน

^{๒๘} ศิริ แคนสา, “การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะนักเรียนชั้นมัธยมศึกษา : กรณีศึกษาโรงเรียนคอนสวรรค์”, วิทยานิพนธ์การศึกษาศาสตรบัณฑิตการบริหารและการพัฒนาการศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. ๒๕๕๑)

ได้กล่าวคือเมื่อคนมีจิตสำนึกที่ดีย่อมสามารถสร้างสังคมที่ดีได้ และสังคมที่ดีย่อมสามารถอบรมบ่มเพาะคนให้มีจิตสำนึกที่ดี เป็นคนดีและมีความสามารถออกมาสู่สังคมได้ ทั้งสองแนวคิดจึงเปรียบเสมือนปัจจัยภายนอกและภายในของกันและกัน เพราะมุ่งสร้างคนและสังคมที่ดีมีความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน

๒.๕ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับจิตสำนึกสาธารณะ

การศึกษาหลักทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับจิตสำนึกสาธารณะนั้น มีอยู่หลายทฤษฎีที่มีความสัมพันธ์กันที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

๑. **ทฤษฎีประชาสังคม (Civil Society Theory)** กล่าวกันว่าทฤษฎีประชาสังคม เป็นที่มาของแนวความคิดเรื่องจิตสำนึกสาธารณะ ทฤษฎีประชาสังคม แปลมาจากคำในภาษาอังกฤษว่า Civil Society Theory สำหรับในภาษาไทยก็มีคำที่ใช้ในความหมายเดียวกันอีกหลายคำ นับได้ว่าทฤษฎีประชาสังคมเป็นพื้นฐานที่สำคัญ ต่อการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของจิตสำนึกสาธารณะอย่างยิ่ง ดังนี้

ทฤษฎีประชาสังคมเกิดขึ้นในโลกตะวันตก เป็นกระบวนการช่วยเหลือสังคมโดยไม่หวังผลกำไร มาจากแนวคิดของ คีน (Keane) เขากล่าวว่า ประชาสังคมเป็นแนวคิดของการมีส่วนร่วมของสมาชิกในองค์กรนอกภาครัฐ จัดตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ด้วยความเต็มใจและเสียสละ โดยผู้ที่อยู่ในองค์กรจะร่วมกันปกป้องและเปลี่ยนแปลงบทบาทของตนเอง ด้วยการกดดันสถาบันภาครัฐ แต่ในประเทศไทยการให้ความสำคัญกับความร่วมมือของบุคคลในสังคมยังมีค่อนข้างน้อย^{๒๙}

ประชาสังคม (civil society) คือการมีจิตสำนึกสาธารณะในการช่วยเหลือสังคมโดยไม่ต้องการกำไร หรือการมีจิตสำนึกเพื่อส่วนรวม หรือจิตสำนึกสาธารณะเพื่อชุมชน (Non Government Organizations-NGO) เป็นเครื่องมือทางสังคม เช่น แม่บ้าน มูลนิธิ ชมรม ฯลฯ มีจุดมุ่งหมายดังนี้

๑) เน้นความสัมพันธ์เป็นกลุ่มสมาชิกที่มีหลักการและอุดมการณ์ร่วมกัน
๒) มีจิตสำนึกสาธารณะ ประกอบด้วยการดูแลผลประโยชน์ของสาธารณะ (goods, public interest) การตรวจสอบสาธารณะ (public accountability) การรับผิดชอบต่อสาธารณะ (public responsibility)

- ๓) ความเป็นธรรมต่อสังคม (social equity)
- ๔) ความยุติธรรมต่อสังคม (social justice)
- ๕) ความเป็นเครือข่ายต่อสังคม (social network)
- ๖) การติดต่อสื่อสาร (communication)
- ๗) มีวิสัยทัศน์ (vision)
- ๘) เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ (learning Social)
- ๙) ปฏิบัติได้จริง (practice)^{๓๐}

^{๒๙} หลุยส์ อาจปู้, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, หน้า ๒๗.

^{๓๐} เรียม นมรักษ์, การวิเคราะห์องค์ประกอบของจิตสาธารณะของนักศึกษาในองค์กรนักศึกษา มหาวิทยาลัยรามคำแหง, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓-๒๔.

สรุป การเกิดขึ้นของกระบวนการปฏิสัมพันธ์ของสังคม มาจากแนวคิดของประชาสังคม ที่ทำให้สังคมเกิดการตื่นตัวและมีความปรารถนาที่จะร่วมมือกันแก้ปัญหาของสังคม มีวัตถุประสงค์หลักคือสร้างความเข้มแข็ง สงบสุข ให้มีขึ้นกับชุมชน พฤติกรรมเช่นนี้เรียกว่าการมี จิตสำนึกสาธารณะ

๒. ทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรม (Moral Development Theory) ลอเรนซ์ โคลเบอร์ก (Lawrence Kohlberg) นักจิตวิทยาผู้พัฒนาด้านทฤษฎีการคิดหาเหตุผลเชิงจริยธรรม ได้นำทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรมของ Piaget มาศึกษาพัฒนาและได้ปรับปรุงวิธีการวิจัย การวิเคราะห์ผลรวม อย่างกว้างขวาง ในประเทศอื่นที่มีวัฒนธรรมต่างไป วิธีการวิจัยจะสร้างสถานการณ์สมมติถึงปัญหาทางจริยธรรม ที่ตอบได้ยากและไม่อาจจะตัดสินใจได้ในเวลาอันรวดเร็วว่าสิ่งนั้น ถูก หรือ ผิด ควรทำ หรือ ไม่ควรทำ เพราะขึ้นอยู่กับองค์ประกอบหลายอย่าง เช่นการตอบขึ้นอยู่กับวัยของผู้ตอบ หรือขึ้นอยู่กับทัศนคติของผู้ตอบ เช่นผู้ตอบที่มีความเป็นพวกพ้องกัน จึงเกิดความเห็นอกเห็นใจกัน หรือผู้ตอบมีค่านิยมด้านความสำนึกต่อหน้าที่ของผู้แสดงพฤติกรรม ในฐานะเป็นสมาชิกของสังคม ความยุติธรรมหรือหลักการที่ตนยึดถือ การให้คำจำกัดความของจริยธรรม ความเข้าใจเกี่ยวกับความถูกผิด และจากกระบวนการทางความคิดอย่างมีเหตุผล ซึ่งคำตอบเหล่านี้ต้องอาศัยวุฒิภาวะทางปัญญาอย่างมาก

ลอเรนซ์ โคลเบอร์ก เชื่อว่าพัฒนาการทางจริยธรรมเป็นผลจากการพัฒนาการของโครงสร้างทางความคิดความเข้าใจเกี่ยวกับจริยธรรมนอกจากนั้น ยังพบว่าส่วนมากการพัฒนาทางจริยธรรมของเด็กจะไม่ถึงขั้นสูงสุดในอายุ ๑๐ ปี แต่จะมีการพัฒนาขึ้นอีกหลายขั้นจากอายุ ๑๑-๒๕ ปี การใช้เหตุผลเพื่อการตัดสินใจที่จะเลือกกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง จะแสดงให้เห็นถึงความเจริญของจิตใจของบุคคล การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมไม่ได้ขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์ของสังคมใดสังคมหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นการใช้เหตุผลที่ลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจยิ่งขึ้นตามลำดับของวุฒิภาวะทางปัญญา Lawrence Kohlberg ได้ศึกษาการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมของเยาวชนอเมริกัน อายุ ๑๐-๑๖ ปี และได้แบ่งพัฒนาการทางจริยธรรมออกเป็น ๓ ระดับแต่ละระดับแบ่งออกเป็น ๒ ชั้น ดังนั้นพัฒนาการทางจริยธรรมมีทั้งหมด ๖ ชั้นมีดังต่อไปนี้^{๓๑}

ระดับที่ ๑ ระดับก่อนมีจริยธรรมหรือระดับก่อนกฎเกณฑ์สังคม (Pre-Conventional Level) ระดับนี้เด็กจะรับกฎเกณฑ์และข้อกำหนดของพฤติกรรมที่ “ดี” “ไม่ดี” จากผู้มีอำนาจเหนือตน เช่นบิดามารดา ครูหรือเด็กโต และมักจะคิดถึงผลตามที่จะนำรางวัลหรือการลงโทษพฤติกรรม “ดี” คือพฤติกรรมที่แสดงแล้วได้รางวัลพฤติกรรม “ไม่ดี” คือพฤติกรรมที่แสดงแล้วได้รับโทษโดยบุคคลจะตอบสนองต่อกฎเกณฑ์ซึ่งผู้มีอำนาจทางกายเหนือตนเองกำหนดขึ้น จะตัดสินใจเลือกแสดงพฤติกรรมที่เป็นหลักต่อตนเองโดยไม่คำนึงถึงผู้อื่น จะพบในเด็ก ๒-๑๐ ปีแบ่งพัฒนาการทางจริยธรรมระดับนี้เป็น ๒ ชั้น คือ

(ชั้นที่ ๑) ระดับก่อนกฎเกณฑ์ การถูกลงโทษและการเชื่อฟัง (Punishment and Obedience Orientation) เด็กจะยอมทำตามคำสั่งผู้มีอำนาจเหนือตนโดยไม่มีเงื่อนไขเพื่อไม่ให้ตน

^{๓๑} พรรณทิพย์ ศิริวรรณบุศย์, **ทฤษฎีจิตวิทยาพัฒนาการ**, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๖๗-๑๖๘.

ถูกลงโทษ ชั้นนี้แสดงพฤติกรรมเพื่อหลบหลีกการถูกลงโทษ เพราะกลัวความเจ็บปวด ยอมทำตามผู้ใหญ่เพราะมีอำนาจทางกายเหนือตน เขาอธิบายว่าในชั้นนี้เด็กจะใช้ผลตามของพฤติกรรมเป็นเครื่องชี้ว่าพฤติกรรมของตน “ถูก” หรือ “ผิด” เป็นต้นว่า ถ้าเด็กถูกทำโทษก็จะคิดว่าสิ่งที่ตนทำ “ผิด” และจะพยายามหลีกเลี่ยงไม่ทำสิ่งนั้นอีก พฤติกรรมใดที่มีผลตามด้วยรางวัลหรือคำชมเด็กก็จะคิดว่าสิ่งที่ตนทำ “ถูก” และจะทำซ้ำอีกเพื่อหวังรางวัล

(ชั้นที่ ๒) สร้างกฎเกณฑ์เป็นเครื่องมือเพื่อประโยชน์ของตน (Instrumental Relativist Orientation) ใช้หลักการแสวงหารางวัลและการแลกเปลี่ยน บุคคลจะเลือกทำตามความพอใจของตนเอง โดยให้ความสำคัญของการได้รับรางวัลตอบแทน ทั้งรางวัลที่เป็นวัตถุหรือการตอบแทนทางกาย วาจา และใจ โดยไม่คำนึงถึงความถูกต้องของสังคม ชั้นนี้แสดงพฤติกรรมเพื่อต้องการผลประโยชน์สิ่งตอบแทน รางวัลและสิ่งแลกเปลี่ยนเป็นสิ่งตอบแทน เขาอธิบายว่าในชั้นนี้เด็กจะสนใจทำตามกฎข้อบังคับเพื่อประโยชน์หรือความพอใจของตนเอง หรือทำดีเพราะอยากได้ของตอบแทนหรือรางวัล ไม่ได้คิดถึงความยุติธรรมและความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น หรือความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อผู้อื่น พฤติกรรมของเด็กในชั้นนี้ทำเพื่อสนองความต้องการของตนเอง แต่มักจะเป็นการแลกเปลี่ยนกับคนอื่น เช่น ประโยค “ถ้าเธอทำให้ฉัน ฉันจะให้แก่เธอ”

ระดับที่ ๒ ระดับจริยธรรมตามกฎเกณฑ์สังคม (Conventional Level) พัฒนาการจริยธรรมระดับนี้ ผู้กระทำถือว่าการประพฤติตนตามความคาดหวังของผู้ปกครอง บิดามารดา กลุ่มที่ตนเป็นสมาชิก เป็นสิ่งที่ควรจะทำหรือทำความผิด เพราะกลัวว่าตนจะไม่เป็นที่ยอมรับของผู้อื่น ผู้แสดงพฤติกรรมจะไม่คำนึงถึงผลตามที่จะเกิดขึ้นแก่ตนเอง ถือว่าความซื่อสัตย์ ความจงรักภักดีเป็นสิ่งสำคัญ ทุกคนมีหน้าที่จะรักษามาตรฐานทางจริยธรรม โดยบุคคลจะปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของสังคมที่ตนเองอยู่ตามความคาดหวังของครอบครัวและสังคม โดยไม่คำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นขณะนั้นหรือภายหลังก็ตาม จะปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของสังคมโดยคำนึงถึงจิตใจของผู้อื่น จะพบในวัยรุ่นอายุ ๑๐-๑๖ ปี พัฒนาการทางจริยธรรมในระดับนี้แบ่งออกได้อีก ๒ ชั้น คือ

(ชั้นที่ ๓) ความคาดหวังและการยอมรับในสังคม สำหรับ “เด็กดี” (Interpersonal Concordance of “Good boy , nice girl” Orientation) บุคคลจะใช้หลักทำตามที่ผู้อื่นเห็นชอบ ใช้เหตุผลเลือกทำในสิ่งที่กลุ่มยอมรับโดยเฉพาะเพื่อน เพื่อเป็นที่ชื่นชมและยอมรับของเพื่อน ไม่เป็นตัวของตัวเอง คล้อยตามการชักจูงของผู้อื่นเพื่อต้องการรักษาสัมพันธ์ภาพที่ดี พบในวัยรุ่นอายุ ๑๐-๑๕ ปี ชั้นนี้แสดงพฤติกรรมเพื่อต้องการเป็นที่ยอมรับของหมู่คณะ การช่วยเหลือผู้อื่นเพื่อให้เขาพอใจและยกย่องชมเชย ทำให้บุคคลไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง ชอบคล้อยตามการชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะกลุ่มเพื่อน เขาอธิบายว่าพัฒนาการทางจริยธรรมชั้นนี้เป็นพฤติกรรมของ “คนดี” ตามมาตรฐานหรือความคาดหวังของบิดามารดาหรือเพื่อนวัยเดียวกัน พฤติกรรม “ดี” หมายถึงพฤติกรรมที่จะทำให้ผู้อื่นชอบและยอมรับ หรือไม่ประพฤติผิดเพราะเกรงว่าบิดามารดาจะเสียใจ

(ชั้นที่ ๔) กฎและระเบียบ (“Law-and-order” Orientation) จะใช้หลักทำตามหน้าที่ของสังคมโดยปฏิบัติตามระเบียบของสังคมอย่างเคร่งครัด เรียนรู้การเป็นหน่วยหนึ่งของสังคม ปฏิบัติตามหน้าที่ของสังคมเพื่อดำรงไว้ซึ่งกฎเกณฑ์ในสังคม พบในอายุ ๑๓-๑๖ ปี ชั้นนี้แสดงพฤติกรรมเพื่อทำตามหน้าที่ของสังคม โดยบุคคลรู้ถึงบทบาทและหน้าที่ของเขาในฐานะเป็นหน่วยหนึ่งของสังคมนั้น จึงมีหน้าที่ทำตามกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่สังคมกำหนดให้หรือคาดหวังไว้ เขาอธิบายว่า

เหตุผลทางจริยธรรมในขั้นนี้ ถือว่าสังคมจะอยู่ด้วยความมีระเบียบเรียบร้อยต้องมีกฎหมายและข้อบังคับ คนดีหรือคนที่มีพฤติกรรมถูกต้องคือคนที่ปฏิบัติตามระเบียบ กฎเกณฑ์ ข้อบังคับหรือกฎหมาย ทุกคนควรเคารพกฎหมาย เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยและความเป็นระเบียบของสังคม

ระดับที่ ๓ ระดับจริยธรรมตามหลักการด้วยวิจารณ์ญาณหรือระดับเหนือกฎเกณฑ์สังคม (Post - Conventional Level) พัฒนาการทางจริยธรรมระดับนี้ เป็นหลักจริยธรรมของผู้มีอายุ ๒๐ ปีขึ้นไป ผู้ทำหรือผู้แสดงพฤติกรรมได้พยายามที่จะตีความหมายของหลักการและมาตรฐานทางจริยธรรมด้วยวิจารณ์ญาณ ก่อนที่ยึดถือเป็นหลักของความประพฤติที่จะปฏิบัติตามการตัดสินใจ “ถูก” “ผิด” “ไม่ควร” มาจากวิจารณ์ญาณของตนเอง ปราศจากอิทธิพลของผู้มีอำนาจหรือกลุ่มที่ตนเป็นสมาชิก กฎเกณฑ์ - กฎหมาย ควรจะตั้งบนหลักความยุติธรรมและเป็นที่ยอมรับของสมาชิกของสังคมที่ตนเป็นสมาชิก ทำให้บุคคลตัดสินใจขัดแย้งของตนเองโดยใช้ความคิดไตร่ตรองอาศัยค่านิยมที่ตนเชื่อและยึดถือเป็นเครื่องช่วยในการตัดสินใจจะปฏิบัติตามสิ่งที่สำคัญมากกว่าโดยมีกฎเกณฑ์ของตนเองซึ่งพัฒนามาจากกฎเกณฑ์ของสังคมเป็นจริยธรรมที่เป็นที่ยอมรับทั่วไป โคลเบอร์ก แบ่งพัฒนาการทางจริยธรรม ระดับนี้เป็น ๒ ขั้น คือ

(ขั้นที่ ๕) สัญญาสังคมหรือหลักการทำตามคำมั่นสัญญา (Social Contract Orientation) บุคคลจะมีเหตุผลในการเลือกกระทำโดยคำนึงถึงประโยชน์ของคนหมู่มาก ไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่นสามารถควบคุมตนเองได้ เคารพการตัดสินใจที่จะกระทำด้วยตนเอง ไม่ถูกควบคุมจากบุคคลอื่นมีพฤติกรรมที่ถูกต้องตามค่านิยมของตนและมาตรฐานของสังคมถือว่ากฎเกณฑ์ต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงได้ โดยพิจารณาประโยชน์ของส่วนรวมเป็นหลัก พบได้ในวัยรุ่นตอนปลายและวัยผู้ใหญ่ ขั้นนี้แสดงพฤติกรรมเพื่อทำตามมาตรฐานของสังคม เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน โดยบุคคลเห็นความสำคัญของคนหมู่มากจึงไม่ทำตนให้ขัดต่อสิทธิอื่นพึงมีได้ของผู้อื่นสามารถควบคุมบังคับใจตนเองได้พฤติกรรมที่ถูกต้องจะต้องเป็นไปตามค่านิยมส่วนตัวผสมผสานกับมาตรฐาน ซึ่งได้รับการตรวจสอบและยอมรับจากสังคม เขาอธิบายว่าขั้นนี้เน้นถึงความสำคัญของมาตรฐานทางจริยธรรมที่ทุกคนหรือคนส่วนใหญ่ในสังคมยอมรับว่าเป็นสิ่งที่ถูก สมควรที่จะปฏิบัติตาม โดยพิจารณาถึงประโยชน์และสิทธิของบุคคลก่อนที่จะใช้เป็นมาตรฐานทางจริยธรรมได้ใช้ความคิดและเหตุผลเปรียบเทียบว่าสิ่งไหนผิดและสิ่งไหนถูก ในขั้นนี้การ “ถูก” และ “ผิด” ขึ้นอยู่กับค่านิยมและความคิดเห็นของบุคคลแต่ละบุคคล แม้ว่าจะเห็นความสำคัญของสัญญาหรือข้อตกลงระหว่างบุคคล แต่เปิดให้มีการแก้ไข โดยคำนึงถึงประโยชน์และสถานการณ์แวดล้อมในขณะนั้น

(ขั้นที่ ๖) หลักการคุณธรรมสากล (Universal Ethical Principle Orientation) เป็นขั้นที่เลือกตัดสินใจที่จะกระทำโดยยอมรับความคิดที่เป็นสากลของผู้เจริญแล้ว ขั้นนี้แสดงพฤติกรรมเพื่อทำตามหลักการคุณธรรมสากล โดยคำนึงความถูกต้องยุติธรรมยอมรับในคุณค่าของความเป็นมนุษย์มีอุดมคติและคุณธรรมประจำใจ มีความยึดหยุ่นและยึดหลักจริยธรรมของตนอย่างมีสติ ด้วยความยุติธรรมและคำนึงถึงสิทธิมนุษยชน เคารพในความเป็นมนุษย์ของแต่ละบุคคล ละอายและเกรงกลัวต่อบาป พบในวัยผู้ใหญ่ที่มีความเจริญทางสติปัญญา เขาอธิบายว่าขั้นนี้เป็นหลักการมาตรฐานจริยธรรมสากล เป็นหลักการเพื่อมนุษยธรรม เพื่อความเสมอภาคในสิทธิมนุษยชนและเพื่อความยุติธรรมของมนุษย์ทุกคน ในขั้นนี้สิ่งที่ “ถูก” และ “ผิด” เป็นสิ่งที่ขึ้นมโนธรรมของแต่ละบุคคลที่เลือกยึดถือ

สรุป จากทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรม บุคคลจะมีพัฒนาการจริยธรรมเร็วช้าต่างกัน โดยสามารถพิจารณาได้จากเหตุผลเชิงจริยธรรมที่บุคคลนั้นให้ และเราสามารถส่งเสริมให้บุคคลมีการพัฒนาระดับจริยธรรมให้สูงขึ้นกว่าเดิมได้โดยการเปิดโอกาสให้บุคคลเรียนรู้จากการตัดสินใจทางจริยธรรมและอภิปรายร่วมกับผู้อื่น การได้แสดงความคิดเห็นและอภิปรายร่วมกับผู้อื่น จะทำให้บุคคลมีเหตุผลเชิงจริยธรรมสูงขึ้นได้เป็นอย่างดีและต่อเนื่อง

๓. ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (Psychoanalytic Theories) ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) นายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญด้านจิตวิทยาเป็นผู้พัฒนาทฤษฎีจิตวิเคราะห์ เขาได้อธิบายการทำงานของจิตใจเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมมนุษย์ ซึ่ง ฟรอยด์ เชื่อว่าพฤติกรรมทุกพฤติกรรมมีความหมาย ไม่ได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่จะมีจิตส่วนหนึ่งดำเนินการและสั่งการให้เกิดรูปแบบพฤติกรรมนั้นๆ และสิ่งที่มีอิทธิพลในการแสดงพฤติกรรม ได้แก่ ประสบการณ์ในวัยต้นของชีวิต ฟรอยด์เชื่อว่า ประสบการณ์เหล่านี้จะฝังแน่นอยู่ในจิตใจ บุคคลอาจไม่รู้ตัว แต่ประสบการณ์ดังกล่าวจะมีส่วนทำให้บุคคลแสดงพฤติกรรมออกมาภายหลัง

ฟรอยด์ (Sigmund Freud) ได้จำแนกปัจจัยที่มีผลต่อบุคลิกภาพของบุคคลออกเป็นหลายประเภท ปัจจัยสำคัญที่ได้นำมาศึกษา มีดังนี้

ก. ระดับของจิตใจ (Level of the Mind) ฟรอยด์อธิบายว่า หากจะพิจารณาระดับจิตใจของมนุษย์ตามความรู้สึกตัวแล้ว สามารถแบ่งระดับความรู้สึกของจิตใจออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑) จิตสำนึก (The conscious level) เป็นส่วนของจิตใจที่เจ้าตัวรู้สึกและตระหนักในตนเองอยู่ พฤติกรรมที่แสดงออกอยู่ภายใต้การควบคุมด้วยสติปัญญา ความรู้ และการพิจารณาให้เหมาะสมกับสิ่งที่ถูกต้องและสังคมยอมรับ

๒) จิตกึ่งสำนึก (The subconscious level) เป็นระดับของจิตใจที่อยู่ในชั้นลึกลงไปกว่าจิตสำนึก คือเจ้าตัวไม่ได้ตระหนักรู้ตลอดเวลา หากแต่ต้องใช้เวลาคิดหรือระลึกถึงชั่วคราว และประสบการณ์ต่าง ๆ จะถูกดึงมาสู่จิตสำนึก จิตใจส่วนนี้จะช่วยจัดข้อมูลที่ไม่ว่าจะจำเป็นออกจากความรู้สึกของบุคคลและเก็บไว้ในส่วนที่มีความหมายต่อตนเอง จิตใจส่วนนี้ดำเนินการอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน

๓) จิตใต้สำนึก (Unconscious level) เป็นระดับของจิตใจในชั้นลึกที่เจ้าตัวเก็บไว้ในส่วนลึก อันประกอบด้วยความต้องการตามสัญชาตญาณต่างๆซึ่งไม่อาจแสดงได้อย่างเปิดเผยและประสบการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละขั้นตอนของพัฒนาการในชีวิตที่มนุษย์เก็บสะสมไว้ โดยเฉพาะที่ก่อให้เกิดความเจ็บปวด ฟรอยด์กล่าวว่า มนุษย์จะเก็บความรู้สึกทางลบไว้ในส่วนจิตใต้สำนึก และจะแสดงออกในบางโอกาส ซึ่งเจ้าตัวไม่ได้ควบคุมและไม่รู้สึกตัว ฟรอยด์เชื่อว่า การทำความเข้าใจมนุษย์ต้องทำตามความเข้าใจจิตใจส่วนนี้ด้วย

ข. โครงสร้างทางจิตใจ (Structure of Mind)

๑) อิด (Id) คือ สัญชาตญาณ หมายถึง ส่วนของจิตที่ยังไม่ได้ขัดเกลา เป็นส่วนดั้งเดิมของมนุษย์ที่ติดตัวมาแต่กำเนิด และเป็นแรงขับของสัญชาตญาณพื้นฐาน มุ่งให้ได้รับผลประโยชน์ต่อตนเองหรือความพึงพอใจและความสุขของตนเองเป็นหลัก (Pleasure principle) กระบวนการทำงานของจิตส่วนนี้ไม่นำเหตุผลและความเป็นจริงอื่น ๆ มาเกี่ยวข้อง แต่เป็นการตอบสนองความ

ต้องการตามสัญชาตญาณ พรอยด์ เรียกกระบวนการทำงานของจิตส่วนนี้ว่า เป็น กระบวนการคิดแบบปฐมภูมิ (Primary thinking process) ได้กลั่นกรองหรือขัดเกลาให้เหมาะสม

๒) อีโก้ (Ego) เรียกอีกอย่างว่า ตัวตนแห่งบุคคล หรือ Self เป็นส่วนของจิตใจที่การดำเนินโดยอาศัยเหตุและผล การเกิดของส่วนนี้จะทำให้ Id ถูกผลักดันลงไปสู่จิตไร้ระดับจิตใต้สำนึก และเป็นตัวประสานงานระหว่างความต้องการตามสัญชาตญาณกับโลกภายนอกตามหลักแห่งความเป็นจริง (Reality Principle) การทำงานของจิตส่วนนี้อยู่ในระดับที่บุคคลรู้ตัว มีการพิจารณา กลั่นกรอง เพื่อให้การตอบสนองตามความต้องการแรงขับของ Id อยู่ในขอบเขตของความเหมาะสมตามมาตรฐานของสังคม จึงเรียกกระบวนการคิดลักษณะนี้ว่า กระบวนการคิดแบบทุติยภูมิ (Secondary thinking process)

๓) ซูเปอร์อีโก้ (Super Ego) หรือ มโนธรรม เป็นส่วนของจิตใจที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับความรู้สึกผิดชอบชั่วดี ถูกฝึกตามศีลธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีและศาสนา^{๓๒}

สรุป พรอยด์ เชื่อว่า พฤติกรรมที่พึงประสงค์หรือไม่พึงประสงค์ของมนุษย์ สามารถกำหนดได้โดยสภาพแวดล้อมทางสังคม โดยเฉพาะพ่อแม่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ โดยมี อิด เป็นพลังกระตุ้นในด้านความพอใจเป็นแรงขับขั้นพื้นฐาน มีอีโก้เป็นพลังสนับสนุนให้ อิดได้รับการตอบสนองต่อความต้องการนั้น ๆ ส่วนซูเปอร์อีโก้เป็นค่านิยม เป็นตัวคุณธรรมและหลักเกณฑ์ทางสังคม ที่ได้รับการปลูกฝังจากพ่อแม่และสังคม ซูเปอร์อีโก้ จะค่อย ๆ ควบคุมพฤติกรรมภายนอกของบุคคลให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์และค่านิยมของสังคม ถ้าซูเปอร์อีโก้มีมากก็จะทำให้บุคคลผู้นั้น มีความประพฤติที่ดีเหมาะสมในสังคม หมายถึงการเป็นผู้ที่มีคุณธรรมและจริยธรรมที่ดี อันได้แก่การมีจิตสำนึกสาธารณะนั่นเอง

๔. ทฤษฎีแนวคิด ๕ จิตเพื่ออนาคต (Five minds for the Future) ของ Howard Gardner, Five minds for the Future เป็นหนังสือเล่มล่าสุดของ Howard Gardner นักวิชาการด้านการศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ผู้เขียนเรื่อง Frame of Minds และ Changing Minds ที่เคยจุดประเด็นความสำคัญของ ทฤษฎีพหุปัญญา (Multiple Intelligence) จนโด่งดังไปทั่วทั้งวงการศึกษาในหนังสือ เรื่อง Five minds for the Future นี้ได้ชี้ให้เห็นและเน้นความสำคัญของ “ความฉลาด หรือ ทักษะ” ซึ่ง Gardner ใช้แทนด้วยคำว่า “จิต” (Mind) จิต ตามความเห็นของ Gardner คือสมอง ซึ่งคนส่วนมากเห็นว่า จิต คือ ความรู้สึก (Conscious) มีคนส่วนน้อยมากที่คิดว่า จิต คือ ความรู้สึก และสมอง และมีคนส่วนน้อยมากที่คิดว่า จิต คือ สมอง Gardner ได้อธิบายถึงจิตแต่ละประเภทไว้ ดังนี้^{๓๓}

๑) จิตแห่งวิทยาการ (Disciplined Mind) หมายถึง ความเชี่ยวชาญในวิทยาการ เป็นผลมาจากการเรียนรู้ตลอดชีวิต คิดเป็นทำเป็น ปรับปรุง ประยุกต์ สิ่งที่เราเรียนมา และพัฒนาให้ดีขึ้นอย่างต่อเนื่อง แสดงถึงบุคคลผู้มีทักษะและวินัยเป็นอย่างสูง

^{๓๒} DR.Thitavan Hongitiyanon, แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการพยาบาลสุขภาพจิตและจิตเวช, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.teacher.ssru.ac.th/thitavan_ho[๑๐ ม.ค. ๒๕๕๙], หน้า ๑-๓.

^{๓๓} Gardner Howard, Five Mind for the Future , (Boston : Harvard Business School 2006), p 3-4

๒) จิตแห่งการสังเคราะห์ (Synthesizing Mind) หมายถึง การสังสมต่อยอดและสร้างนวัตกรรมความรู้ โดยการเลือกสรรข้อมูลที่สำคัญจากแหล่งข้อมูลที่มากมายหลากหลายแล้วจัดทำข้อมูลทำความเข้าใจกับข้อมูล ประเมินผลข้อมูล โดยปราศจากอคติ แล้วผสมผสาน (สังเคราะห์) ข้อมูลนั้นให้เป็นข้อมูลใหม่ที่มีความหมายต่อตนเองและผู้อื่น

๓) จิตแห่งการสร้างสรรค์ (Creating Mind) มีความแตกต่างจากจิตแห่งวิทยาการและจิตแห่งการสังเคราะห์ เป็นการผลิตความคิดใหม่ ๆ รวมทั้งมีการตั้งคำถามที่แตกต่างไปจากเดิม จึงกำเนิดเป็นความคิดใหม่ ซึ่งมีคำตอบที่คาดไม่ถึง เพราะอาจอยู่นอกเหนือกฎเกณฑ์ที่เคยมี จิตแห่งการสร้างสรรค์ จึงหมายถึง การคิดสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ที่แตกต่างไปจากเดิม จึงมีความล้ำหน้ากว่าคอมพิวเตอร์ หรือหุ่นยนต์ที่สลับซับซ้อน อย่างน้อยหนึ่งก้าวเสมอ

๔) จิตแห่งความเคารพ (Respectful Mind) หมายถึง การมีความอ่อนน้อมถ่อมตน เปิดใจกว้างพร้อมรับฟังทุกความคิดเห็น ทั้งของบุคคลและกลุ่มคนที่มีความคิดเห็นที่แตกต่างหลากหลาย ด้วยความเข้าใจ เห็นอกเห็นใจ และเป็นไปในทางสร้างสรรค์ เพื่อนำไปสู่การทำงานร่วมกับคนที่มีความเห็นที่แตกต่าง จิตสำนึกแห่งความเคารพ ต้องอาศัยทักษะทางด้านอารมณ์และทักษะทางด้านมนุษยสัมพันธ์เป็นอย่างมาก ซึ่งสามารถสร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นได้แม้จะอยู่ร่วมกันกับคนต่างเชื้อชาติ ต่างศาสนา

๕) จิตแห่งจริยธรรม (Ethical Mind) หมายถึง การยึดถือหลักของความเป็นคุณธรรม จริยธรรม มีความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวม ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในสังคมปัจจุบัน จิตสำนึกแห่งจริยธรรม เป็นสิ่งที่ต้องสร้างขึ้นควบคู่กับการมีความรู้ เพื่อให้สังคม ประเทศชาติ และโลก ดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็งและสงบสุข

สรุป Gardner กล่าวว่า “บุคคลจะสามารถเอาตัวรอดและประสบความสำเร็จทั้งในด้านการงานและการดำเนินชีวิตในโลกยุคศตวรรษที่ ๒๑ ได้จะต้องมีจิตสำนึกสาธารณะทั้ง ๕ ประการ ประกอบรวมอยู่ในตัวของคนๆนั้น นอกจากนี้จิตสำนึกสาธารณะทั้ง ๕ ยังจะช่วยจรรโลงให้สังคมโลกในอนาคตเป็นสังคมที่น่าอยู่มากยิ่งขึ้น” แสดงให้เห็นว่า Gardner เน้นว่าจิตทั้ง ๕ นั้นมีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อมนุษย์ในโลกยุคใหม่ โดยที่บุคคลจะต้องมีครบทั้ง ๕ จิต จะขาดจิตใดจิตหนึ่งไปเสียมิได้ เพราะจิตทั้ง ๕ มีผลต่อการพัฒนาตัวบุคคลทั้งในแง่การทำงาน การดำเนินชีวิต และสังคมโดยรวม ซึ่งจิตทั้ง ๕ จะกลายเป็นพลังขับเคลื่อนชุมชนสังคมและประเทศชาติให้ก้าวหน้าไปสู่จุดหมายของชาติและยืนหยัดในกระแสของการแข่งขันในโลกยุคใหม่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืน

๕. ทฤษฎีการสร้างจิตสำนึกของเปาโล แฟร์ (Paulo Freire) สุนทร สุนันท์ชัย^{๓๔} ได้กล่าวถึง กระบวนการสร้างจิตสำนึกของ Freire ไว้อย่างน่าสนใจ ซึ่งพอสรุปได้ ดังนี้

Freire เป็นนักปรัชญาชาวบราซิล เห็นว่ามนุษย์มีความแตกต่างจากสัตว์ตรงที่มนุษย์มีความนึกคิด มีจิตสำนึก (Consciousness) และการกระทำของมนุษย์จะสัมพันธ์กับจิตสำนึกของเขา

^{๓๔} สุนทร สุนันท์ชัย, **สติปัญญาและจิตสำนึกมนุษย์ผ่านงานของเปาโล แฟร์**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.oknation.net/blog/FogSea/2008/03/19/entry-2/comment> [๑ ธ.ค. ๒๕๖๐].

เสมอ ซึ่งจิตสำนึกของ Freire มีความหมายลึกซึ้งในเชิงปรัชญา หมายถึง ความรู้ในสิ่งที่เป็นสัจธรรม สิ่งที่เป็นสถานะที่แท้จริงของมนุษย์และสิ่งที่เป็นโลกมนุษย์ Freire ชี้ให้เห็นว่า ความนึกคิดและการที่มนุษย์จะมีความรู้ในเรื่องใดและลักษณะใดนั้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ธรรมชาติที่แท้จริงของสภาพแวดล้อมที่บุคคลแต่ละคนต้องดำรงชีวิตอยู่ จะส่งผลให้บุคคลแต่ละคนมีความนึกคิดและมีความรู้ที่แตกต่างกันไป

Freire มุ่งสอนให้คนมีมโนธรรมสำนึก โดยใช้วิธีการพูดคุยหรือสนทนา (Dialogue) แลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกัน โดยตั้งปัญหาสังคมเข้ามาขบคิดระหว่างผู้เรียนและผู้สอน หรือระหว่างผู้เรียนด้วยกันเอง ผู้เรียนจะต้องรู้จักคิดโดยตนเองและแสดงความคิดเห็นออกมาอย่างไม่ยึดเยียดความคิดให้แก่กัน ซึ่งจะทำให้เกิดการศึกษาอย่างเสรี ไม่เป็นการกดขี่มนุษย์ทางความคิด Freire ต้องการให้ประชาชนเกิดจิตสำนึกถึงขั้นวิพากษ์วิจารณ์ (Critical Consciousness) นั่นคือ พัฒนาจากจิตสำนึกขั้นต้นๆ ได้แก่ จิตสำนึกอย่างครึ่ง ๆ กลาง ๆ (Semi-Intransitive) จิตสำนึกอย่างธรรมดา (Native-Transitive) เป็นจิตสำนึกอย่างวิพากษ์วิจารณ์ (Critical) นั่นคือ ให้ประชาชนเป็นผู้คิด ผู้กระทำเอง ขบคิดในปัญหาสังคมอย่างลึกซึ้ง รู้จักคิด รู้จักถามเพื่อสะท้อนให้เห็นว่าเรามองสภาพการณ์ที่เป็นอยู่อย่างไร มีความเชื่อมั่นในตนเองและยอมรับฟังผู้อื่น

ขั้นตอนคำถามที่จะนำไปสู่จิตสำนึก

ลักษณะของประเด็นคำถามที่จะนำไปสู่จิตสำนึกนั้นมีขอบเขตคำถาม ๔ ด้านดังนี้

๑) ชื่อของปัญหา (naming the problem) เป็นการสนทนาถึงสิ่งที่มองเห็นจากรหัส เช่น ท่านเห็นอะไรในภาพนี้ พวกเขาใช้ชีวิตอยู่อย่างไร พวกเขา กำลังทำอะไร

๒) ผล (effects) เป็นผลจากปัญหาในข้อที่ ๑ เช่น ที่บ้านคุณมีโทรทัศน์เหมือนในภาพหรือไม่ มีกี่ครอบครัวในหมู่บ้านที่มีโทรทัศน์ พวกเขาใช้เวลาทำไครในการดูโทรทัศน์

๓) สาเหตุของปัญหา (causes) เช่น ประชาชนเรียนรู้อะไรจากโทรทัศน์ เด็ก ๆ ดูโทรทัศน์มาก ๆ จะมีผลอย่างไร

๔) ความเป็นไปได้ในการแก้ปัญหา (possible solutions) เช่น เป็นไปได้หรือไม่ที่จะมีชีวิตอยู่โดยไม่มีโทรทัศน์

บทบาทหน้าที่ของผู้สอนเพื่อที่จะให้ผู้เรียนเกิดจิตสำนึก Freire เห็นว่า การศึกษาควรเป็นการศึกษาที่ปลดปล่อยให้ผู้เรียนเป็นอิสระและช่วยให้ผู้เรียนเกิดจิตสำนึกในตัวผู้เรียนเอง การศึกษาตามวิธีการเช่นนี้จะเป็มือช่วยให้ผู้เรียนที่ไม่มีความรู้ เกิดการเรียนรู้ เกิดความเข้าใจในตัวเอง และสภาพแวดล้อมรอบตัว สามารถวิเคราะห์วินิจฉัยสภาพและสิ่งแวดล้อมของตนเองได้ เพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนเองและสังคม ซึ่งผู้สอนควรกระทำบทบาทหน้าที่ ดังนี้ (อุ้นตา นพคุณ, ๒๕๒๗)

๑) ผู้สอนกระตุ้นให้ผู้เรียนเข้าใจตนเองในทางที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและสังคม ด้วยวิธีการศึกษาแบบปลดปล่อย (reflection)

๒) ไม่ควรสอนแบบธนาคาร (banking system) คือ การสะสมความรู้ กล่าวคือครูเอาความรู้ไปฝากไว้กับหัวสมองของผู้เรียน ผู้เรียนคือธนาคาร คอยรับฝากแต่ข้อมูลจากครู

๓) ผู้สอนควรยึดหลักการที่ว่า ไม่มีใครสอนใครได้ ไม่มีใครเรียนรู้ตามลำพังได้และบุคคลเรียนรู้ร่วมกันโดยการปฏิสัมพันธ์กับโลกของตน

๔) ผู้สอนต้องช่วยเหลือและอำนวยความสะดวก ให้ผู้เรียนได้ใช้ศักยภาพของตนด้านสติปัญญา ร่างกายและจิตใจ

สรุป หัวใจสำคัญของการสร้างจิตสำนึกของ เปาโล แฟร์ คือ การให้ผู้เรียนมีโอกาสคิดด้วยตนเอง มีการนำปัญหาสังคมมาขบคิด แลกเปลี่ยนความคิดเห็นและวิพากษ์วิจารณ์ สนทนาในปัญหา (Dialogue) จนเกิดความตระหนักและเห็นปัญหาในสังคมที่เขาดำรงชีวิตอยู่ อันเป็นการปลดปล่อยให้มนุษย์มีเสรีภาพอย่างแท้จริง จากการกระทำดังกล่าวจิตสาธารณะของเด็กก็จะค่อย ๆ พัฒนาดีขึ้น

๒.๖ องค์ประกอบของจิตสำนึกสาธารณะ

นักจิตวิทยาทางการศึกษามีความเห็นว่า จิตสำนึก เป็นคุณลักษณะทางจิตพิสัยที่ปรากฏหรือก่อรูปขึ้นในจิตใจของมนุษย์แต่ละคนภายหลังได้รับรู้ปรากฏการณ์หรือได้รับสิ่งเร้าจากภายนอกในเชิงสะสม การก่อรูปที่มีความต่อเนื่องกันจึงยากที่จะกำหนดหรือแยกแยะหรือทำการจัดลำดับชั้น เพื่อบ่งชี้ว่าบุคคลมีความรู้สึกอยู่ที่ใดได้อย่างชัดเจน การก่อรูปของจิตสำนึกยังเกี่ยวข้องกับคุณลักษณะทางด้านสติปัญญาและการกระทำของมนุษย์อีกด้วย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า จิตสำนึกเป็นผลลัพธ์เชิงคุณลักษณะทางจิตใจของมนุษย์ที่ก่อรูปขึ้นโดยผ่านทางกระบวนการเรียนรู้ของบุคคล ซึ่งองค์ประกอบที่สำคัญของจิตสำนึกสาธารณะนั้น มี ๓ ส่วน ได้แก่

๑ องค์ประกอบด้านพุทธิพิสัยหรือทางด้านความคิด (Cognition) เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับความคิดที่เป็นส่วนของการรับรู้ หรือเกิดความรู้ของความเป็นหลัก เช่น การรับรู้ (Perception) ความทรงจำ (Memory) ความมีเหตุผล (Reasoning) และการใช้ปัญญา (Intellect) เป็นต้น

๒ องค์ประกอบทางด้านจิตพิสัยหรือทางด้านความรู้สึก (Affection) เป็นส่วนประกอบทางด้านอารมณ์ ความรู้สึก ซึ่งจะเป็สิ่งกระตุ้นความคิดอีกต่อหนึ่ง เป็นส่วนของความรู้สึกทางใจของสำนึก ที่รวมเอาความรู้สึกของบุคคลในด้านบวกหรือด้านลบไว้

๓ องค์ประกอบทางด้านทักษะพิสัยหรือทางด้าน การปฏิบัติหรือการกระทำ (Behavior) เป็นองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดแนวโน้มทางปฏิบัติหรือปฏิกิริยาตอบสนองเมื่อมีสิ่งเร้าที่เหมาะสม ซึ่งส่วนนี้ต้องอาศัยความเข้าใจหรือความคิดรวบยอด (Concept) เกี่ยวกับสิ่งนั้นเป็นพื้นฐาน^{๓๕}

ประเภทของจิตสำนึก

ลูกาส (Lukasc) จำแนกประเภทของจิตสำนึกออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑ จิตสำนึกแบบจิตวิทยา (Psychological Consciousness) เป็นจิตสำนึกที่เกิดขึ้นในตัวบุคคลที่เกิดจากการรับรู้โดยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ทำให้เกิดการรับรู้และตอบสนอง เป็นจิตสำนึกที่เกิดขึ้นได้เองอย่างอัตโนมัติ และเป็นไปโดยธรรมชาติ

^{๓๕} หฤทัย อัจจุ, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, หน้า ๔๑-๔๒.

๒ จิตสำนึกทางชนชั้น หรือทางการเมือง (Imputed Political, Class Consciousness) จิตสำนึกประเภทนี้เกิดขึ้นได้ด้วยการปฏิบัติการที่เป็นไปด้วยความตั้งใจของมนุษย์เท่านั้น และสามารถแบ่งออกไปได้อีก ๓ ประเภท ดังนี้

๑) จิตสำนึกเฉพาะหน้า (Immediate Consciousness) เป็นจิตสำนึกที่เกี่ยวข้องกับความต้องการที่เกิดขึ้นในสภาพปัจจุบัน เช่น ความต้องการทางด้านเศรษฐกิจ

๒) จิตสำนึกในชนชั้น (Class Consciousness) เป็นจิตสำนึกทางการเมือง การได้เห็นภารกิจทางประวัติศาสตร์ของชนชั้นของตน

๓) จิตสำนึกทางทฤษฎี (Theoretical Consciousness) เป็นจิตสำนึกที่ทำให้เกิดความเข้าใจว่า การเปลี่ยนแปลงทั่วทั้งสังคมทำเพื่อประโยชน์ของมนุษย์ทุกกลุ่มและจิตสำนึกประเภทนี้จะนำไปสู่การพัฒนาเป็นอุดมการณ์ ซึ่งเป็นความรู้สึกและความพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติการมีส่วนร่วมกับสังคม^{๓๖}

ระดับของจิตสำนึก

แฟร์ (Friere) นักปรัชญาการศึกษาซึ่งทำงานด้วยวิธีการให้การศึกษาแบบปลุกกระตุ้นจิตสำนึกของคนยากจนให้ลุกขึ้นต่อสู้ เพื่อความยุติธรรมในสังคม ได้แบ่งระดับของจิตสำนึกออกเป็น ๔ ระดับ

๑ จิตสำนึกที่ยังไม่เปลี่ยนแปลง (Intransitive Consciousness) หมายถึงการที่ประชาชนยังมีความเชื่อในเรื่อง โชคกลาง โชคชะตา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์

๒ จิตสำนึกกึ่งเปลี่ยนแปลง (Semi Intransitive Consciousness) หมายถึงการที่ประชาชนยอมลดค่าตนเองและความคิดที่เชื่อมั่นตนเอง มารับค่านิยมที่ถูกถ่ายทอดอย่างเต็มที่ จะมีการใช้ความรุนแรง และใช้อารมณ์ในการตัดสินใจอย่างมาก

๓ จิตสำนึกเปลี่ยนแปลงที่ไร้เดียงสา (Naïve Intransitive Consciousness) หมายถึงการที่ประชาชนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง เริ่มตระหนักเห็นปัญหาสังคมของตน เริ่มมีการประท้วง วิพากษ์วิจารณ์ แต่มักถูกปลุกกระตุ้นให้เป็นเครื่องมือของกลุ่มผลประโยชน์ ที่เป็นเช่นนี้เพราะบุคคลยังไม่เข้าใจในปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของสังคมอย่างชัดเจน และยังไม่สามารถวิเคราะห์สังเคราะห์ปรากฏการณ์นั้นๆ

๔ จิตสำนึกขั้นวิพากษ์วิจารณ์ (Critical Consciousness) หมายถึงการที่ประชาชนมีความคิดใคร่ครวญ วิพากษ์วิจารณ์ปัญหาต่าง ๆ ของสังคมได้อย่างลึกซึ้ง มีความเชื่อมั่นในตนเอง รับฟังความ

ปัจจัยที่ก่อให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะ

จิตสำนึกสาธารณะ เกิดขึ้นจากสภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของสังคมและธรรมชาติ ไม่อาจบังคับให้เกิดขึ้นได้ สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ที่มนุษย์มีปฏิสัมพันธ์เปรียบเสมือนบ่อหลอมทางความคิด ที่

^{๓๖} หลุ่ย อัจปรุ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

ช่วยส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมของมนุษย์ ทั้งยังส่งผลต่อการมีจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ได้ด้วย ปัจจัยที่สำคัญ มีดังนี้

๑ สถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ส่งผลต่อจิตสำนึกของบุคคล

๒ กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นการเรียนรู้ร่วมกับผู้อื่น กระบวนการศึกษา กระบวนการทางสังคมและการมีส่วนร่วมในกิจกรรม พลเมืองจึงต้องมีองค์ความรู้และความสามารถในการแสวงหาความรู้ ต้องใช้กระบวนการเรียนรู้สั่งสมผู้คนในสังคมอย่างรอบด้านและต่อเนื่อง โดยมีขั้นตอนคือ การรับรู้ สนใจ ไตร่ตรอง ทดลอง การสร้างจิตสำนึกจึงต้องอาศัยศาสตร์และศิลป์ในการประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ เงื่อนไขและขั้นตอนต่าง ๆ โดยจินตนาการเป็นพลังของมนุษย์ที่จะดำรงอยู่ในสังคมอย่างมีศักดิ์ศรี แต่จินตนาการอย่างเดียวอาจไม่เพียงพอ ต้องอาศัยสติปัญญาความรู้ในการแก้ปัญหาและกำหนดทิศทางข้างหน้า ดังนั้นผู้ที่มีความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองและร่วมกับผู้อื่น จึงสามารถไตร่ตรอง หาเหตุผลและทำความเข้าใจ เมื่อเข้าใจแล้วก็จะเห็นความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องนั้นต่อไปและอาจนำไปสัมพันธ์กับเรื่องอื่น ๆ เช่น อาจนำมาสัมพันธ์กับชีวิตของตนเองกับสังคมและสิ่งแวดล้อม เป็นการใช้ความรู้ให้เป็นประโยชน์ด้วยไม่ใช่เรียนรู้ไว้เพียงอย่างเดียว

๓ การที่บุคคลในสังคมเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลับซับซ้อนยากแก่การแก้ไข จึงมีวัตถุประสงค์ร่วมกันและนำไปสู่การก่อจิตสำนึกร่วมกัน^{๓๓} จากรายงาน การอภิปรายกลุ่มย่อยในการสัมมนาเกี่ยวกับสำนึกของพลเมือง ณ มหาวิทยาลัย มหิดล “หลุยส์ อาจปรี” กล่าวว่า จิตสำนึกสาธารณะเป็นสิ่งที่ต้องใช้เวลาในการสร้าง ทั้งยังต้องมีการกระทำอย่างสม่ำเสมอจนเป็นกิจวัตร และได้สรุปปัจจัยที่เป็นรูปธรรม อันจะนำไปสู่การพัฒนาจิตวิญญาณสาธารณะ คือ

๑) การสร้างองค์กร ผู้นำ สื่อ วัฒนธรรมใหม่ การสร้างประโยชน์ร่วมกัน

๒) การทำให้เกิดกลุ่ม ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มีการเข้าร่วมกับกลุ่ม มีกิจกรรมสาธารณะและมีกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

๓) มีทุนประชาคม ได้แก่ ความรู้ ภูมิปัญญา ทรัพยากร

๔) การได้รับข้อมูลข่าวสาร ความรู้ต่าง ๆ ทั้งในระบบและนอกระบบการศึกษา

๕) การสร้างเครือข่ายทุกเพศทุกวัย

๖) การปรับเปลี่ยนโครงสร้างโดยเริ่มจากตนเองให้มีระบบคิดที่จะยอมรับความคิดเห็นผู้อื่น รู้จักแยกแยะ มีอิทธิบาทสี่

๗) การสร้างกฎระเบียบร่วมกัน สร้างความตระหนัก มีการปลูกฝังตั้งแต่เด็ก สร้างให้เกิดวัฒนธรรมใหม่

๘) ความรู้สึกเป็นเจ้าของในฐานะพลเมืองไทย การสร้างจิตสำนึกในความเป็นเจ้าของร่วมกัน การมีสิทธิทั้งส่วนบุคคลและส่วนรวม

๙) การมีส่วนร่วมในด้านต่าง ๆ มีการเปิดโอกาสให้แสดงออก มีประเด็นที่จะเคลื่อนไหวร่วมกัน มีการเสียสละทุ่มเทและกระทำอย่างต่อเนื่อง ไม่ติดรูปแบบ มีการสร้างเครือข่าย และมีมาตรการหรือกฎหมายบังคับ

^{๓๓} รัญวน อินทรกำแหง, “ประชาธิปไตยแบบธรรมิกสังคมนิยม”, ปาจารย์สาร, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๖, (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๒๘): ๑๑๐-๑๑๙.

๑๐) ทูทางวัฒนธรรม ได้แก่ ศาสนา ประเพณี ความเชื่อ จริยธรรมความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความเอื้ออาทรต่อกัน เริ่มจากสถาบันครอบครัวโดยการให้การศึกษาและสื่อจะมีส่วนร่วมร่วมสร้างให้เกิดความคิดหลากหลายที่ชี้ให้เห็นคุณโทษต่าง ๆ รวมทั้งการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วม มีชุมชนแห่งการเรียนรู้

๑๑) การมีผู้นำหรือบุคคลสาธารณะที่เป็นแบบอย่าง มีจิตสำนึกต่อสังคมมีคุณธรรม และสามารถสร้างระบบผู้นำร่วมได้^{๓๘}

สรุป จิตสำนึกสาธารณะ หรือจิตสาธารณะ หรือจิตสำนึกทางสังคม อยู่ภายใต้อิทธิพลของปัจจัยที่มาจากสภาพแวดล้อมแวดล้อมทั้งภายนอกและภายใน ร่วมกัน โดยปัจจัยภายนอก เป็นปัจจัยทางสังคมที่เกี่ยวกับภาวะทางสัมพันธภาพของมนุษย์ เป็นภาวะที่ลึกซึ้งกว่าภาวะทางกายภาพ เป็นภาวะแวดล้อมที่สามารถอบรมกล่อมเกล่าและสะสมอยู่ในส่วนของการรับรู้ที่ละเอียดที่ละน้อย จนทำให้เกิดเป็นสำนึกที่มีรูปแบบหลากหลาย ภาวะแวดล้อมทางสังคมนี้เริ่มตั้งแต่ ครอบครัว พ่อ แม่ พี่ น้อง ญาติ เพื่อน โรงเรียน ครูผู้สอน บุคคลทั่วไป ตลอดจน วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ กฎหมาย ศาสนา และองค์กรต่าง ๆ ที่บุคคลเข้าร่วม รวมทั้งภาวะแวดล้อมด้านสื่อสารมวลชนต่าง ๆ และปัจจัยภายใน คือ สำนึกที่เกิดจากปัจจัยภายใน หมายถึง การคิดวิเคราะห์ของแต่ละบุคคลในการพิจารณาตัดสินคุณค่าและความดีงาม ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรมและการประพฤติปฏิบัติโดยเฉพาะการปฏิบัติทางจิตใจ เพื่อขัดเกลาตนเองให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง โดยเกิดจากการรับรู้ จากการเรียนรู้การมองเห็น การคิด แล้วนำมาพิจารณาเพื่อตัดสินใจว่าต้องการสร้างสำนึกแบบใด ก็จะมีการฝึกฝนและสร้างสมสำนึกเหล่านั้น การเกิดจิตสำนึกสาธารณะจึงอาจเกิดจากปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยภายในก็ได้ เพราะทุกอย่างมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน จิตสำนึกที่มาจากภายนอกเป็นการเข้ามาโดยธรรมชาติของสภาพแวดล้อม เมื่อกระทบต่อความรู้สึกของบุคคลแล้วจึงกลายเป็นจิตสำนึกโดยธรรมชาติอย่างไม่รู้ตัว แต่จิตสำนึกที่เกิดจากปัจจัยภายในเป็นความตั้งใจเลือกสรร คือบุคคลระลึกถึงตนเองเป็นอย่างดี เป็นสำนึกที่สร้างขึ้นเอง ระหว่างปัจจัยภายนอกและภายใน เป็นปฏิสัมพันธ์ที่มีความต่อเนื่องกัน เป็นปัจจัยของกันและกันด้วยเหตุนี้การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะ จึงจะต้องกระทำควบคู่กันไปทั้งปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายใน โดยต้องมีกระบวนการเชื่อมโยงกันอย่างเหมาะสมและมีประโยชน์ต่อสังคม เพราะจิตสำนึกของบุคคลจะมีผลกระทบต่อการมีพฤติกรรม^{๓๙}

๒.๗ สถาบันที่ควรมีส่วนร่วมในการพัฒนาจิตสาธารณะ

การเสริมสร้างจิตสำนึกสาธารณะของคนในสังคมจะเกิดขึ้นได้ ต้องมาสังคมที่มีความคลุกคลีอยู่กับความถูกต้องเป็นธรรม ได้รับการปลูกฝัง อบรม การฝึกฝน การปฏิบัติ การได้เห็นตัวอย่างที่ชวนให้ประทับใจ สิ่งเหล่านี้จะค่อย ๆ แทรกซึมเข้าไปในจิตใจของบุคคล ทำให้เกิดจิตสำนึกที่ถูกต้อง แล้วกลายเป็นการสร้างจิตสาธารณะให้เกิดขึ้นในตัวของคุณบุคคล

^{๓๘} หฤทัย อาจปฐ, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, หน้า ๔๗.

^{๓๙} ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรมและสังคมสัญญา, “สำนึกไทยที่พึงปรารถนา”, หน้า ๑๗.

ดังนั้น สถาบันทางสังคมทั้งหลายภาคส่วน อันได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา และสถาบันสื่อมวลชน จึงต้องเข้ามาร่วมมือกันสร้างจิตสำนึกของคนในสังคมตั้งแนวทางของแต่ละสถาบันต่อไปนี้^{๕๐}

๑. สถาบันครอบครัว ความอบอุ่นของสถาบันครอบครัวมีความสำคัญเป็นอันดับแรก เพราะเป็นจุดเริ่มต้นที่ช่วยให้เด็กเกิดจิตสำนึกเห็นความสำคัญของส่วนรวม ความใกล้ชิดระหว่างพ่อแม่กับลูกจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการเลี้ยงอบรมลูก เพราะความใกล้ชิดจะเป็นสื่อที่ทำให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกัน กลายเป็นความเห็นใจซึ่งกันและกันสถาบันครอบครัวจึงเป็นพื้นฐานของสังคม ถ้าครอบครัวมีแต่ความคลอนแคลนสังคมก็ไม่เข้มแข็งไปด้วย และเด็กที่เติบโตจากครอบครัวที่คลอนแคลนจะมีจิตสำนึกที่คลาดเคลื่อน การสอนและการอบรมของสถาบันครอบครัวควรดำเนินการให้สอดคล้องประสานไปในจุดหมายเดียวกันกับการสอนการอบรมของสถาบันการศึกษา และสถาบันทางศาสนาเพื่อปูพื้นฐาน หรือฝังรากให้เด็กมีจิตสำนึกที่ดี เพื่อเด็กจะได้เติบโตเป็นกำลังสำคัญในการสร้างสรรค์สังคมแห่งความสุข ดังนั้นสถาบันครอบครัวจึงมีความสำคัญต่อการเกิดจิตสำนึกสาธารณะของเยาวชนเป็นอย่างมาก ซึ่งงานวิจัยของ อรพินทร์ ชูชม เรื่อง วิเคราะห์ปัจจัยทางจิตสังคมที่สัมพันธ์กับจิตสำนึกทางปัญญาและคุณภาพชีวิตของเยาวชนไทย สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้วิจัยแล้วพบว่าอิทธิพลพ่อแม่ส่งผลต่อจิตสำนึกทางปัญญาในเด็กและเยาวชนไทย โดยอารมณ์ของบิดามารดามีอิทธิพลต่อจิตสำนึกทางปัญญาของเยาวชนวัยรุ่นมากที่สุด

๒. สถาบันการศึกษา พฤติกรรมที่เราเห็นอยู่เนื่อง ๆ เช่น การทิ้งขยะตามที่สาธารณะ การโยนขยะออกนอกกรวด การหยิบฉวยสิ่งของในร้านค้าโดยไม่จ่ายเงิน การไม่เข้าแถวหรือลัดคิวในการใช้บริการสาธารณะ การพูดจาก้าวร้าวหยาบต่อบุคคลอื่น พฤติกรรมในทางลบนี้ สถาบันที่ถูกตำหนิอย่างมากคือ สถาบันครอบครัวและสถาบันการศึกษา ซึ่งเราจะได้ยินคำพูดในเชิงกระทบทว่า “พวกพ่อแม่ไม่สั่งสอน” หรือ “ไม่มีครูบาอาจารย์สั่งสอนอบรม” ผลการวิจัยของสถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ พบว่าอิทธิพลจากพฤติกรรมทางสังคมจากโรงเรียน ที่ได้จากการเห็นแบบอย่างการ แสดงออกทางอารมณ์และพฤติกรรมจากเพื่อน จะส่งผลมาถึงการควบคุมตนเองและสามารถพยากรณ์ออกมาเป็นจิตสำนึกทางปัญญาได้ร้อยละ ๙๖ แสดงให้เห็นว่าโรงเรียนก็เป็นแหล่งบ่มเพาะจิตสำนึกสาธารณะที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งที่สำคัญอีกไม่แพ้สถาบันครอบครัว^{๕๑}

ดังนั้นการศึกษาจึงเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาคน การจัดการศึกษาจึงควรมุ่งเน้นที่การสร้างจิตสำนึกภายใน ไม่ควรเน้นเพียงเพื่อความสำเร็จในวิชาชีพที่ปราศจากพื้นฐานทางจริยธรรม เพราะอาจจะเป็นการส่งเสริมให้บุคคลออกไปประกอบวิชาชีพด้วยจิตสำนึกที่ไม่ดี แล้วออกไปสร้างระบบการทำงานที่ผิด มีการเอาเปรียบผู้อื่น กอบโกยผลประโยชน์เพื่อตนเอง หลงตัวเองมัวเมาวนเวียนแต่ในวังวนวัตถุ ที่อาจก่อให้เกิดการประหัตประหารกันในทุกวงการ

^{๕๐} บุญทัน ภูบาล, “การใช้ชีวิตที่ศรัทธาละครุ่นเจิดเป็นต้นแบบเพื่อพัฒนาจิตสำนึกของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๒”, *วิทยานิพนธ์นิพนธ์ กศ.ม.*, (มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๙).

^{๕๑} อรพินทร์ ชูชมและคณะ, “การวิเคราะห์ปัจจัยทางจิตสังคมที่สัมพันธ์กับจิตสำนึกทางปัญญาและคุณภาพชีวิตของเยาวชนไทย”, *รายงานการวิจัย*, (สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๒)

การศึกษาไทยในปัจจุบันได้ให้ความสำคัญในหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน กำหนด “จิตสำนึกสาธารณะ” ไว้เป็นคุณลักษณะอันพึงประสงค์ของผู้เรียนข้อหนึ่งที่สถานศึกษาต้อง เน้น ซึ่งสถานศึกษาต้องมีชั่วโมงให้เด็กทำกิจกรรมสาธารณะรวม ๑๖๕ ชั่วโมง โดยใน ป.๑ - ป.๖ จะต้องทำ กิจกรรม ๖๐ ชั่วโมง มัธยมศึกษาตอนต้น ๔๕ ชั่วโมง และมัธยมศึกษาตอนปลาย ๖๐ ชั่วโมง โดยหวังให้นักเรียนได้ทำกิจกรรมเพื่อสาธารณะประโยชน์มากขึ้น ซึ่งเมื่อทำไปอย่างต่อเนื่องจิต สาธารณะนี้จะติดตัวไป เมื่อเขาออกไปอยู่ในสังคมด้วยตนเอง เขาจะไปร่วมสร้างสังคมร่วมกันอย่างมี ความสุข

๓. สถาบันทางศาสนา ศาสนา เป็นสถาบันที่เก่าแก่ที่มีความสำคัญกับคนไทยมานานจน เกิดกระบวนการประชาสังคม ซึ่งเป็นการนำบ้าน วัด โรงเรียน เป็นสถาบันที่สำคัญในชุมชน มาเป็น ยุทธศาสตร์ในการพัฒนา และสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง ในกรณีของประเทศไทย จุดแข็งอย่างหนึ่งของ สังคมไทยก็คือ การมีพระพุทธศาสนาและได้รับการยอมรับโดยพลตินัยว่า ประเทศไทยเป็นเมืองแห่ง พระพุทธศาสนา มีบุคลากรที่เป็นพระภิกษุ จำนวน ๒๙๐,๐๑๕ รูป สามเณร จำนวน ๕๘,๔๑๘ รูป^{๔๖} มีวัดที่มีพระสงฆ์อยู่จำพรรษา จำนวน ๓๗,๐๗๕ วัด วัดจึงเป็นสถาบันทางศาสนาที่เป็นตัวขัดเกลาและ บ่มเพาะวัฒนธรรมและศูนยรวมจิตใจของชุมชน สถาบันทางศาสนาต้องเป็นผู้นำ ในการสร้างจิต สาธารณะให้เกิดขึ้นต่องาน ประชาชนกลับไปสู่คำสอนของศาสนาต่าง ๆ ที่เน้นให้คนเป็นคนดี เห็นแก่ ประโยชน์สุขของสังคมเป็นใหญ่ ไม่บริโภคนิยมความจำเป็น มีความเมตตาอาทรต่อกัน เห็นแก่ผู้อื่น รู้จักหน้าที่ ปฏิบัติหน้าที่ให้ถูกต้องสถาบันทางศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นสถาบันที่ ได้รับการเคารพบูชาแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบัน เป็นสถาบันที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อจิตใจของ ประชาชน ฉะนั้นสถาบันทางศาสนาจึงอยู่ในฐานะที่จะช่วยสร้างสรรค์และพัฒนาจิตใจของคนในสังคม ให้หันเข้ามาอยู่กับความถูกต้องตามทำนองสถาบันศาสนา เพราะศาสนาเป็นศูนยรวมใจและที่ยึด เหนี่ยวของคนในสังคม ช่วยชี้แนะแนวปฏิบัติในการดำรงชีวิตตามหลักธรรม รวมทั้งผนึกพลังร่วมกับ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษาและสถาบันทางสังคมอื่น ๆ ในการสร้างคนดีและสังคมดี

๔. สื่อมวลชน สื่อมวลชนเป็นสถาบันที่ทรงอิทธิพลอย่างยิ่งในการกระจายความคิด ความรู้ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งสู่การรับรู้ของประชาชน ความร่วมมือจากสื่อมวลชน จะช่วยสร้างความเข้าใจ ช่วยสร้างจิตสำนึกสาธารณะที่ถูกต้องให้แก่คนในสังคม เนื่องจากสื่อมวลชนนั้นมีบทบาทและอิทธิพล อย่างยิ่งต่อการเสริมสร้างการรับรู้โดยการสื่อสารในรูปแบบต่าง ๆ เช่นภาพยนตร์ การ์ตูน ที่จะส่งสม กลายเป็นจิตสำนึกของคนในสังคม การพัฒนาจิตสาธารณะด้วยเทคนิคเสนอตัวแบบผ่านภาพสื่อสาร แทนการชี้แนะทางวาจาสามารถใช้พัฒนาจิตสำนึกสาธารณะให้สูงขึ้นได้ ดังนั้นสื่อมวลชนจึงต้องมี หน้าที่ในการผลิตสื่อสร้างสรรค์ สร้างกระแสเชิงบวกให้เกิดแก่สังคม โดยการสร้างสื่อที่เป็นตัวแบบที่ดี และช่วยเผยแพร่ความรู้ทางวิชาการ ผลงานวิจัย นวัตกรรมที่หลากหลายสนองความต้องการของ กลุ่มเป้าหมายต่าง ๆ เสริมสร้างความรู้ที่เพิ่มมุมมองและเปิดโลกทัศน์ และกระตุ้นให้คนไทยเห็น ความสำคัญของการเรียนรู้ สร้างแรงจูงใจและจุดประกายความคิดเชิงสร้างสรรค์ให้บุคคลโดยทั่วไป รวมทั้งการใช้สื่อมวลชนเป็นเครื่องมือในการสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในบทบาท สิทธิ และ

^{๔๖} สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <https://www.m-society.go.th> [๑๗ ก.ค. ๒๕๕๙].

หน้าที่การเป็นพลเมืองที่ดี เป็นตัวอย่างที่ดีช่วยให้พวกเขาปรับเปลี่ยนความคิดและหันมาสนใจเรื่องราวที่มีประโยชน์ต่อส่วนรวมมากกว่าเพื่อตนเองมากขึ้น

สรุป สถาบันทุกสถาบันล้วนมีความสำคัญต่อการปลูกฝังด้านจิตสำนึกสาธารณะให้กับบุคคลเป็นอย่างยิ่ง โดยเริ่มต้นจากครอบครัวที่เป็นหน่วยย่อยแต่มีความสำคัญอย่างยิ่งเป็นอันดับแรก แล้วจึงค่อยขยายไปสู่ระดับสถาบันการศึกษา ศาสนา สังคม โดยมีสื่อมวลชนเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ อีกองค์กรหนึ่ง องค์กรทั้งหมดที่กล่าวมานี้ นับเป็นสภาพแวดล้อมที่มีความสัมพันธ์ที่จะต้องให้ความร่วมมือกันและช่วยเหลือกันอย่างแยกจากกันไม่ได้

๒.๘ คุณลักษณะของบุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะ

จิตสำนึกสาธารณะ เป็นคุณลักษณะที่พึงประสงค์อย่างยิ่งในสังคม เพราะจะทำให้เกิดมีภาคประชาสังคมขึ้น คือ ภาคสังคมที่มีความเข้มแข็ง หมายถึงชุมชนที่มีจิตสำนึก (Consciousness Community) มีสมาชิกของชุมชนต่างเป็นส่วนหนึ่งของระบบโดยรวม และมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น ลักษณะอย่างกว้าง ๆ เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะที่ดีนั้น มีดังนี้

๑ P = Positive Thinking and Participation หมายถึง (๑) การมีความคิดในเชิงบวก และการมีส่วนร่วมในการอยู่ร่วมกับผู้อื่น รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ตลอดจนการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลเป็นธรรมชาติ เช่นการช่วยเหลือคนและสัตว์ (๒) การมีส่วนร่วมในกิจกรรมของสังคม ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านพลังงาน และด้านอื่น ๆ

๒ U = Useful, Unselfish and Understand หมายถึง (๑) Useful คือ การไม่นิ่งดูตายต่อประโยชน์ของสังคม ของสาธารณะ หรือของผู้อื่น (๒) Unselfish คือ ความไม่เห็นตัว (เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม) ไม่เอาเปรียบผู้อื่น ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การให้ทาน เคารพสิทธิ์เสรีภาพของผู้อื่น ไม่ทำการทุจริตฉ้อราษฎร์บังหลวง ๓ (Understand) ความเข้าใจผู้อื่น ไม่ซ้ำเติมผู้อื่น

๓ B = Broad Mind หมายถึง รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น หรือความเห็นที่แตกต่าง รับฟังข้อมูลข่าวสาร และหาความรู้ใหม่อยู่เสมอ

๔ L = Love หมายถึง ๑) มีความรักในมนุษยชาติตามหลักพรหมวิหาร ๔ คือ มีความเมตตา (มีความรักความปรารถนาดี ให้ผู้อื่นมีความสุข) มีความกรุณา (สงสาร เห็นใจ ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์) มีมุทิตา (ยินดีเมื่อผู้อื่นมีความสุข) อุเบกขา (ความเป็นกลาง ไม่ลำเอียง) ๒) มีสังคหวัตถุ ๔ คือ ทาน (การให้ การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่) ปิยวาจา (กล่าววาจาที่สุภาพ จริงใจ) อตถจริยา (ประพฤติดี เป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น) สมานันตา (ทำตัวเสมอต้นเสมอปลาย)

๕ I = In trend หมายถึง มีความเข้าใจในสถานการณ์ของโลกสมัยใหม่ ไม่ตามกระแสโดยปราศจากเหตุผล และช่วยเตือนสติให้กับสังคม

๖ C = Communication หมายถึง มีการสื่อสารที่ดี มีความคิดดี คิดในทางที่เป็นบวก (มโนกรรม) รู้จักการกล่าวให้กำลังใจหรือชมเชยผู้ที่ทำประโยชน์แก่สาธารณะ (วจีกรรม) บอกเล่าถึงเรื่องราวที่มีประโยชน์แก่สังคม หรือสาธารณะโดยไม่หวังสิ่งตอบแทนใด ๆ (จิตสันทนา)^{๔๓}

^{๔๓} นवलลออ แสงสุข, จิตสำนึกสาธารณะในเยาวชน : กรณีศึกษานักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๔๐-๔๑.

นอกจากนี้ตามความเห็นของ ยุทธนา วรณปิติกุล กล่าวถึง บุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะ ต้องมีคุณลักษณะสำคัญดังนี้

๑ การทุ่มเทและอุทิศตน มีความรับผิดชอบต่อสังคม บุคคลไม่เพียงแต่ปฏิบัติตามสิทธิเท่านั้น แต่ต้องปฏิบัติเพื่อช่วยเหลือให้บริการแก่บุคคลอื่น เพื่อพัฒนาสังคมด้วย เช่น ถ้าต้องการให้ผู้แทนราษฎรมีความรับผิดชอบต่อความต้องการและประโยชน์ของประชาชน ประชาชนก็ต้องให้ความใส่ใจและติดตาม ไม่แค่เพียงทำการหย่อนบัตรเลือกตั้งเท่านั้น ต้องเสียสละเวลาให้ ในการเข้าไปมีส่วนร่วม กับการการเมืองระดับท้องถิ่นและในสถาบันต่าง ๆ

๒ เคารพความแตกต่างระหว่างบุคคล จากกระแสปัจเจกชนนิยม ส่งผลให้คนในสังคมมีลักษณะปิดกั้นตนเอง ไม่ไว้วางใจผู้อื่น เลือคบเฉพาะกลุ่มที่มีความเหมือนกัน ไม่สนใจการเมืองทำให้ไม่สามารถปฏิบัติภารกิจของสังคมเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวมเกิดข้อขัดแย้ง การยุติข้อขัดแย้งโดยการฟังเสียงข้างมากเพียงอย่างเดียว อาจจะไม่นำไปสู่ประโยชน์ของส่วนรวม ดังนั้น ผู้มีจิตสำนึกสาธารณะต้องมีความเป็นพลเมือง ในฐานะที่เป็นเอกลักษณ์ทางการเมืองสมัยใหม่ คือ มีความอดทน ตระหนักว่าการมีส่วนร่วมไม่ทำให้ได้อย่างที่ต้องการเสมอไป แต่ ต้องเคารพและยอมรับความแตกต่างที่หลากหลาย และหาวิธีอยู่ร่วมกับความขัดแย้ง โดยการแสวงหาทางออกร่วมกัน การจำแนกประเด็น ปัญหา การใช้เหตุผลในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การตัดสินใจในสิ่งที่มีความสำคัญต้องมีการพุดจา แลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกันให้มากที่สุดเพื่อหาข้อยุติ (Dialogue and Debates) สร้างการเข้าร่วมรับรู้ ในการตัดสินใจและฉันทกกำลัง เพื่อให้เกิดการยอมรับจากทุกฝ่าย (Political Dialogue)

๓ คำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวม คนในสังคมต้องคำนึงถึงการเมืองในฐานะกิจการเพื่อส่วนรวมและเพื่อคุณธรรมมากขึ้น

๔ การลงมือกระทำ การวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นเพียงอย่างเดียวไม่สามารถทำให้สถานการณ์ดีขึ้นต้องลงมือทำ โดยเริ่มจากครอบครัวในการวางพื้นฐานให้การอบรมด้านจริยธรรมของพลเมือง สถาบันการศึกษาไม่เพียงเป็นสถานที่ฝึกทักษะและให้ความรู้ ต้องรับช่วงต่อในการสร้างค่านิยมที่เหมาะสมต่อจากครอบครัวรวมทั้งเครือข่ายสังคมที่เกิดขึ้นระหว่างเพื่อนบ้าน ที่ทำงาน สโมสร สมาคมต่าง ๆ เชื่อมโยงบุคคลที่สนใจเรื่องของตนเข้าเป็นกลุ่มที่ใส่ใจผู้อื่น ช่วยดำรงรักษาประชาคม สังคม และกฎจริยธรรม รวมทั้งสถาบันที่มีอิทธิพลสูงต่อสังคมคือ สถาบันศาสนาและสื่อมวลชนนับว่ามีบทบาทสำคัญในการร่วมสร้างให้สังคมเข้มแข็ง^{๔๔}

สรุป คุณลักษณะของบุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะ คือ ผู้ที่มีจิตสำนึกแห่งการตระหนักรู้ และการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ เป็นกุศล ปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริมประโยชน์แก่ตนเอง วัฒนธรรม สังคม และประเทศชาติ เช่น มีความคิดในเชิงบวก ไม่เห็นแก่ตัว มีจิตใจกว้างขวาง ปรารถนาดีต่อสังคมและผู้อื่น เปิดกว้างยินยอมรับฟังความเห็นที่แตกต่าง รักความสะอาด สงบ มีระเบียบวินัย มีความเมตตา กรุณา ไม่ริษยา มีความพร้อมที่จะให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ประสบทุกข์อยู่เสมอ และมีความเข้าใจในการติดต่อสื่อสารกับบุคคลอื่นได้เป็นอย่างดี

^{๔๔} ยุทธนา วรณปิติกุล, “สำนึกพลเมือง”, ความเรียงว่าด้วยประชาชนบนเส้นทางประชาคม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, ๒๕๕๒), หน้า ๑๘๑-๑๘๓.

๒.๙ คุณค่าที่ได้จากจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามแนวคิดทางตะวันตก

จากการศึกษาถึง หลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะตามแนวทางของตะวันตก ได้เห็นความพยายามในการพัฒนามนุษย์ที่มีมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน และหลากหลายแนวคิด ซึ่งแนวคิดทั้งหมดล้วนแต่มีความต้องการสร้างประโยชน์สุขให้กับสังคม แนวคิดที่จัดว่าเป็นต้นทาง คือ แนวคิดประชาสังคม

แนวคิดของประชาสังคม เป็นแนวคิดที่ทำให้สังคมเกิดการตื่นตัวและมีความปรารถนาที่จะร่วมมือกันแก้ปัญหาของสังคม เป็นแนวคิดที่เปิดโอกาสให้คนในสังคมเข้ามามีส่วนร่วมในการปกป้องและเปลี่ยนแปลงสังคมของตนเองด้วยตนเอง โดยมีวัตถุประสงค์หลักคือการสร้างความเป็นธรรม ความเสมอภาค ในการใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติ การรักษากฎระเบียบ การเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันเป็นสังคมที่ดี สร้างสังคมให้เกิดการพัฒนา มีความเข้มแข็ง เกิดความสงบสุข พฤติกรรมเช่นนี้เรียกว่าเป็นผู้มี จิตสำนึกสาธารณะ

แนวคิดประชาสังคม (civil society) มุ่งเน้นการมีจิตสำนึกสาธารณะในการช่วยเหลือสังคมโดยไม่ต้องการกำไร หรือการมีจิตสำนึกเพื่อส่วนรวม หรือจิตสำนึกสาธารณะเพื่อชุมชน (Non Governance Organizations-NGO) ถือว่าเป็นเครื่องมือทางสังคมที่ใช้ต่อรองอำนาจกับภาครัฐที่อาจเกิดความไม่โปร่งใส

แนวคิดจิตสำนึกสาธารณะในมิติของโลกตะวันตกนั้นสามารถยังแบ่งแยกออกไปอีกหลายแนวคิด เช่น แนวคิดของกลุ่มจิตวิทยา อธิบายถึงเหตุผลของการเกิดพฤติกรรม ว่า พฤติกรรมมีความสัมพันธ์กับจิตสำนึกของคน หมายถึงว่าการที่มนุษย์จะแสดงพฤติกรรมใด ๆ ย่อมมีผลมาจากความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์ ที่แสดงออกมาทางพฤติกรรมแล้วมีการลอกเลียนแบบทางพฤติกรรม และมีการพัฒนาเพื่อถ่ายทอดสืบ ๆ กันมาโดยการเรียนรู้ของมนุษย์, แนวคิดของกลุ่มพฤติกรรมนิยม ได้อธิบายว่า พฤติกรรมที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม และสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลที่สามารถกระทำการ เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นได้ทั้งที่เงื่อนไขและที่ผลของการกระทำ, แนวคิดของกลุ่มปัญญานิยม กลุ่มนี้มีความเชื่อว่าปัจจัยภายในที่เป็นกระบวนการทางปัญญา เช่น ความรู้ ความเข้าใจ ความคาดหวัง การรับรู้ ความเชื่อ เจตคติ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม, แนวคิดของกลุ่มมนุษย์นิยม มีแนวคิดพื้นฐานที่เน้นว่า ความรู้สึกหรือจิตสำนึก จะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมได้เช่นกัน

จะสังเกตเห็นได้ว่าในแนวความคิดต่าง ๆ เหล่านี้ มีการนำเสนอข้อมูลที่ตรงกันอยู่ประการหนึ่ง คือ มีความเห็นว่า จิตสำนึกหรือความรู้สึกนึกคิดที่อยู่ภายในของมนุษย์มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมภายนอกสามารถเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมภายนอกได้ด้วยการมีพฤติกรรม และในขณะเดียวกันสภาพแวดล้อมภายนอกก็มีอิทธิพลที่สามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมภายในได้ด้วย เช่นเดียวกัน พฤติกรรมเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดถึงกันได้เพราะทุกสรรพสิ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกัน ดังนั้นการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ก็ต้องมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันกับพฤติกรรมและสิ่งแวดล้อมด้วย การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์จึงต้องดำเนินการอย่างเป็นกระบวนการทั้งระบบเพื่อให้มีความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกัน เนื่องจากมีผลกระทบถึงกันและกันได้ หมายถึงว่าสภาพแวดล้อมภายนอกที่ดีหรือไม่ดีจะส่งผลให้สภาพแวดล้อมภายในของมนุษย์ให้เป็นเช่นนั้นด้วย

และในทางเดียวกันถ้าสภาพแวดล้อมภายใน คือ ความรู้สึกนึกคิด หรือจิตสำนึกของมนุษย์ที่ดีหรือไม่ดี ก็ส่งผลให้สภาพแวดล้อมภายนอกมีสภาพเป็นเช่นนั้นไปด้วย

แนวคิดต่าง ๆ สามารถสรุปได้เป็น ๒ แนวทาง คือ

๑ แนวคิด “สังคมเพื่อบุคคล” มีแนวความคิดว่า การที่ปัจเจกบุคคลเข้าเป็นสมาชิกของสังคม เพราะมีเจตจำนงที่จะแสวงหาความมั่นคงปลอดภัยให้กับชีวิตของตนเอง มีความเห็นว่า คนสร้างสังคมขึ้นมาก็เพราะมีจุดมุ่งหมาย เพื่อประโยชน์ของปัจเจกบุคคล หรือ เพื่อตนเองไม่ใช่เพื่อตัวสังคม

๒ แนวคิด “บุคคลเพื่อสังคม” มีแนวความคิดว่า สังคมเป็นสิ่งที่มิอยู่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง บุคคลเป็นเพียงวัตถุของสังคม และบุคคลย่อมต้องปฏิบัติตามกติกาสังคมแม้จะขัดใจ แต่ก็ไม่อาจขัดขึ้นกฎเกณฑ์ของสังคมได้ มีความเห็นว่า บุคคลเป็นส่วนหนึ่งของสังคม สังคมที่ดีสร้างคนที่ดี เพื่อให้คนที่ดีสร้างสังคมที่ดี

แนวความคิดทั้ง ๒ แนว ดังกล่าวข้างต้นดูคล้ายกันก็จะมีแตกต่างกันและสวนทางกัน อยู่ในที่ แต่ที่จริงแล้วมีจุดมุ่งหมายอันเดียวกัน คือ การพัฒนามนุษย์และสังคมให้สามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างยั่งยืนและสงบสุข ในสภาพความเป็นจริงมนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่ต้องอิงอาศัยกัน คือ มนุษย์ต้องมีสังคมและสังคมต้องมีมนุษย์ประกอบเป็นสภาพแวดล้อมซึ่งกันและกัน

ทั้งสองแนวคิดนี้สามารถตอบคำถามของจิตสำนึกสาธารณะได้ เพราะจิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง จิตสำนึกแห่งการตระหนักรู้และการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ เป็นกุศล ปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริม ประโยชน์ต่อตนเอง วัฒนธรรม สังคม และประเทศชาติ กล่าวคือ ผู้ที่มีจิตสำนึกสาธารณะย่อมเป็นผู้ที่ประกอบไปด้วยความรู้สึกนึกคิดที่ดีงาม รู้จักการกระทำประโยชน์ต่อตนเอง มีความมุ่งมั่นในการบำเพ็ญประโยชน์ต่อผู้อื่นรวมทั้งสังคมประเทศชาติอย่างเต็มที่ด้วยความยินดี และเป็นสุขใจในการกระทำอันเกิดจากสติปัญญา การมุ่งทำประโยชน์ต่อผู้อื่น ชุมชน สังคมและประเทศชาติ เป็นคุณธรรมของพลเมืองดี ดังนั้นการมีจิตสำนึกสาธารณะจึงเป็นคุณสมบัติที่พึงประสงค์ของทุกที่ทุกสังคม เพราะผู้ที่มีจิตสำนึกสาธารณะย่อมสร้างสรรค์ประโยชน์สุขให้เกิดแก่สังคมอย่างยั่งยืน

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์

หลักพุทธธรรม ได้จัดลำดับให้มนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในบรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ ดังนั้นเมื่อต้องการพัฒนาสิ่งใดก็ตามจึงต้องพัฒนาที่ตัวของมนุษย์ก่อนโดยเฉพาะทางด้านจิตใจ เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์และเปลี่ยนแปลงอารยธรรมของโลก ด้วยการมีปฏิสัมพันธ์กับสรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งทางตรงและทางอ้อมทั้งในทางดีและไม่ดี การพัฒนามนุษย์จึงมิใช่เป็นเพียงการพัฒนาที่ตัวของมนุษย์เท่านั้น แต่เป็นการพัฒนาสรรพสิ่งทั้งหลายไปในเวลาเดียวกันด้วย ความจริงแล้วปัญหาของมนุษย์ไม่ได้เกิดขึ้นมาจากที่อื่นใด ล้วนเกิดขึ้นมาจากตัวของมนุษย์เอง รากเหง้าแห่งปัญหาของมนุษย์ก็คือความบกพร่องทางคุณธรรม ศีลธรรมและจริยธรรม สิ่งเหล่านี้เป็นภูมิคุ้มกันที่มีอยู่แล้วในตัว of มนุษย์ เป็นพื้นฐานสำคัญต่อการดำรงอยู่เป็นสังคมของมนุษย์ หากสิ่งดังกล่าวนี้เสื่อมโทรมลงไปจากจิตใจของมนุษย์เมื่อใด มนุษย์ย่อมแสดงพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ออกมา ดังจะเห็นได้จากปัญหาที่เกิดขึ้นมากมายในปัจจุบันนี้ อันเนื่องมาจากมนุษย์ขาดจิตสำนึกสาธารณะที่ดีงาม

ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ คือ “หลักไตรสิกขา” เพื่อนำประโยชน์ที่ได้จากการศึกษามาใช้ในการพัฒนามนุษย์

หัวข้อสำคัญที่ได้ศึกษามี ดังนี้

- ๓.๑ ความหมายของหลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์
- ๓.๒ ความสำคัญของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม
- ๓.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม
- ๓.๔ หลักพุทธธรรมเกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์
- ๓.๕ ตัวอย่างบุคคลที่ได้รับการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะในสมัยพุทธกาล

๓.๑ ความหมายของหลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์

มีคำที่ต้องทำความเข้าใจอยู่ ๒ คำ คือคำว่า พัฒนา และ คำว่า มนุษย์ คำว่า “พัฒนา” ในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า “วรุณ” แปลว่า ความเจริญ ในภาษาบาลีใช้คำว่า “วฑฺฒน” หรือ “วฑฺฒนะ” แปลว่า ความเจริญ ความงอกงาม เพิ่มขึ้น ฝึกฝน ทำให้ยืนยาวขึ้น และนำมาใช้ในภาษาไทย ก็มี ความหมายว่า ความเจริญ ความงอกงาม การขยายขยาย^๑

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมาย “พัฒนา” ว่าหมายถึง “เจริญ” ตรงกับบาลีว่า “ภาวนา” เช่น การเจริญเมตตา เรียกว่า เมตตาภาวนา^๒ เป็นต้น

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๕๘๐.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๙๒.

ส่วนอีกความหมายหนึ่ง หมายถึง “รัก” ดังตัวอย่างพระบาลี ว่า “น สียา โลกวทมนโน” แปลว่า ไม่ควรเป็นผู้รักโลก คำว่า “รัก” ก็มาจากคำว่า “วทมนโน” หรือ “วตมน” หรือ “พัฒนา” นั่นเอง^๓ หรือหมายถึง รกหญ้า ผมนบนศีรชะรก ก็เรียกว่าพัฒนา คือ เป็นความเจริญด้วยเหมือนกัน ถ้าบุคคลมีความประพฤติหรือการกระทำที่ไม่มีประโยชน์อะไรในโลกนี้ ก็เรียกว่า คนทำโลกให้รัก รวมความคำว่า “พัฒนา” แปลว่า ทำให้รัก หรือสร้างความรัก ถ้าจะให้รักไปด้วยคนดี หรือมนุษย์ที่ดีแล้ว จำเป็นต้องส่งเสริมปลูกสร้างทัศนคติ โดยต้องพัฒนาทางจิตใจซึ่งเป็นผู้นำของกาย ถ้าจะให้รักไปด้วย ปัญญาอยู่ยกรกไปด้วยความโกลาหลุ่นวายก็ต้องพัฒนาวัตถุ คือ รกไปด้วยวัตถุ

การพัฒนาที่สมบูรณ์แบบจำเป็นต้องพัฒนาให้ครบทั้ง ๒ ด้าน กล่าวคือ ควรพัฒนาทั้งทาง วัตถุและทางจิตใจควบคู่กัน โดยเฉพาะการพัฒนาทางด้านจิตใจ จะต้องเน้นเป็นพิเศษ เพราะถ้าพัฒนาจิตใจได้ถูกต้องดีแล้วก็จะสามารถควบคุมการพัฒนาทางด้านวัตถุ ให้เป็นไปในทิศทางที่ถูกต้องได้ การพัฒนาจิตใจที่ถูกต้องก็คือพัฒนาจิตใจให้มีธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว พัฒนาจิตใจให้มีสมาธิ ตั้งมั่น มั่นคง สะอาด สว่าง ห่างจากกิเลส เครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย จนเป็นจิตที่ควรแก่การทำงานสามารถจะนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้^๔

คำว่า “มนุษย์” นักปราชญ์ทางศัพทศาสตร์ให้ความหมายของคำว่า “มนุษย์” ไว้มาก ซึ่งพอสรุปความหมายได้เป็น ๓ ประการ คือ^๕

- ๑ คำว่า “มนุษย์” หมายความว่า เป็นเหล่ากอ, เชื้อสายหรือลูกหลานของมนุษย์
- ๒ คำว่า “มนุษย์” หมายความว่า เป็นผู้รู้เหตุและมีใช้เหตุ ซึ่งได้แก่ผู้ที่รู้จักดี รู้จักชั่ว รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักบาป บุญ คุณและโทษนั่นเอง เป็นผู้รู้จักประโยชน์ และมีใช้ประโยชน์
- ๓ คำว่า “มนุษย์” หมายความว่า ผู้มีใจสูง สูงโดยหนาขึ้น มากขึ้น พอกพูนขึ้น ก่อขึ้น สัมผัสขึ้น คือ ปฏิบัติฝึกหัดอบรมสั่งสมขึ้น ใจที่ประกอบด้วยมนุษยธรรม คุณธรรม มีศีลธรรมหรือใจที่คิดเป็นบุญ เป็นกุศล

ความหมายของคำว่าพัฒนามนุษย์ มีดังนี้

หลักพุทธธรรม ให้ความหมายคำว่า “พัฒนามนุษย์” ซึ่งมีนัยครอบคลุมอย่างกว้างขวาง เช่น หมายถึง การพัฒนาตนเองในทุกด้าน การพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม การพัฒนาอารมณฺ์และจิตใจ รวมทั้งการพัฒนาด้าน ปฏิภาณ ไหวพริบ สติ และ เชาวปัญญา^๖

พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญฺโญ) กล่าวถึง “พัฒนามนุษย์” ว่าต้องใช้วิถีทางการศึกษา คือ การให้ความรู้เพื่อพัฒนามนุษย์ทางด้านคุณธรรม โดยอบรมมนุษย์ให้มีความเป็นมนุษย์ ที่ถูกต้อง ไม่สร้างปัญหาแก่ฝ่ายใด การศึกษาที่ดีจะเสริมสร้างมนุษย์ที่มีคุณธรรม คือสร้างมนุษยธรรมขึ้นมา เมื่อเสริมสร้างมนุษยธรรมให้ก้าวหน้าไปจนกระทั่งละสัจชาติญาณอย่างสัตว์ จึงจะมีความคิด

^๓ พระไพศาล วิสาโล, พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๓, หน้า ๖-๗.

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, อ่างแล้ว, หน้า ๙๒.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๖๒.

^๖ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕,๔๘/๒๗๒.

นี่ก็อย่างมนุษย์ที่เป็นมนุษยธรรม และยังต้องส่งเสริมให้ก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังนั้นเป้าหมายของการศึกษา ก็คือการพัฒนามนุษยธรรมให้เป็นไปในทิศทางที่ถูกต้อง คือละอหังการ มมังการ ละความเห็นแก่ตัว ก็เลสไม่อาจจะเกิด บุคคลก็จะมีสันติสุข สังคมก็จะมีสันติภาพ นี่คือเป้าหมายของการพัฒนามนุษย์โดยใช้ศึกษาเป็นเครื่องมือ^๗

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายและความแตกต่างของ “การพัฒนา มนุษย์กับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” ไว้อย่างชัดเจนดังต่อไปนี้^๘

คำว่า “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” เป็นคำที่เกิดขึ้นมานานนัก (ช่วง พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๐๘) เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นในช่วงที่เน้นเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจและต่อมาก็ขยายไปถึงการพัฒนาสังคม เป็นการมองว่ามนุษย์เป็นต้นทุนอย่างหนึ่ง เป็นเครื่องมือเป็นปัจจัย หรือเป็นองค์ประกอบที่จะใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ต่อมาเราเห็นว่าการศึกษาที่จะพัฒนาคนโดยมุ่งเน้นแต่ในด้านเศรษฐกิจนั้นไม่ถูกต้อง เพราะสิ่งที่สำคัญที่สุดนั้น คือ “มนุษย์” นี้เอง

ดังนั้น เราจึงหันมาเน้นให้ความสนใจในเรื่องการพัฒนาคน “การพัฒนาคน” เป็นการมองคนในฐานะที่เป็นมนุษย์ ซึ่งควรให้ความสนใจเป็นพิเศษ เพราะชีวิตของมนุษย์นั้นมีจุดหมายของชีวิตคือ ความสุข อิศราภาพ ความดี ความงามของชีวิต อันเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล แต่ในขณะนี่ยังมีการใช้ศัพท์ที่ปะปนกันระหว่างคำว่า “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” และคำว่า “การพัฒนาคน” จึงควรทำความเข้าใจให้ถูกต้องกับบริบทที่จะนำไปใช้

คำถามว่า เราจะพัฒนาคนให้เป็นผู้ที่สมบูรณ์ได้อย่างไร เพื่อให้ดำเนินไปพร้อมกันกับด้านอีกด้านหนึ่งของเขา คือ ความเป็นทรัพยากร เป็นทุน เป็นปัจจัยที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การพัฒนาคนในฐานะที่เป็นมนุษย์ ก็กับการพัฒนาคนในฐานะที่เป็นทรัพยากรมนุษย์นี้ มีความหมายต่อการศึกษามาก เพราะการศึกษาเป็นกระบวนการในการพัฒนาคน ทั้งในฐานะที่เป็นมนุษย์โดยตัวของมันเองและในฐานะที่เป็นทรัพยากร มีลักษณะที่แตกต่างกันคือ การศึกษาเพื่อพัฒนาตัวมนุษย์นั้นเป็นการศึกษาที่เรียกได้ว่าเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐาน (การศึกษาระยะยาว) ส่วนการศึกษาเพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มีความหมายขึ้นกับกาลเทศะ หรือยุคสมัยมากกว่า คือเป็นการศึกษาที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยนั้น ๆ (การศึกษาในระยะสั้น) เช่น เพื่อตอบสนองความต้องการกำลังคนในด้านใดด้านหนึ่งของสังคม หรือในสาขาใดสาขาหนึ่ง ที่ต้องการความชำนาญเป็นพิเศษ ในงานเฉพาะด้านในสาขานั้น ๆ หรือในกิจการต่าง ๆ ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ

พระไพศาล วิสาโล ได้ให้ความคิดเห็นต่อการพัฒนาคนในภาพรวมของการพัฒนาประเทศในเชิงการบริหารงานบุคคลไว้ว่า มนุษย์เป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาสังคม สังคมที่เกื้อกูลต่อความเป็นอยู่ที่ดีงามนั้นจักต้องเป็นสังคมที่มีความสงบสุข มั่นคงและราบรื่น มีโอกาสที่ปราศจากความยากจนและสามารถพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ มีการจัดระเบียบหรือองค์การทาง

^๗ พุทธศาสนิกชน (เงื่อม อินทปญโญ), การศึกษาสมบูรณ์แบบ : คือวงกลมที่คุ้มครองโลกถึงที่สุด, (กรุงเทพมหานคร : อุษาคารพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

^๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๗๐๒.

สังคมที่เอื้อให้ประชาชนอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก ด้วยเหตุนี้ การพัฒนาสังคมเพื่อการพัฒนาบุคคลจึงต้องสร้างเงื่อนไขแวดล้อมดังกล่าวให้เกิดมีขึ้นในสังคม พุทธธรรมนั้นมองโลกและชีวิตอย่างเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นเหตุปัจจัยอาศัยกัน การพัฒนาชีวิตหรือการพัฒนาบุคคลจึงแยกไม่ออกจากการพัฒนาสังคม^๙

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้อธิบายถึงการพัฒนามนุษย์ไว้ว่า ในพระพุทธศาสนานั้นยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง เห็นได้จากการจัดการเรียนการสอนและการอบรมที่มีความเชื่อมโยงสอดคล้องกับพัฒนาการทางวุฒิภาวะของผู้เรียน พระพุทธองค์ทรงจัดระดับการศึกษาเล่าเรียนของบุคคลโดยเปรียบเทียบกับบัวสี่เหล่าและจำแนกประเภทของบุคคลที่จะเข้ารับการศึกษารับคนออกไปตามจริตทั้ง ๖ สิ่งสำคัญคือ การมุ่งให้ผู้เรียนลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง สำหรับการบริหารงานด้านบุคคลากรในทางพระพุทธศาสนา ได้มีการกลั่นกรองบุคคลโดยคณะสงฆ์เริ่มตั้งแต่การรับคนเข้ามาบวช พระพุทธเจ้าทรงมอบความเป็นใหญ่ให้คณะสงฆ์ในการให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรที่เข้ามาบวช พระบวชใหม่จะต้องได้รับการศึกษาเล่าเรียนและฝึกหัดอบรมจากพระอุปัชฌาย์โดยให้อยู่ภายใต้การปกครองดูแลของท่านจนบรรพชาครบ ๕ พรรษาหรือเห็นว่าสามารถครองตนได้ จึงจะสามารถจาริกไปที่อื่น^{๑๐}

บุญเลิศ ไพรินทร์ กล่าวว่าไว้ว่าการพัฒนามนุษย์ เป็นการใช้กระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทั้งมวลอันอาจได้แก่การเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ ความสามารถ ทักษะและทัศนคติโดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งจะครอบคลุมกระบวนการจัดการศึกษาให้ทุกคน ทุกระดับได้มีความรู้ความสามารถ มีทักษะ ทัศนคติอันพึงปรารถนาของสังคมประเทศชาติ รวมถึงการฝึกอบรม การสอนงาน การสับเปลี่ยนหมุนเวียน หรือแม้แต่กระบวนการในการพัฒนาตนเองอีกด้วย^{๑๑}

อำนาจ เจริญศิลป์ กล่าวว่าไว้ว่า การพัฒนามนุษย์ หมายถึง การพัฒนามนุษย์ให้มีคุณภาพดีขึ้น โดยต้องพัฒนาทั้งด้านร่างกายและจิตใจไปพร้อม ๆ กัน นอกจากนั้นจะต้องให้มนุษย์มีความรู้คู่กับคุณธรรมด้วยจึงจะเป็นคนที่สมบูรณ์ หรือมีความเป็นมนุษย์ที่พร้อมออกไปอยู่ในสังคมได้ และเมื่อมนุษย์มีความรู้แล้ว ต้องนำไปปฏิบัติ ฝึกฝนให้เกิดผลดี คือ มีประสบการณ์ดีนั่นเอง ประสบการณ์ดี ความรู้ดี มีคุณธรรมดี และมีความสามารถสูง มีความสำคัญอย่างยิ่งที่ควรใช้เป็นหลักในการพัฒนามนุษย์^{๑๒}

สรุป แนวความคิดและความหมายของ “การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม” หมายถึง การพัฒนามนุษย์ให้เจริญขึ้นในทุกด้าน อันได้แก่การพัฒนาทางพฤติกรรม อารมณ์ จิตใจ และสติปัญญา การพัฒนามนุษย์นั้นคือการมองคนในฐานะเป็นมนุษย์ ที่มีความเป็น

^๙ พระไพศาล วิสาโล, การศึกษาเพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (คณะครุศาสตร์ : สถาบันราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๔๒), หน้า ๒.

^{๑๐} พระธรรมโกศาจารย์ (ศ.ดร.ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธวิธีการบริหาร, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๙.

^{๑๑} บุญเลิศ ไพรินทร์, พฤติกรรมการบริหารงานบุคคล, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, ๒๕๓๘), หน้า ๕.

^{๑๒} อำนาจ เจริญศิลป์, การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรินติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๔๓), หน้า ๒๐๖.

มนุษย์ของเขาเอง ชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมาย จุดหมายของชีวิตคือ ความสุข อิศราภาพ ความดีความงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล การพัฒนามนุษย์จึงแตกต่างจากคำว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งเป็นการพัฒนามนุษย์เพื่อตอบสนองเป้าหมายบางประการ ในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ในระยะเวลาหนึ่ง เท่านั้น

๓.๒ ความสำคัญของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ปอ.ประยุทธ์)^{๑๓} กล่าวว่า ปัญหาของมนุษย์เกิดจากพฤติกรรมของมนุษย์เอง จึงจำเป็นต้องแก้ไขและพัฒนาที่ตัวของมนุษย์ก่อน หลักพุทธธรรมมองว่าพฤติกรรมของมนุษย์เกิดจากการบงการของเจตจำนงหรือตัณหา ซึ่งเป็นตัวการสร้างปัญหาให้กับมนุษย์^{๑๔} เนื่องจากมนุษย์ขาดการพัฒนาและไม่รู้เท่าทันในเล่ห์แห่งตัณหา เมื่อมนุษย์ขาดความรู้และไม่เข้าใจ จึงไม่รู้ว่า จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นหรือสถานการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น ๆ ให้ถูกต้องได้อย่างไร กล่าวคือ มนุษย์มีอายตนะ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นทางรับรู้ประสบการณ์ และทำหน้าที่อยู่ ๒ ประการ คือ

๑. เป็นทางรับรู้ข้อมูลและเป็นทางรับความรู้ คือ รับรู้ประสบการณ์ที่เข้ามาในลักษณะของข้อมูล ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสังเคราะห์ให้เกิดเป็นปัญญา เกิดความรู้เข้าใจและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ถ้ามนุษย์รู้จักใช้ประโยชน์ของอายตนะในการเรียนรู้ หรือหาความรู้ในทางที่ควร ย่อมเกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาตนเอง คือนำพฤติกรรมที่เหมาะสมมาใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิต

๒. เป็นทางรับรู้ความรู้สึกหรือเวทนา คือ รู้สึกว่ามีความสบายหรือไม่สบายหากมนุษย์มีอวิชาหรือขาดปัญญา ก็จะใช้อายตนะในแง่ของความรู้สึกเพียงเพื่อตอบสนองความต้องการในการเสพรส หรือเป็นเครื่องมือในการแสวงหาสิ่งเสพที่น่าพึงพอใจตอบสนองต่อปฏิกิริยาที่น่ายินดีหรือยินร้าย เหล่านี้เรียกว่าตัณหา

การที่มนุษย์เกิดตัณหาหรือความอยากในกาม ได้แก่ ๑) กามตัณหา คือ ความทะยานอยากในกาม ความอยากได้กามคุณ คือ อยากได้สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้งห้า, ๒) ภวตัณหา คือ ความทะยานอยากในภพ ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง อยากเป็นอยากคงอยู่ตลอดไป ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยภวทวิภูฏีหรือสัสสตทวิภูฏี, ๓) วิภวตัณหา คือ ความทะยานอยากในทวิภพ ความอยากในความพรากพ้นไปแห่งตัวตนจากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งอันไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากดับสูญ ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยวิภวทวิภูฏีหรืออจุจทวิภูฏี^{๑๕}

กล่าวโดยย่อของความอยากทั้งสามอย่างนี้ คือ อยากได้ ๑ อยากเป็น ๑ และไม่อยากได้ ไม่อยากเป็น ๑ ถ้าสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นและเป็นไปเพียงเพื่อตอบสนองความปรารถนา เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ในธรรมชาติอย่างเหมาะสมย่อมไม่สร้างปัญหาแต่อย่างใด แต่ถ้าความอยากเหล่านี้เกิดเป็นความทะยานอยากเพื่อเสพย์เสวยต่อสุขเวทนาที่ได้รับ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงทุกข์เวทนาอย่างไม่รู้หยุดไม่รู้จักพอ ย่อมจะทำให้เกิดปัญหาหลายประการตามมา คือ

๑. อันตรายต่อชีวิตของตน ทั้งด้านร่างกาย และจิตใจ เช่น การที่มนุษย์กินตามความชอบ

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ปอ.ประยุทธ์), **จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๕๑) หน้า ๑๓-๒๑.

^{๑๔} ส.ม.(ไทย) ๑๙/ ๑๗๐/๙๘.

^{๑๕} ส.ม.(ไทย) ๑๗/ ๑๐๓/ ๑๙๘-๑๙๙.

ความอร่อย เมื่อยังอร่อยก็ต้องกินเรื่อยไป ก็เลยกินจนเต็มที แต่ปรากฏว่าการกินตามความอร่อยนี้ ทำให้กินมากเกินไป เลยเกิดอาหารไม่ย่อย มีโรคอ้วนเป็นรางวัล บางคนชอบอาหารประเภทไขมัน เมื่อกินสนองความอร่อยและได้รับไขมันเข้าไปมาก ก็เกิดเป็นอันตรายต่อร่างกาย บางทีถึงกับไขมันอุดตันในเส้นเลือด ทำให้เสียชีวิตได้ หรือคนบางคนกินแต่อาหารอร่อยที่ตนชอบ แต่กลายเป็นโรคขาดอาหาร เพราะขาดสติปัญญาในการบริโภค

๒. อันตรายต่อการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์ เพราะเมื่อมนุษย์พึงพอใจในความอยาก ย่อมต้องดิ้นรนแสวงหาเพื่อนำสิ่งที่ตนชอบมาเสพสนองความอยาก อย่างไม่มีขอบเขต และไม่มีที่สิ้นสุด จึงทำให้เกิดการเบียดเบียนกัน เกิดปัญหาสังคม เกิดการชนง่ากัน เกิดสงคราม เป็นอันตรายต่อการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์

๓. อันตรายต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การที่มนุษย์บริโภคทรัพยากรเพื่อสนองความอยากอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด ย่อมทำให้เกิดปัญหาต่อสิ่งแวดล้อมตามมาอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เนื่องจากทรัพยากรของโลกมีอยู่อย่างจำกัดไม่เพียงพอต่อความต้องการของมนุษย์ ในที่สุดก็เกิดการแก่งแย่งกัน^{๑๖}

บรรยงค์ โตจินดา ได้กล่าวถึงความสำคัญของการพัฒนามนุษย์ว่า นโยบายการพัฒนา มนุษย์เป็นการพัฒนาคนระยะยาว เริ่มตั้งแต่เกิด เข้าโรงเรียน ต้องได้รับการฝึกฝนอบรม จนกระทั่งทำงานก็ยังคงต้องมีการฝึกฝนอบรมอยู่ การพัฒนาคนนั้นต้องกระทำอย่างต่อเนื่อง และมีขั้นตอน ต้องเริ่มจากอายุ ๐-๑๐ , ๑๐-๑๕, ๑๕-๒๐, ๒๐-๖๐. โดยเริ่มการปลูกฝังทางด้านความสะอาด ความวินัย กระบวนการด้านความคิด ตัวอย่าง เช่น คนญี่ปุ่นเป็นชาติที่มีความสะอาดและมีวินัยที่ดี ก็เพราะว่า เขาได้รับปลูกฝังมาตั้งแต่เกิด ทั้งที่เป็นประเทศที่ขาดแคลนทรัพยากร แต่ญี่ปุ่นกลับสามารถพัฒนา ประเทศให้มั่งคั่ง เพราะเขาให้ความสำคัญในการพัฒนามนุษย์ เขาเห็นว่าการพัฒนาคนให้มีคุณภาพ ย่อมเท่ากับเป็นการพัฒนาทุกสรรพสิ่งที่มีอยู่ในระบบไปในตัวโดยปริยาย

บรรยงค์ แบ่งวิวัฒนาการของการพัฒนามนุษย์ออกเป็น ดังนี้

๑. ยุคดึกดำบรรพ์ จุดกำเนิดของการพัฒนามนุษย์ยุคดึกดำบรรพ์อาจกล่าวได้ว่า มีวิวัฒนาการมาตั้งแต่เริ่มรู้จักใช้เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ใช้ในการดำรงชีวิต เมื่อมนุษย์รู้จักประดิษฐ์ เครื่องใช้ต่างๆ เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่จำเป็น มีการถ่ายทอดความรู้ความชำนาญให้แก่ญาติพี่น้อง พวกพ้องของตน ซึ่งเป็นวิธีช่วยให้การปฏิบัติงานได้ผลดีขึ้น เกิดการเรียนรู้จากชนรุ่นหนึ่ง ถึงชนอีกรุ่นหนึ่ง ในระยะแรกเป็นการพัฒนามนุษย์ที่ยังไม่เป็นกระบวนการที่เป็นระบบ แต่เป็นการพัฒนาด้านฝีมือ โดยถ่ายทอดความรู้ตามธรรมชาติ

๒. ยุคเริ่มประวัติศาสตร์ ยุคนี้เป็นยุคที่มนุษย์มีอารยธรรมสูงขึ้น ดังปรากฏจากแหล่งกำเนิดอารยธรรมที่สำคัญๆ ของโลก เช่น กรีก โรมัน อียิปต์ จีน อินเดีย เป็นต้น จึงกำเนิดมีช่างฝีมือประจำสำนักและตระกูลต่างๆ การพัฒนามนุษย์จึงเป็นลักษณะการฝึกงาน (Apprenticeship) โดยผู้ที่รับการฝึกอบรมจะได้รับการสอนงานและกินอยู่เสิร์ฟที่บ้านครูหรือนายจ้าง

๓. ยุคสมาคมช่าง (Guild) การอบรมและการพัฒนามนุษย์ ได้มีการพัฒนาขึ้นตามวิวัฒนาการของอุตสาหกรรม ซึ่งในระยะต่อมาได้มีการรวมตัวของช่างฝีมือเป็นสมาคมวิชาชีพ

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร*, อ่างแล้ว, หน้า ๒๐-๒๓.

(Trade-guild) เพื่อรักษาผลประโยชน์ของบรรดาช่างฝีมือที่เป็นสมาชิก เน้นการฝึกอบรมด้านงานช่าง ฝีมือ มีสินค้าให้เลือกมากมาย ความสามารถในการเพิ่มผลผลิตทำให้การพัฒนามนุษย์เข้ามามีบทบาท สำคัญ จนมีแนวความคิดในเรื่องของมนุษย์ว่า เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดในองค์การ

เขากล่าวว่า มนุษย์มีความจำเป็นที่ต้องพัฒนา เนื่องจากระบบเศรษฐกิจโลกในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ซึ่งเกิดจากอิทธิพลของเทคโนโลยีสมัยใหม่ อันมีผลกระทบต่อกระบวนการผลิตและการบริโภค ดังนั้นความสำคัญของมนุษย์ในยุคนี้จะต้องมีความสามารถในการจัดการและการแก้ปัญหาต่างๆ รวมทั้งต้องมีทักษะใหม่ ๆ

ประเทศไทยเป็นประเทศเปิด ซึ่งต้องมีแข่งขันอยู่ตลอดเวลาการพัฒนาในอดีตนั้นเน้นด้านการสะสมทุนและการสนับสนุนการส่งออก ซึ่งมีได้ก่อเกิดความมั่งคั่งกับประเทศในระยะยาว ซึ่งเป็น การพัฒนามนุษย์ในมุมแคบๆ จึงต้องปรับกลยุทธ์ในการพัฒนาให้มากไปกว่าการฝึกอบรม และการ ศึกษา แต่ต้องพิจารณาในแง่ของการเพิ่มผลิต คุณภาพของแรงงาน การรักษาความสามารถทางด้านการผลิต การเพิ่มประสิทธิภาพที่เหมาะสมทางการตลาดต่างประเทศและการปรับปรุงสภาวะทาง เศรษฐกิจโดยรวม ไม่เช่นนั้นปัญหาก็จะเกิดขึ้นโดยไม่สิ้นสุด เช่น เมื่อมีเหตุการณ์ภาวะวิกฤต เศรษฐกิจ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๙ ที่เริ่มด้วยการส่งออกตกต่ำตามมาด้วยความผันผวนทางการเงิน เกิด ปัญหาฟองสบู่แตก เมื่อวิเคราะห์ตามความเป็นจริงแล้วต้นเหตุปัญหาล้วนมาจากคน^{๑๗}

สรุป สิ่งที่เป็นปัญหาของมนุษย์ คือ ความอยากหรือตัณหาซึ่งมีอยู่ในตัวของมนุษย์ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา เป็นตัวผลักดันให้มนุษย์แสดงพฤติกรรม หากมนุษย์หลงปฏิบัติ ตามตัณหา โดยขาดสติปัญญาบังคับ ไม่ศึกษาให้เข้าใจในอายตนะที่ตนสัมผัสให้่องแท้ ย่อมเป็นทาง นำไปสู่การกระทำตามความอยาก เพื่อมุ่งตอบสนองความสุขแต่เพียงอย่างเดียว ทำให้มนุษย์เกิด พฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ อันเป็นทางก่อโทษเกิดทุกข์อย่างร้ายแรงแก่ตนเองครอบครัวและสังคม รวมไปถึงระบบเศรษฐกิจและความมั่นคงของประเทศชาติ หากไม่ได้รับการพัฒนาอย่างทันที่ที่หวังที่ สังคมมนุษย์ย่อมจะถึงกาลวิบัติในเวลาอันรวดเร็วอย่างแน่นอน ดังนั้นความสำคัญของการพัฒนา มนุษย์ คือ การพัฒนามนุษย์ให้เกิดความรู้ เกิดสติปัญญา ไม่ลุ่มหลงไปตามตัณหา พร้อมกับสามารถ นำความรู้ที่ได้มาปรับเปลี่ยนสถานการณ์จากความหายนะให้กลับมาเป็นความวิวัฒนาการ เพื่อสร้างความ สงบร่มเย็นอย่างมั่นคงถาวรให้แก่มนุษย์ สังคม และธรรมชาติ

๓.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ คือ การทำให้มนุษย์มีชีวิตและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เมื่อ มนุษย์ได้รับการพัฒนาดีขึ้นจนถึงระดับที่เรียกว่าเข้าถึงอัตถะ หรือการเข้าถึงจุดมุ่งหมายของชีวิตใน ระดับต่าง ๆ ได้แล้ว ย่อมเกิดประโยชน์ต่อชีวิตของมนุษย์และธรรมชาติโดยทั่วไป กล่าวคือ ภาคส่วนของสังคม ประชาชนมีความสุข ครอบครัวมีความสุข สังคมสงบสุข ประเทศชาติสงบสุข มีความมั่นคง และเจริญรุ่งเรือง สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมีความสมบูรณ์ไม่ถูกทำลายโดย

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ว่า หลักพุทธธรรม ได้แบ่งจุดมุ่งหมายของ ชีวิตออกเป็น ๓ ระดับ คือ ระดับโลกีย์ธรรม มี ๒ ระดับและระดับโลกุตระธรรมอีก ๑ ระดับ หรือ

^{๑๗} บรรยงค์ โตจินดา, การบริหารงานบุคคล, (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๖.

เรียกว่า จุดมุ่งหมายระดับโลกียะธรรม และระดับโลกุตระธรรม ซึ่งการเข้าถึงแต่ละจุดหมายนั้นมีวิธีการที่แตกต่างกัน คุณสมบัติของผู้สำเร็จในแต่ละเป้าหมายก็มีความแตกต่างกัน ดังนี้

จุดมุ่งหมายระดับโลกียะ การเข้าถึงจุดหมายระดับโลกียะ สามารถทำได้โดยการดำเนินชีวิตให้บรรลุประโยชน์ อันเป็นจุดหมายของการมีชีวิตในปัจจุบันและในเบื้องหน้า พุทธศาสนาใช้หลักดังนี้

๑) ทัศนคติ การเริ่มต้นชีวิตในระดับรูปธรรม หรือชีวิตด้านนอก ซึ่งเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ตามองเห็นหรือสิ่งแวดล้อมทั่วไป เช่น ให้พึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ ให้พึ่งตนได้ในทางสังคม อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ดี มีความเจริญก้าวหน้าในสังคม มีฐานะตำแหน่งเป็นที่ยอมรับนับถือ เป็นต้น เหล่านี้ถือเป็นประโยชน์ในขั้นของจุดหมายสามัญ มีดังนี้

- ๑) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค อายุยืน
- ๒) มีเงิน มีงาน มีอาชีพสุจริต พึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ
- ๓) มีสถานภาพทางสังคมดี เป็นที่ยอมรับนับถือ
- ๔) มีครอบครัวผาสุก สร้างวงศ์ตระกูลให้เป็นที่ยอมรับนับถือ

การมีความเป็นอิสระภาพของชีวิตด้านนอก หรืออิสระภาพทางกายภาพและทางสังคม ขั้นนี้แม้จะสำคัญแต่ไม่เพียงพอ จึงต้องมีขั้นต่อไป คือ

๒) สัมปรายิกัตถะ การเข้าถึงจุดหมายในทางชีวิตจิตใจที่ลึกซึ้งลงไป คือมีจิตใจที่ดั่งามเชื่อมั่นในความดีและทำในสิ่งที่ถูกต้อง มีคุณธรรม รู้จักเสียสละสร้างสรรค์ประโยชน์ต่าง ๆ มีปัญญาที่ประกอบด้วยวิจรรณญาณ ทำให้เกิดความมั่นใจและความสุขในบุญกุศล จึงทำให้ชีวิตมีคุณค่า กล่าวได้ว่าเป็นการเข้าถึงประโยชน์ที่เลยจากขั้นตามองเห็น ชีวิตจึงมีความเป็นอิสระภาพทั้งด้านนอกและด้านในปลอดภัยจากความชั่วร้าย ไม่ตกต่ำ ไม่เกิดความทุกข์ร้ายแรง เรียกว่าไม่ตกอับ มีหลักประกันต่อการไปสู่วิถีที่ดีแห่งภพใหม่ ดังนี้

๑) มีความอบอุ่นซาบซึ้งสุขใจ ไม่อ้างว้างเลื่อนลอย มีหลักยึดเหนี่ยวใจให้เข้มแข็ง ด้วยศรัทธา

- ๒) มีความภูมิใจ ในชีวิตสะอาด ที่ได้ประพฤติแต่การอันดีงาม ด้วยความสุจริต
- ๓) มีความอิมใจ ในชีวิตมีคุณค่าที่ได้ทำประโยชน์ตลอดมาด้วยน้ำใจเสียสละ
- ๔) มีความแก้แค้นใจ ที่จะแก้ไขปัญหา นำพาชีวิตและภารกิจไปได้ด้วยปัญญา
- ๕) มีความโล่งจิตมั่นใจ มีทุนประกันในภพใหม่ ด้วยกรรมดีที่ได้ทำไว้เป็นทุน

การเข้าถึงในระดับต้นสองระดับนี้จัดเป็น โลกียะธรรม ขั้นที่สูงขึ้นไปอีก คือ ขั้นปรมัตถะ

๓) ปรมัตถะ การเข้าถึงประโยชน์สูงสุด คือถึงขั้นที่มีจิตใจเป็นอิสระด้วยปัญญาที่รู้ความจริง อย่างที่เรียกว่ารู้แจ้งสังขารหรือรู้เท่าทันโลกและชีวิต ไม่ตกเป็นทาสของสิ่งทั้งหลาย ไม่หวั่นไหวตามความเป็นไปในภายนอก เป็นภาวะเต็มอิ่มสมบูรณ์ ซึ่งมีแต่ความสุขที่โปร่งเบา ไร้ทุกข์ เป็นอิสระภาพขั้นสูงสุดหรือขั้นสุดท้าย เกิดความเป็นอิสระของชีวิตจิตใจ ถึงขั้นเป็นภาวะเด็ดขาดสิ้นเชิง เพราะมีปัญหากำจัดเหตุปัจจัยแห่งความติดข้องของจิตหมดสิ้น แล้วนำชีวิตให้บรรลุถึงจุดหมาย มีความมั่นคงแห่งชีวิต คือ

๑) ถึงแม้จะถูกโลกธรรมกระทบ ถึงจะพบความผันผวนปรวนแปร ก็ไม่หวั่นไหว มีใจเกษมศานต์มั่นคง

๒) ไม่ถูกความยึดติดถือมั่นบีบคั้นจิตใจให้ผิดหวังโศกเศร้า มีจิตใจโปร่งเบาเป็นอิสระ

๓) สดชื่น เบิกบานใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ผ่องใส ไร้ทุกข์ มีความสุขที่แท้จริง

๔) รู้เท่าทันและทำการตรงตามเหตุปัจจัย ชีวิตหมดจดสดใส เป็นอยู่ด้วยปัญญา

ถ้าบรรลุจุดหมายชีวิตถึงขั้นที่ ๒ ขึ้นไป เรียกว่าเป็น “บัณฑิต” จุดหมายทั้ง ๓ ด้านนั้น ควรพึงปฏิบัติให้สำเร็จครบทั้ง ๓ ด้าน คือ

ด้านที่ ๑ อัตตัตถะ จุดหมายเพื่อตน หรือ ประโยชน์ตน คือ ประโยชน์ ๓ ชั้นข้างตน ซึ่งพึงทำให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง หรือพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปให้ได้ให้ถึง

ด้านที่ ๒ ปรีตถะ จุดหมายเพื่อผู้อื่น หรือ ประโยชน์ผู้อื่น คือ ประโยชน์ ๓ ชั้นข้างตน ซึ่งพึงช่วยเหลือผู้อื่นให้ได้ให้ถึง ด้วยการชักนำสนับสนุนให้เขาพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปตามลำดับ

ด้านที่ ๓ อุภยัตถะ จุดหมายร่วมกัน หรือ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ ประโยชน์สุขและความดีงามร่วมกันของชุมชนหรือสังคม รวมทั้งสภาพแวดล้อมและปัจจัยต่างๆ ซึ่งพึงช่วยกันสร้างสรรค์บำรุงรักษา เพื่อเกื้อหนุนให้ทั้งตนเองและผู้อื่นก้าวไปสู่จุดหมาย ๓ ชั้นข้างตน

แม้แต่ความสุขก็แบ่งได้เป็นหลายประเภท หลายระดับ เช่นที่แบ่งอย่างง่ายๆ ว่า ความสุขของมนุษย์แยกออกเป็น ๒ แบบ คือ

๑ สามิสสุข ความสุขที่อาศัยอามิส และ

๒ นีรามิสสุข ความสุขที่ไม่อาศัยอามิส

สำหรับคนธรรมดาทั่วไป ที่ยังมีจิตใจไม่เป็นอิสระ ไม่ถึงปรมัตถ์ ก็ต้องอาศัยสิ่งภายนอกมาเป็นปัจจัยช่วยให้ได้รับความสุขความสุขของเขาขึ้นต่อวัตถุ ต้องอาศัยสิ่งบำรุง-บำรุง หรือแหล่งความสุขจากภายนอก ถ้าไม่มีอะไรภายนอกมาช่วยให้ได้เสพได้บริโภค ก็เป็นทุกข์ ไม่สบาย ไร้ความสุขอย่างนี้เรียกว่า มีแต่สามิสสุข เป็นต้น หรือพูดสั้นๆ ว่า ความสุขที่ยังพึ่งพาวัตถุ แต่ถ้าได้พัฒนาตนขึ้นไปถึงปรมัตถ์แล้วหรือแม้แต่เข้าไปในแนวทางของปรมัตถ์ ก็จะมีนีรามิสสุข สุขที่ไม่ต้องอิงอาศัยอามิส ไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งภายนอก สามารถมีความสุขได้โดยลำพังตน เพราะเป็นตัวของตัวเอง เป็นความสุขแบบอิสระ เป็นการพึ่งตัวเองได้ด้วยควมมีอิสรภาพทางจิตทางปัญญา การพึ่งตนได้ก็มีหลายชั้นเป็นระดับๆ ขึ้นมา เริ่มแต่พึ่งตนได้ทางรูปธรรม ไม่ต้องขึ้นต่อผู้อื่นในด้านวัตถุภายนอก ในทางสังคม ในทางจิตใจ จนถึงพึ่งตนเองได้ในทางปัญญา จึงเข้าถึงอิสรภาพอย่างแท้จริงรวมความว่า การพึ่งตนได้ก็คือ อิสรภาพในระดับต่าง ๆ จนถึงอิสรภาพสูงสุด ทั้งหมดนี้จึงกลับเข้าสู่หลักข้างต้น ที่ว่า

๑ รู้ความจริงของสิ่งทั้งหลาย เข้าถึงสัจธรรม

๒ จึงปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้สอดคล้องกลมกลืนตามหลักความจริง คือ ดำเนินชีวิตได้ถูกต้องดี มีจริยธรรม

๓ จึงสามารถแก้ปัญหาได้ ไร้ทุกข์ เกิดมีอิสรภาพ บรรลุถึงวิมุตติธรรม

ในข้อที่ ๓ นี้ ถือว่าเป็นจุดหมายสูงสุดทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งที่ทุกคนทำให้มี ให้เป็นได้ เป็นภาวะที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ ไม่จำกัดว่าต้องเป็นบรรพชิต หรือคฤหัสถ์ ฆราวาสผู้ครองเรือน ไม่จำกัดด้วยชาติ ชั้น หลัียง ชาย เนื่องจากคุณลักษณะอย่างหนึ่งของพระนิพพานที่ว่า “สนทิลุสิ”

หมายถึง เห็นชัดได้เอง ประจักษ์ได้ในชาตินี้ ด้วยการประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมอันได้แก่ สิกขา ๓ นั้น “อกาลิก” หมายถึง ไม่จำกัดด้วยกาล ไม่ขึ้นต่อเวลา เป็นต้น^{๑๘}

สรุป จุดมุ่งหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม ได้แบ่งจุดหมายไว้ เป็น ๓ ระดับชั้น หรือแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ ได้แก่ จุดหมายระดับโลกียะ คือ จุดหมายที่ทำได้โดยการดำเนินชีวิตให้บรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของการมีชีวิตในปัจจุบันและในภายเบื้องหน้าซึ่ง ได้แก่ จุดหมายในระดับชั้นที่ ๑ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ และ ๒ คือ สัมปรายิกัตถะ ส่วนจุดหมายชั้น ที่ ๓ ได้แก่ ปรมัตถะ ซึ่งเป็นจุดหมายระดับโลกุตตระ อันเป็นจุดหมายสูงสุด หรือประโยชน์อย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา ได้แก่ การมีปัญญารู้เท่าทันความจริง เข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิต อันทำให้จิตใจเป็นอิสระพ้นจากเครื่องเศร้าหมอง ความขุ่นมัวของจิตทั้งปวง มีความสุขอย่างแท้จริงอันเป็นวิมุตติธรรม นิพพาน ซึ่งจุดหมายทั้ง ๓ ระดับนี้ มนุษย์สามารถกระทำให้เกิดขึ้นได้บรรลุถึงได้ โดยวิธีการพัฒนาตามหลักทางพุทธศาสนา ซึ่งเรียกว่า สิกขา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพุทธศาสนา ต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๓ ด้าน ได้แก่ ด้านตนเอง ด้านผู้อื่น และด้านทั้งสองหรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย โดยการพัฒนาไปพร้อม ๆ กัน ผู้พัฒนาที่เข้าถึงจุดหมาย ๓ ด้านนี้แล้วจึงจะถือว่าได้ทำหน้าที่โดยบริบูรณ์

๓.๔ หลักพุทธธรรมเกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์

หลักพุทธธรรมธรรมที่พระพุทธองค์ได้ทรงบัญญัติไว้สืบมาจนปัจจุบันนี้ ทำให้หมู่มนุษย์ทั้งหลายได้รับประโยชน์มีความสงบสุขทั้งส่วนบุคคลและสังคม อีกทั้งยังเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อให้ถึงซึ่งความพ้นทุกข์อย่างแท้จริงตรงตามพระพุทธประสงค์ กล่าวคือเป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนตนและเพื่อเกื้อกูลมหาชนส่วนมาก การปฏิบัติที่ดีนั้นควรเริ่มต้นที่การพัฒนาตนเองให้ประพฤติดีก่อน โดยมีหลักคิดอยู่ ๖ ประการ คือ

๑ ถ้าการกระทำชั่วไม่มีผลจริงและโลกหน้าก็ไม่จริง ผู้ที่ทำชั่วแล้วตายไป ก็ไม่ได้ ไม่เสียเท่ากับเสมอตัว

๒ ถ้าการกระทำชั่วมีผลจริง และโลกหน้ามีจริง ผู้ที่ทำชั่วแล้วตายไป ก็มีหวังไปทุกดีเท่ากับเสียหรือขาดทุน

๓ แม้การกระทำชั่วไม่มีผลจริง และโลกหน้าไม่มีจริง ผู้ที่ทำชัวยังเป็นที่นินทาของคนทั่วไป ในโลกนี้ ก็ยังเสียหรือขาดทุนอยู่ดี

๔. ถ้าการกระทำดีไม่มีผลจริง และโลกหน้าไม่มีจริง ผู้ที่ทำดีแล้วตายไป ก็ไม่ได้ ไม่เสียเท่ากับเสมอตัว

๕ ถ้าการกระทำดีมีผลจริง และโลกหน้ามีจริง ผู้ที่ทำดีแล้วตายไป ย่อมมีหวังไปสุคติเท่ากับได้หรือมีกำไร

๖ แม้การกระทำดี ไม่มีผลจริง และโลกหน้าไม่มีจริง ผู้ที่ทำดีก็ยังเป็นที่สรรเสริญของคนทั่วไปในโลกนี้เท่ากับยังได้หรือยังมีกำไรอยู่

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ธรรมนุญชีวิต (A Constitution for Living), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๘ - ๙.

ในพระสุตตันตปิฎกนั้นมีหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ที่แสดงให้เห็นถึงแนวทางในการพัฒนามนุษย์อยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งผู้วิจัยจะขอนำมากล่าวเพียงสังเขป ดังนี้

ภาวนา ๔^{๙๙} (การเจริญ, การทำให้เป็นให้ดีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนา : growth; cultivation; training; development) ภาวนา ๔ เป็นเรื่องของการพัฒนา การฝึกอบรม การทำให้เกิดขึ้นหรือการเจริญ เป็นสิ่งสำคัญยิ่งต่อการพัฒนามนุษย์ ซึ่งมีอยู่ ๔ ประการตามที่ปรากฏในหลักธรรม ประกอบด้วย กายภาวนา สีลภาวนา จิตภาวนาและปัญญาภาวนา ดังนี้

๑ กายภาวนา (การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกันของกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ : physical development)

๒ สีลภาวนา (การเจริญศีล, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน : moral development)

๓ จิตภาวนา (การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทนมีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส เป็นต้น : cultivation of the heart; emotional development)

๔ ปัญญาภาวนา (การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา : cultivation of wisdom; intellectual development)

พรหมวิหาร ๔^{๒๐๐} (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์, ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหัวใจและกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่าดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ : holy abidings; sublime states of mind) พรหมวิหาร ๔ ประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ดังนี้

๑ เมตตา (ความรักใคร่ปรารถนาดีอยากให้ความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั้งหน้า : loving - kindness; friendliness; goodwill) หมายถึง มีน้ำใจเยื่อใยใฝ่ประโยชน์สุขแก่คนทั้งหลาย หรือน้ำใจปรารถนาประโยชน์สุขที่เป็นไปต่อมิตร

๒ กรุณา (ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์ : compassion) หมายถึง ทำความสะเทือนใจแก่สาธุชน เมื่อคนอื่นประสบทุกข์ หรือถ่ายทอดทุกข์ของผู้อื่นให้หมดไป หรือแผ่ใจไปรับรู้ต่อคนสัตว์ทั้งหลายที่ประสบทุกข์

๓ มุทิตา (ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่น เบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญงอกงาม

^{๑๙} วจ.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑.

^{๒๐} ที.ม. ๑๐๐/๑๘๔/๒๒๕.

ยิ่งขึ้นไป : sympathetic joy; altruistic joy) หมายถึง อนุโมทนายินดีต่อผู้ประกอบด้วยสมบัติหรือผลดีนั้นๆ

๔ อุเบกขา (ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขาได้รับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับมารับผิดชอบของตน : equanimity; neutrality; poise) หมายถึง คอยมองดูอยู่ โดยละความขวนขวายว่า สัตว์ทั้งหลายจงอย่าผูกเวรกัน เป็นต้น และโดยเข้าถึงความเป็นกลางผู้ดำรงในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษยสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตาการุณา และย่อมรักษารธรรมไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีภรรณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์แต่ก็ต้องมีอุเบกขาด้วยที่จะมิให้เสียธรรม

หลักสังคหวัตถุ ๔^{๒๑} (ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว คือยึดเหนี่ยวใจบุคคล และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี, หลักการสงเคราะห์ : bases of sympathy; acts of doing favors; principles of service; virtues making for group integration and leadership) มีดังนี้

๑ ทาน การให้ปัน การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่สิ่งของของตนแก่บุคคลอื่น ด้วยเห็นว่าสิ่งของที่ตนเสียสละไปนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ผู้รับ เป็นการแสดงความมีน้ำใจ และเป็นการยึดเหนี่ยวจิตใจของมิตรสหายหรือบริวารไว้ได้ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญการให้ไว้มากมาย เช่น “ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก”^{๒๒} “ผู้ให้ย่อมผูกมิตรไว้ได้”^{๒๓} เป็นต้น ผู้ที่มีความตระหนี่นั้นไม่สามารถที่จะผูกมิตรหรือยึดเหนี่ยวจิตใจของมิตรและบริวารไว้ได้

๒ ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ การมีวาจาเป็นที่รัก เป็นที่คู่คิดจิตใจของผู้ฟัง มีวาจาสุภาพอ่อนหวานชวนฟัง เป็นวาจาที่ไม่หยาบคายและก่อให้เกิดประโยชน์ การมีปิยวาจามีความสำคัญเป็นอย่างมากในการผูกมิตรหรือรักษาน้ำใจมิตร บุคคลที่ได้รับมอบหมายให้เป็นทูตหรือเป็นตัวแทนของประเทศในการเจรจาเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของประชาชนและประเทศชาติจะต้องมีเทคนิคในการใช้คำพูดอย่างดีเยี่ยม เพราะถ้าหากใช้คำพูดที่ไม่ดีก็จะส่งผลให้ประชาชนและประเทศชาติสูญเสียผลประโยชน์ได้

๓ อัถถจริยา การประพฤติตนเป็นประโยชน์ เช่น การช่วยเหลือผู้อื่นในเวลาที่ยจำเป็น ไม่เป็นคนนิ่งดูตายในเมื่อตนเองมีกำลังความสามารถที่จะช่วยเหลือได้ ในการผูกสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศก็เช่นเดียวกัน จะต้องเป็นผู้ที่รู้จักให้การช่วยเหลือในเวลาที่เหมาะสมช่วยเหลือ เช่น เมื่อถึงคราวที่มิตรประเทศต้องประสบกับภัยพิบัติต่างๆ ที่ประเทศสัมพันธ์มิตรพอที่จะช่วยเหลือได้ก็ให้ช่วยเหลือตามกำลังความสามารถ เพื่อเป็นการผูกสัมพันธ์ไมตรีหรือแสดงถึงความมีสัมพันธ์ไมตรีอันดีต่อกัน

^{๒๑} ที.ปา.๑๑/๑๔๐/๑๖๗.

^{๒๒} ธรรมรักษา, พระไตรปิฎกฉบับสุภาสิต, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๐๘.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

๔ สมานัตตตา ความมีตนเสมอต้นเสมอปลาย ไม่คบมิตรเพราะเห็นแก่ประโยชน์ ส่วนตน มิใช่ว่าเมื่อเห็นว่ามิตรหมดประโยชน์สำหรับตนแล้วก็เริ่มห่างเหินหรือเลิกคบไป การคบหามิตรจะต้อง คบด้วยความจริงใจ และมีความเสมอต้นเสมอปลายทั้งในยามที่มิตรรุ่งเรืองและในคราวตกต่ำ

วิธีการทั้ง ๔ นี้ เมื่อปฏิบัติได้ ย่อมทำให้เกิดความสามัคคีร่วมมือร่วมใจในกลุ่มชนนั้นๆ ถ้า ไม่มีหลักปฏิบัติเช่นนี้ ผู้นั้นย่อมไม่เป็นที่รักของคนทั่วไป ข้อนี้บางท่านจึงเรียกว่า มนต์มหาเสน่ห์ เพราะทำให้ตนเข้าไปนั่งในใจของผู้อื่น

หลักทิวฐธัมมิกัตถะประโยชน์ ๔^{๒๔} (ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน, หลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สุขขั้นต้น - virtues conducive to benefits in the present; virtues leading to temporal welfare) ทิวฐธัมมิกัตถะประโยชน์ ๔ หมายถึงประโยชน์หรือคุณค่าที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบันมี ๔ ประการ เพราะถ้าบุคคลมีธรรมะที่เรียกว่า ทิวฐธัมมิกัตถะแล้วบุคคลนั้นก็ จะเห็นผลในทันทีที่ประพฤติปฏิบัติกล่าวคือ เห็นในทันทีทันใด ยกตัวอย่างเช่น การพร้อมด้วยความหมั่น ความขยัน การประพฤติตนอย่างเหมาะสมในการปฏิบัติหน้าที่กิจการงานทั้งหลาย งานนั้นก็จะสำเร็จ ลุล่วงไปได้ด้วยดี ไม่มีอุปสรรคใดๆ ทิวฐธัมมิกัตถะนี้ถือเป็นธรรมะที่ใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ดังนี้

๑ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่นเพียร ในการประกอบกิจเครื่องเลี้ยงชีวิตที่ดี ใน การศึกษาเล่าเรียนดี ในการทำธุระหน้าที่ของตนที่ดี

๒ อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วยความหมั่นไม่ให้เป็น อันตรายก็ดี รักษาการงานของตน ไม่ให้เสื่อมเสียไปก็ดี

๓ กัลยาณมิตรตตา ถึงพร้อมด้วยความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว

๔ สมชีวิตา ถึงพร้อมด้วยความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ ไม่ให้ ผิดเคืองนักไม่ให้พุ่มพายนัก

ทิวฐธัมมิกัตถะดังที่กล่าวมานั้นเป็นหลักในการพัฒนามนุษย์โดยแท้ เพราะเป็นธรรมที่เห็น ผลได้ในปัจจุบันไม่ต้องรอ ดังพุทธภาษิตที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” เพราะเมื่อบุคคลมีความ ขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงานประกอบอาชีพอันสุจริต รู้จักใช้ปัญญาความสามารถจัดการ ดำเนินการไปให้ได้ผลดีซึ่งเป็นทางให้ได้ทรัพย์แล้วต้องรู้จักเก็บคุ้มครองทรัพย์ หน้าที่การงานและ ผลงานที่ตนได้มา หรือได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรนั้น ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสียโดยเฉพาะ ถ้าเป็นทรัพย์ก็ต้องยังรู้จักเก็บออมที่สำคัญที่สุดการมีมิตรแท้ เพื่อนจริง ที่มีอุปการคุณ สมานสุขทุกข์ แนะนำประโยชน์ให้และมีความรักใคร่จริงใจประการสุดท้ายของผู้ที่มีการพัฒนาตนจะต้องมีเลี้ยงชีวิต แต่พอดีมิให้ผิดเคืองหรือพุ่มพวย เท่านั้นถือเป็นผู้ที่พัฒนาตนแล้ว

หลักสัมปรายิกัตถะประโยชน์ ๔^{๒๕} (ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เบื้องหน้า, หลักธรรมอัน อำนวยประโยชน์สุขขั้นสูงขึ้นไป - virtues conducive to benefits in the future; virtues leading to spiritual welfare) สัมปรายิกัตถะประโยชน์ ๔ หมายถึง ประโยชน์ที่จะพึงมีพึงได้และ จะบังเกิดขึ้นภายหลัง ๔ ประการ หลักสัมปรายิกัตถะเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงการทำดีในปัจจุบันแต่

^{๒๔} อัง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๕-๓๔๖.

^{๒๕} อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๑-๑๐๒.

กลับส่งผลต่อผู้กระทำนั้นในอนาคตหรือภายนอก การทำความดีในทางพระพุทธศาสนานั้นมีผล ๒ ประการ กล่าวคือ ในปัจจุบันและภายนอก ซึ่งมีระดับการพัฒนาที่การหวังผลในระยะปานกลาง หรือ อาจจะเป็นเพียงการหวังผลปัจจุบันซึ่งเป็นผลเฉพาะหน้าเท่านั้นก็ได้ พุทธธรรมนั้นมองว่าศักยภาพของมนุษย์เปรียบได้กับบัว ๔ เหล่าซึ่งมีความพร้อมมีศักยภาพในการเรียนรู้พัฒนาตนเองได้แต่ไม่เท่ากัน การพัฒนามนุษย์ไม่ใช่เพื่อการสนองกิเลส แต่เป็นการปฏิบัติตนเพื่อให้ตนเองเกิดการเรียนรู้ และห่างไกลกิเลส ช่วยเหลือทั้งตนเองและผู้อื่นซึ่งเป็นการบรรลุประโยชน์ทางจิตใจ คุณธรรมชีวิต เช่นนี้พระพุทธศาสนาถือเป็นการพัฒนามนุษย์ มีข้อพึงปฏิบัติ ดังนี้

- ๑ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว
- ๒ สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือรักษากายวาจาเรียบร้อยดีไม่มีโทษ
- ๓ จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน เป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น
- ๔ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา รู้จักบาปบุญ คุณโทษ ประโยชน์ไม่ประโยชน์

การพัฒนามนุษย์ตามหลักของสัมปรายิกัตถะถือเป็นหลักที่สามารถน้อมนำไปปฏิบัติได้ ถึงแม้ว่าจะเป็น การปฏิบัติที่ส่งผลในภายหน้าก็ตามแต่เหนือสิ่งอื่นใดการทำความดีนั้นหาได้เปล่า ประโยชน์แต่ประการใดไม่ เพราะที่สุดก็ถือเป็นการพัฒนาตนเองไปในตัวไม่ใช่การปฏิบัติที่ไร้ผล เพียงแต่เป็นผลในภายภาคหน้าเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามการทำความดีนั้นก็อย่าได้ท้อ ลด ละและเลิก เพราะการพัฒนาตนต้องเริ่มที่ตนและจะส่งผลไม่ช้าก็เร็ว

หลักสัปปริสธรรม ๗^{๒๖} (ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ, คุณสมบัติของคนดี, ธรรมของผู้ดี - qualities of a good man; virtues of a gentleman) สัปปริสธรรม มี ๗ หมายถึง ธรรมของสัตบุรุษ มี ๗ ประการ มีรายละเอียด ดังนี้

๑ ฉัมมัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ เช่น รู้จักว่า สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งงานที่เป็นสุขสิ่งนี้เป็นเหตุแห่งงานที่เป็นทุกข์

๒ อัถถัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักผล เช่น รู้จักว่า งานที่เป็นสุขเป็นผลแห่งเหตุอันนี้ งานที่เป็นทุกข์เป็นผลแห่งเหตุอันนี้

๓ อัถตัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักตนว่าเราว่าโดยชาติ ตระกูล ยศศักดิ์ สมบัติ บริวารแล้ว ประพฤติตนให้สมควรแก่ที่เป็นอยู่อย่างไร ท างานในลักษณะใด

๔ มัตตัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือ รู้จักความพอดี เช่น ในการแสวงหาเครื่องยังชีพก็ต้องแสวงหาในทางที่ชอบธรรม ไม่โลภมากเกินไปเมื่อหามาได้แล้วก็ต้องรู้จักประมาณในการใช้จ่ายด้วย ต้องไม่ฟุ่มเฟือยจนเกินไปนัก และต้องไม่ฝืดเคืองจนเกินไปด้วย

๕ กาลัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาอันสมควรในอันประกอบกิจนั้น ๆ อย่างไม่

๖ บุริสัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชนและกิจการที่จะต้องประพฤติต่อประชุมชนนั้น ๆ ว่าหมิ่นเมื่อเข้าไปหา จะต้องทากิริยาอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้

๗ บุคคลปโรปริญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักเลือกบุคคลว่า ผู้นี้เป็นคนดีควรคบ ผู้นี้เป็นคนไม่ดีไม่ควรคบ เป็นต้น

^{๒๖} อก.สตตค.(ไทย) ๒๓/๖๘/๑๔๓-๑๔๔.

การปฏิบัติตนตามหลักของสัปปริสธรรมได้นั้นพระพุทธศาสนาถือเป็นผู้ที่ควรแก่การกล่าวยกย่องและสรรเสริญว่าเป็นบุคคลที่พัฒนาแล้วสมควรแก่การเอาเป็นเยี่ยงอย่างในการพัฒนาตนเองและสังคมรอบข้างสืบไป

หลักกุศลกรรมบถ ๑๐^{๒๗} (ทางแห่งกุศลกรรม ทางทำความดี กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่ความสุขความเจริญหรือสุคติ - wholesome course of action) ประกอบด้วยการประพฤติดี ประพฤติชอบใน ๓ ทาง คือกายทวาร (ประตูทางกาย) วจิทวาร (ประตูทางวาจา) มโนทวาร (ประตูทางใจ) ดังนี้

กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นปากทางแห่งการทำความดี เป็นทางแห่งการเข้าถึงการพัฒนา มนุษย์ในทุกๆระดับ ดังนี้

ก. กายกรรม ๓ (การกระทำทางกาย - bodily action)

๑) ปาณาติปาตํ ปหาย ฯเปฯ สพฺพปาณญฺหิตานุกมฺปี โหติ (ละจากการฆ่าการเบียดเบียน มีเมตตากรุณาช่วยเหลือเกื้อกูลกัน - to avoid the destruction of life and be anxious for the welfare of all lives)

๒) อทินฺนาทานํ ปหาย ฯเปฯ อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ อนาธาตา โหติ (ละจากการลักทรัพย์ เคารพกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของผู้อื่น - to avoid stealing, not violating the right to private property of others)

๓) กาเมสุมิจฺฉาจารํ ปหาย ฯเปฯ น จาริตฺตํ อาปชฺชิตา โหติ (ละการประพฤติผิดในกาม ไม่ล่วงละเมิดประเพณีทางเพศ - to avoid sexual misconduct, not transgressing sex morals)

ข. วจีกกรรม ๔ (การกระทำทางวาจา - verbal action)

๔) มุสาวาทํ ปหาย ฯเปฯ น สมฺปชานมุสา ภาสิตา โหติ (ละการพูดเท็จ ไม่ยอมกล่าวเท็จ เพราะเหตุตนเอง ผู้อื่น หรือเพราะเห็นแก่ผลประโยชน์ใดๆ - to avoid lying, not knowingly speaking a lie for the sake of any advantage)

๕) ปิสฺสุณํ วาจํ ปหาย ฯลฯ สมคฺคกรณิ วาจํ ภาสิตา โหติ (ละการพูดคำส่อเสียด ช่วยสมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัครสมานกัน ชอบกล่าวถ้อยคำที่สร้างสามัคคี - to avoid malicious speech, unite the discordant, encourage the united and utter speech that makes for harmony)

๖) ผรุสฺสํ วาจํ ปหาย ฯเปฯ พหุชนมนปา ตถารูปี วาจํ ภาสิตา โหติ (ละคำหยาบ พูดแต่คำสุภาพอ่อนหวาน - to avoid harsh language and speak gentle, loving, courteous, dear and agreeable words)

๗) สมฺปปลापปี ปหาย ฯเปฯ กาลวาที ภูตวาที อตถวาที ธมฺมวาที วินยวาที นิธานวตี วาจํ ภาสิตา โหติ ฯเปฯ (ละการพูดเพื่อเจ้า พูดแต่คำจริงมีเหตุผล มีสารประโยชน์ ถูกกาลเทศะ - to

^{๒๗} ม.ม.๑๒/๔๘๕/๕๒๓; อ.ทสก.๒๔/๑๖๕/๒๘๗.

avoid frivolous talk, to speak at the right time, in accordance with facts, what is useful, moderate and full of sense)

ค. มโนกรรม ๓ (การกระทำทางใจ - mental action)

๘) อนภิขมาลู โหติ ฯเปฯ (ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น - to be without covetousness)

๙) อพยาปนุนจิตโต โหติ ฯเปฯ สุขี อุตตานํ ปริหรนตุติ (ไม่มีจิตคิดร้าย คือปรารถนา แต่ว่า ขอให้สัตว์ทั้งหลายไม่มีเวร ไม่เบียดเบียน ไม่มีทุกข์ ครองตนอยู่เป็นสุขเถิด - to be free from illwill, thinking, "Oh, that these beings were free from hatred and illwill, and would lead a happy life from trouble.")

๑๐) สมมาทิฏฐิโก โหติ ฯเปฯ สยํ อภิญญา สจจิกตวา ปเวเทนตีติ (มีความเห็นชอบ เช่นว่า ทานมีผล การบูชามีผล ผลวิบากกรรมดีกรรมชั่วมี เป็นต้น - to possess right view such as that gifts, donations and offerings are not fruitless and that there are results of wholesome and unwholesome actions)

กุศลกรรมบถหมวดนี้ ในบาลีเรียกชื่อหลายอย่าง เช่นว่า ธรรมจริยา (ความประพฤติธรรม - righteous conduct), โสโงย (ความสะอาดหรือเครื่องชำระตัว - cleansing), อริยธรรม (อารยธรรม หรือ ธรรมของผู้เจริญ - virtues of a noble or civilized man), บ้าง อริยมรรค (มรรคอันประเสริฐ - the noble path) บ้าง สัทธรรม (ธรรมดี, ธรรมแท้ - good law; true law) บ้าง สปัปฺริสธรรม (ธรรมของสัตบุรุษ - qualities of a good man) บ้าง ฯลฯ

สรุป หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนามนุษย์นี้ มีลำดับขั้นที่สะดวกต่อการปฏิบัติ โดยเริ่มการพัฒนาจากฐานกาย ไปสู่ฐานจิตใจ และฐานปัญญา แล้วกลับมาเกี่ยวเนื่องกันและกันในระบบชีวิต เป็นหลักธรรมที่ทุกคนสามารถเข้าใจง่าย และปฏิบัติเข้าถึงได้ ไม่ใช่เป็นหลักเพียงแค่อุดมคติเท่านั้น หลักธรรมที่กล่าวมานี้เป็นเพียงหลักธรรมส่วนหนึ่งในคำสอนทางพุทธศาสนา ซึ่งแต่ละหลักธรรมล้วนมีความสัมพันธ์กันหรือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หากผู้ปฏิบัติเป็นผู้มีสติปัญญาลึกซึ้งอาจพิจารณาเพียงหลักใดหลักหนึ่งก็เพียงพอที่จะทำให้เข้าใจและบรรลุในหลักธรรมอื่นได้อย่างถ้วนทั่ว และย่อมสามารถนำไปใช้พัฒนามนุษย์ได้อย่างสมบูรณ์

๓.๕ ตัวอย่างบุคคลที่ได้รับการพัฒนาด้านจิตสำนึกสาธารณะในสมัยพุทธกาล

บุคคลที่ได้รับการพัฒนาให้มีจิตสำนึกสาธารณะตามแนวทางพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล หมายถึง บุคคลที่พระพุทธเจ้ายอมรับนับถือในคุณความดี อันเป็นบุคคลที่มีลักษณะประจำตัว ดังนี้คือ มีจิตใจให้ทาน รู้จักการรักษาศีล เจริญภาวนา มีความสามัคคีในหมู่คณะ ช่วยกันสร้างสรรค์ความดีให้เกิดขึ้น ซึ่งเป็นหนทางนำมาสู่สันติสุข บุคคลที่จัดได้ว่าเป็นแบบอย่างที่ดียิ่งของการมีจิตสำนึกสาธารณะในสมัยพุทธกาลนั้น ผู้วิจัยขอนำมากล่าวโดยสังเขปในที่นี้เพียง ๔ ท่าน ดังนี้

- ๑ อนาถปิณฑิกเศรษฐี
- ๒ นางวิสาขา
- ๓ พระเจ้าอโศกมหาราช
- ๔ ท้าวสักกะเทวราช

๑ **อนาถบิณฑิกเศรษฐี หรือ สุทัตตะเศรษฐี** เป็นชาวเมืองสาวัตถี มีชีวิตอยู่ในสมัยเดียวกันกับพระพุทธเจ้า เกิดในตระกูล “สุมนะ” เมื่อบิดามารดาของท่านล่วงลับไปแล้ว ท่านได้ดำรงตำแหน่งเศรษฐีแทน ด้วยความเป็นคนใจบุญท่านได้ตั้งโรงทานไว้ที่หน้าบ้าน เพื่อแจกจ่ายอาหารแก่คนยากจนโดยทั่วไปเป็นกิจวัตรประจำวัน ดังนั้นประชาชนทั้งหลายจึงเรียกชื่อท่านตามลักษณะนิสัยว่า “อนาถบิณฑิกเศรษฐี” แปลว่า เศรษฐีผู้เป็นที่พึ่งของคนยาก (ตามศัพท์แปลว่า เศรษฐีผู้มีก้อนข้าวให้กับคนยากจน) ท่านได้บำเพ็ญตนโดยการช่วยเหลือคนตกยากอยู่มิได้ขาดตลอดชีวิต

กิตติศัพท์ของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีปรากฏอยู่มาก เป็นเรื่องราวที่แสดงถึงความมีสติปัญญา ความศรัทธาและความเอาใจใส่ในการบำรุงพระพุทธศาสนา ท่านจึงได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็น อุบาสกผู้เลิศในการเป็นผู้ถวายทาน (เอตทัคคะในฝ่ายผู้เป็นทายก) สุทัตตะเดิมนับถือลัทธิปริพาชก ซึ่งต่อมาหันมานับถือพระพุทธศาสนา สาเหตุเนื่องจากครั้งหนึ่งท่านเดินทางไปทำธุรกิจที่เมืองราชคฤห์ ขณะพักอยู่ที่บ้านน้องเขยท่านได้เห็นผู้คนขมิ้มกับการจัดเตรียมการคล้ายกับจะมีการจัดงานเลี้ยงมโหฬาร ก็เกิดความสงสัยสอบถามได้ความว่า เป็นการจัดงานเพื่อถวายภัตตาหารแด่พระพุทธเจ้า สุทัตตะเกิดความอยากรู้จึงตัดสินใจเดินทางไปยังป่าสีตะวันซึ่งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ เมื่อเข้าไปใกล้พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “สุทัตตะมานี่สิ เราจะแสดงธรรมให้ฟัง” ทำให้ท่านดีใจเป็นอย่างยิ่ง รีบเข้าไปกราบพระพุทธองค์ ลำดับนั้นพระพุทธเจ้าได้แสดงอนุบุพพิกาและอริยสัจ ๔ โปรด สุทัตตะได้น้อมพิจารณาตามจนกระทั่งบรรลุถึงพระโสดาปัตติผลเป็นพระอริยบุคคล จึงได้ประกาศตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนาตลอดชีวิต

จากนั้นสุทัตตะจึงได้ขออนุญาตน้องเขยเพื่อเป็นเจ้าภาพถวายภัตตาหารแด่พระพุทธเจ้า และพระสงฆ์ทั้งหมดเป็นระยะเวลา ๗ วัน ในวันสุดท้ายของการถวายภัตตาหารสุทัตตะได้กราบทูลอาราธนาพระพุทธองค์พร้อมด้วยพระสาวกให้เสร็จไปประทับ ณ เมืองสาวัตถี เพื่อชาวเมืองและท่านสามารถถวายการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาได้สะดวกมากขึ้น พระพุทธเจ้าทรงรับอาราธนาตามคำกราบทูล อนาถบิณฑิกเศรษฐีรู้สึกปลาบปลื้มเป็นอย่างยิ่ง รีบเดินทางกลับสู่กรุงสาวัตถีโดยทันที ระยะทางระหว่างกรุงราชคฤห์ถึงกรุงสาวัตถียาวไกลถึง ๕๔ โยชน์ ด้วยความปลาบปลื้มใจและจิตศรัทธาที่มีต่อพระพุทธองค์อย่างยิ่ง ท่านเศรษฐีได้บริจาคทรัพย์จำนวนมากในการสร้างวิหารไว้ตามรายทาง เพื่อให้เป็นที่ประทับแก่พระพุทธเจ้าและคณะสงฆ์ ในระยะทางทุกๆ หนึ่งโยชน์

เมื่อถึงกรุงสาวัตถีแล้วอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้ออกสำรวจหาสถานที่ ที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุดแก่การปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ตกลงใจเลือกสวนเจ้าเขตราชกุมาร ซึ่งอนาถบิณฑิกได้ขอซื้อในราคาที่สูงมาก กล่าวคือ เจ้าเขตราชกุมารทรงให้นำเงินมาปูลาดให้เต็มพื้นที่ที่ต้องการ และปรากฏว่าต้องใช้เงินถึง ๒๗ โกฏิ เป็นค่าที่ดิน และอีก ๒๗ โกฏิ เป็นค่าก่อสร้างพระคันธกุฎีที่ประทับของพระบรมศาสดาและเสนาสนะสงฆ์ รวมเป็นเงินทั้งสิ้น ๕๔ โกฏิ สุดท้ายยังขาดพื้นที่สร้างซุ้มประตูพระอาราม ขณะนั้นเจ้าชายเขตราชกุมารบังเกิดความเลื่อมใส ได้แสดงความประสงค์ขอเป็นผู้จัดสร้างถวาย แต่ขอให้จารึกพระนามของพระองค์ที่ซุ้มประตูพระอาราม ดังนั้น พระอารามนี้จึงได้ชื่อว่า “เขวันมหาวิหาร”

อนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้มีความศรัทธาในการปฏิบัติธรรมและการให้ความอุปถัมภ์ต่อ พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์เป็นอย่างดี เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาที่วัดพระเชตะวันนาน ถึง ๑๙ พรรษา คุณธรรมที่ถือเป็นตัวอย่างของบุคคลที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความมีจิตสำนึกสาธารณะของ อนาถบิณฑิกเศรษฐี คือ ความเป็นผู้มีใจบุญมั่นคงในการทำบุญและทำหน้าที่ของชาวพุทธได้อย่างยอดเยี่ยม กล่าวคือ การชักชวนมหาชนให้ทำบุญกุศลด้วยการให้ทานอยู่เสมอๆ ในทุกโอกาส บั้นปลาย ชีวิตท่านป่วยหนัก ได้ให้คนไปนิมนต์พระสารีบุตรมาเทศน์โปรด พระสารีบุตรได้แสดงธรรมระดับ วิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้ท่านเกิดความปิติปราโมทย์ในชีวิตของท่านและเข้าใจความจริงของชีวิตทุก ชีวิตที่เกิดมาว่าจะต้องเป็นอย่างนี้เอง ทำให้ท่านลดความเจ็บปวดของโรคไปได้ เพราะไม่ให้ความสำคัญแก่โรคที่กำลังเสียดแทงท่านอยู่และจิตใจของท่านมาจดจ่ออยู่ที่ธรรมะ เมื่อพระเถระลา กลับไปแล้ว อนาถบิณฑิกเศรษฐีก็ถึงแก่กรรมด้วยอาการสงบ^{๒๘}

๒ นางวิสาขา หรืออีกชื่อหนึ่ง คือ นางวิสาขามิคาร เกิดในตระกูลของเศรษฐี ที่เมือง ภัททิยะ แคว้นอังคะ เป็นบุตรของธัญชัยเศรษฐี มารดาชื่อว่าสุมนาเทวี มีปูชื่อเมณฑกเศรษฐี มารดา ของนางวิสาขาเป็นภรรยาของ ปุณณวัตนกุมาร บุตรของมิกรมาหาเศรษฐีในเมืองสาวัตถี ครั้งหนึ่งปู ของนาง คือ เมณฑกเศรษฐีทราบข่าวว่าพระบรมศาสดาพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์จำนวนมากกำลังเสด็จมา สู่เมืองภัททิยะ เมณฑกเศรษฐีจึงได้มอบหมายให้เด็กหญิงวิสาขาร่วมด้วยบริวารออกไปทำการรับ เสด็จที่นอกเมือง ขณะที่พระพุทธองค์ประทับพักผ่อนพระอิริยาบถอยู่นั้นเด็กหญิงวิสาขาร่วมด้วย บริวาร ได้เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมแล้ว ณ ที่อันสมควรแก่ตน พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรม เทศนาให้พวกเธอฟัง เมื่อจบลงก็ได้บรรลุปะเป็นพระโสดาบันด้วยกันทั้งหมด

โดยปกตินางวิสาขาจะไปวัดวันละ ๒ ครั้ง คือ เช้าและเย็น ซึ่งนางจะมีของไปถวายมิได้ ขาด ในเวลาเช้านางจะมีของเคี้ยวของฉันเป็นอาหารอย่างประณีตไปถวายพระ ถ้าไปเวลาเย็นก็จะถือ น้ำปานะอย่างดีไปถวาย นางมีปกติทำอย่างนี้เป็นประจำจนเป็นที่ทราบกันดีทั้งพระภิกษุสามเณรและ อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย เมื่อนางเองไม่เคยไปวัดด้วยมือเปล่า จึงเป็นเหตุให้พระภิกษุหนุ่มสามเณร น้อยมักจะมองดูที่มือนางอยู่เสมอว่าถืออะไรมาบ้าง ก่อนกลับบ้านนางมีข้อปฏิบัติ คือ เดินสอบถาม ทุกข์สุขและความประสงค์ของพระภิกษุสามเณรเพื่อจะได้นำมาถวายในโอกาสต่อไป รวมทั้งเยี่ยมภิกษุ ที่เจ็บไข้จนทั่วถึงทุกๆ รูป

นางวิสาขาเป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า นางเป็นผู้บริจาคทรัพย์เพื่อ สร้างบุพพารามและโลหะปราสาทหลังแรกถวายแก่พระพุทธเจ้า กล่าวคือในวันหนึ่งเมื่อนางมาถึงวัด นางได้ถอดเครื่องประดับมหาลดาปสาธน์มอบให้หญิงสาวผู้ติดตามถือไว้ เมื่อเสร็จกิจการฟังธรรมและ เยี่ยมเยียนพระภิกษุสามเณรแล้ว ขณะเดินทางกลับบ้านนางได้ขอให้หญิงรับใช้ส่งเครื่องประดับให้ แต่ หญิงรับใช้ลืมไว้ที่ศาลาฟังธรรม นางจึงให้กลับไปนำมา แต่สั่งว่าถ้าพระอานนท์เก็บรักษาไว้ก็ไม่ต้อง เอาคืนมา ให้มอบถวายท่านไปเลย เพราะนางคิดว่าจะไม่ประดับเครื่องประดับที่พระคุณเจ้าถูกต้อง สัมผัสแล้ว ซึ่งพระอานนท์ท่านก็มักจะเก็บรักษาของที่อุบาสกอุบาสิกาถื้อมไว้เสมอ และก็เป็นไปตามที่ นางคิดไว้จริงๆ แต่ต่อมานางมีความคิดขึ้นว่า “เครื่องประดับนี้มีประโยชน์แก่พระเถระ” ดังนั้น นาง

^{๒๘} ปัญญา ใช้บางยาง, ๗๕ อุบาสกพุทธสาวกในสมัยพุทธกาล, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาสถาบัน บันลือธรรม, มปปม), หน้า๘๗.

จึงขอรับคืนมาแล้วนำออกประกาศขายในราคา ๙ โกลี กับ ๑ แสนกหาปณะ ตามราคาทุนที่ทำไว้ แต่ก็ไม่มีผู้ใดมีทรัพย์พอที่จะซื้อไว้ได้ นางจึงซื้อเอาไว้เอง ด้วยการนำทรัพย์เท่าจำนวนนั้นมาซื้อที่ดินและวัสดุก่อสร้างดำเนินการสร้างวัด ถวายเป็นพระอารามประทับของพระบรมศาสดาและเป็นที่อยู่อาศัยจำพรรษาของพระภิกษุสงฆ์สามเณร พระบรมศาสดารับสั่งให้พระโมคคัลลานะเป็นผู้อำนวยการดูแลการก่อสร้างปราสาท ซึ่งมีลักษณะเป็นปราสาท ๒ ชั้นมีห้องสำหรับพระภิกษุพักอาศัยชั้นละ ๕๐๐ ห้อง โดยใช้เวลาในการก่อสร้างถึง ๙ เดือน และเมื่อสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ได้นำมาว่า วัดบุพพาราม

โดยปกตินางวิสาขาจะให้สาวใช้ไปกราบทูลอาราธนาพระพุทธองค์และภิกษุสงฆ์ ให้เสด็จไปยังบ้านของนางเพื่อรับภัตตาหารอยู่เสมอ วันหนึ่ง สาวใช้ได้ไปที่วัดตามปกติเหมือนทุกวัน แต่วันนั้นมีฝนตกลงมาพระสงฆ์ทั้งหลายจึงได้พากันเปลือยกายอาบน้ำฝน เมื่อสาวใช้มาเห็นเข้าก็ตกใจเพราะความที่ตนมีปัญฐาน้อยคิดว่าเป็นนักบวชซีเปลือย จึงรีบกลับไปแจ้งแก่นางวิสาขาว่า “ข้าแต่แม่เจ้าวันนี้ที่วัดไม่มีพระอยู่เลย เห็นมีแต่พวกซีเปลือยแก้ผ้าอาบน้ำอยู่” นางวิสาขาได้ฟังคำบอกเล่าของสาวใช้แล้วก็ทราบได้ด้วยปัญญาว่า พระบรมศาสดาทรงอนุญาตให้พระภิกษุมีผ้าสำหรับใช้สอยเพียง ๓ ผืนคือ ผ้าจีวรสำหรับห่ม ผ้าสังฆาฏิสำหรับห่มซ้อน และผ้าสบงสำหรับนุ่ง ดังนั้นเมื่อเวลาพระภิกษุจะอาบน้ำจึงไม่มีผ้าสำหรับผลัดอาบน้ำ ทำให้ต้องเปลือยกายอาบน้ำ อาศัยเหตุนี้ เมื่อพระบรมศาสดาเสด็จมาประทับที่บ้านและเสร็จภักตกิจแล้ว นางวิสาขา จึงได้เข้าไปกราบทูลขอพร เพื่อถวายผ้าอาบน้ำฝนแก่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงประทานอนุญาตตามที่ขอนั้น ดังนั้น นางวิสาขาจึงเป็นบุคคลแรกที่ได้ถวายผ้าอาบน้ำฝนแก่พระภิกษุสงฆ์

นางวิสาขา ได้ตั้งปรารถนาต่อการทำบุญไว้ ๕ ประการ ดังนี้

๑. ความปรารถนาที่จะสร้างปราสาทด้วยปูนถวายเป็นพระวิหารทาน
๒. ความปรารถนาที่จะถวายเตียง ตั่ง พูก หมอน และเสนาสนภักต
๓. ความปรารถนาที่จะถวายสลากภัตเป็นโภชนทาน
๔. ความปรารถนาที่จะถวายผ้ากาสสิกพัสดุ ผ้าเปลือกไม้ ผ้าฝ้าย เป็นจีวรทาน
๕. ความปรารถนาที่จะถวายเนยใส เนยข้น น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นเภสัชทาน

เมื่อความปรารถนาในการทำบุญของนางวิสาขาได้สำเร็จครบถ้วนทุกประการแล้ว ได้สร้างความสุขเอิบอ้อมใจแก่นางยิ่งนัก นางจึงเดินเวียนรอบปราสาทอันเป็นวิหารทานพร้อมทั้งเปล่งอุทานว่า สุขจริงหนอ ๆ พระภิกษุทั้งหลายเมื่อได้เห็นกิริยาอาการของนางวิสาขาเช่นนั้นแล้ว ต่างก็รู้สึกประหลาดใจไม่ทราบว่าจะเกิดอะไรขึ้นกับนาง จึงพร้อมใจกันเข้าไปกราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญตั้งแต่ได้พบเห็นและรู้จักนางวิสาขามากก็เป็นเวลานานแล้ว พวกข้าพระองค์ทั้งหลายไม่เคยเห็นนางขับร้องเพลงและแสดงอาการอย่างนี้มาก่อนเลย แต่วันนี้นางอยู่ในท่ามกลางการแวดล้อมของบรรดาบุตรธิดาและหลาน ๆ นางได้เดินเวียนรอบปราสาทและบ่นพึมพำคล้ายกับร้องเพลง เข้าใจว่าดีของนางคงจะกำเริบ หรือไม่นางก็คงจะเสียชีวิตไปแล้วหรืออย่างไร พระเจ้าข้า ?”

พระพุทธองค์ได้รับฟังแล้วจึงตรัสแก่ภิกษุเหล่านั้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธิดาของเรามีได้ขับร้องเพลงหรือเสียชีวิตอย่างที่เราเข้าใจหรือ แต่เป็นเพราะเธอมีความปีติยินดี ที่ได้ทำให้ความปรารถนาที่ตั้งไว้แต่ต้นให้สำเร็จลุล่วงสมบูรณ์ทุกประการ จึงเปล่งอุทานออกมาด้วยความอ้อมเอมใจ การกระทำที่เต็มเปี่ยมไปด้วยจิตใจที่ตรงและเสียสละของนางวิสาขา คือ นางมีความยินดีในการให้อยู่เสมอ เช่น การให้ความอุปถัมภ์แก่พระภิกษุสามเณรในพุทธศาสนา ด้วยการถวายจตุปัจจัยเป็นจำนวน

มหาศาล ทั้งที่ถวายเพื่อเป็นส่วนรวมของสงฆ์ และถวายเพื่อเป็นส่วนบุคคลของสงฆ์ ดังนั้น นางวิสาขา จึงได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเอตทัคคะผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ในการทำนุบำรุง พระพุทธศาสนาด้วยวัตถุและจตุปัจจัยต่าง ๆ การทำบุญของนางนับว่าครบถ้วนทุกประการตามหลัก บุญกิริยาวัตถุ ดังคำที่นางเปล่งอุทานในวันฉลองวิหารบุพพาราม ซึ่งนางสร้างถวายนั้นด้วยคำว่า “ความปรารถนาใด ๆ ที่เราตั้งไว้ในกาลก่อน ความปรารถนานั้น ๆ ทั้งหมดของเราได้สำเร็จเสร็จสิ้น สมบูรณ์ทุกประการแล้ว” นางวิสาขา จึงเป็นตัวอย่างที่ดีของอุบาสิกาผู้มีจิตสำนึกสาธารณะอันงดงาม เป็นแบบอย่างที่ดีมาจนถึงทุกวันนี้^{๒๙}

๓ พระเจ้าอโศกมหาราช พระเจ้าอโศกมหาราชในอดีตกาลเคยเป็นกษัตริย์ที่มีอุปนิสัยดุร้ายและโหดเหี้ยมมาก ก่อนที่จะเปลี่ยนมานับถือศาสนาพุทธทรงได้รับฉายาว่า จันหาโศก แปลว่า โศกผู้ดุร้าย ต่อมาเมื่อเกิดสงครามที่แคว้นกาลิงคะ (ปัจจุบันอยู่รัฐโอริสสา) ได้เห็นการบาดเจ็บและล้มตายจำนวนมาก เกิดความสลดสังเวชในบาปกรรม เบื่อหน่ายต่อการใช้อำนาจจึงตั้งใจแสวงหาสัจธรรม พระองค์ได้พบกับนิโครธสามเณรที่มีกิริยามารยาทสงบเรียบร้อยเกิดความเลื่อมใสจึงทรงนิมนต์ให้โปรดแสดงธรรม เมื่อสามเณรนิโครธแสดงธรรมจบแล้วเกิดความศรัทธาพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า

โอกาสต่อมาได้สดับธรรมจากพระสมุทระ ทรงน้อมจิตตามจนกระทั่งบรรลुธรรมเป็นพระโสดาบัน พระองค์ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา เช่น ทรงสร้างวัด วิหาร พระสถูป พระเจดีย์ หลักศิลาจารึก มหาวิทยาลัยนาลันทา ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงผนวชในขณะที่ยังทรงครองราชย์อยู่ ทรงเลิกการใช้อำนาจเบ็ดเสร็จในการปกครอง ทรงใช้หลักพุทธธรรม (ธรรมราชา) ในการปกครอง นอกจากนี้พระเจ้าอโศกมหาราชยังถือว่าเป็นผู้ที่ทำคุณต่อพุทธศาสนาเป็นอันมาก เช่น ทรงส่งสมณะทูตไปเผยแผ่ศาสนา โดยแบ่งเป็น ๙ สาย สายที่ ๘ มาเผยแผ่ที่สุวรรณภูมิ โดยพระโสณะและพระอุตระเป็นสมณะทูต พระองค์เป็นผู้จัดการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๓ ณ วัดอโศการาม เมืองปาฏลีบุตร

ต่อมาก็ทรงโปรดเกล้าให้สร้างบ่อน้ำที่พักคนเดินทาง โรงพยาบาลและปลูกต้นไม้เพื่อจัดสาธารณูปโภคและสาธารณูปการตามหลักพุทธธรรม ต่อจากนั้นก็เสด็จไปพบสังฆเวไนยสถาน ๔ แห่ง และทรงสถาปนาให้เป็นสถานที่สักการบูชาของพุทธศาสนิกชนในเวลาต่อมา นับว่าพระองค์เป็นอัครศาสนูปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ต่อมาพระองค์ทรงได้สมญานามว่า ธรรมมาอโศก แปลว่า อโศกผู้ทรงธรรม ทรงครองราชย์ได้ ๔๓ ปี ดำเนินรัฐศาสนโยบายด้วยทรงถือหลักธรรมวิชัยปกครองแผ่นดินโดยธรรม ยึดเอาประโยชน์สุขของพสกนิกรของพระองค์เป็นที่ตั้ง ทรงส่งเสริมการประชาสงเคราะห์และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมในชมพูทวีปอย่างกว้างขวาง ได้เป็นบ่อเกิดอารยธรรมที่มั่งคั่งไพศาล อนุชนรุ่นหลังได้เรียกขานพระนามของพระองค์ด้วยความเคารพเทิดทูนยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ที่พิชิตนานาประเทศด้วยสงคราม พระนามของพระองค์จึงยังทรงปรากฏอยู่ถึงปัจจุบัน

^{๒๙} ธนากิต, *เอตทัคคะผู้เป็นเลิศด้านต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : สุวีริยาสาส์น, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๘.

อัครศาสนูปถัมภก

พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในพระพุทธศาสนา ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในชมพูทวีป ทรงเป็นพระอัครศาสนูปถัมภกทั้งฝ่ายมหายานและฝ่ายเถรวาท ตามพระราชประวัติในคัมภีร์อโศกาวทานของฝ่ายมหายาน ในอรรถกถาสมันตปาสาทิกา คัมภีร์ทีปวงศ์ และคัมภีร์มหาวงศ์ ของฝ่ายเถรวาท และทรงอุปถัมภ์ผู้ที่นักถือศาสนาเช่น โดยการถวายภัตตาหารแก่พระสงฆ์และฆราวาสผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ และทรงอุปถัมภ์ผู้ที่มีคุณธรรมสูงส่ง โดยทรงอุปถัมภ์ผู้ที่มีคุณธรรมสูงส่ง

ทรงเป็นหนึ่งใน ๖ ในอัครมหาบุรุษ

เอช. จี. เวลส์ (H.G.Wells) นักประวัติศาสตร์คนสำคัญในตะวันตกได้ยกย่องพระเจ้าอโศกมหาราช ว่าทรงเป็นอัครมหาบุรุษที่ยิ่งใหญ่ที่สุดท่านหนึ่งใน ๖ อัครมหาบุรุษแห่งประวัติศาสตร์โลก คือพระพุทธเจ้า, โสเครตีส, อริสโตเติล, โรเจอร์ เบคอน, อับราฮัม ลินคอล์น และพระเจ้าอโศกมหาราช

คุณธรรมที่น่ายกย่องของพระเจ้าอโศกมหาราช

๑) ทรงมีปัญญาเป็นเลิศ ได้ฟังธรรมจากพระมหินทระเถระส่งพระกระแสจิตตามพระธรรมเทศนาจนบรรลุพระโสดาบัน เป็นผู้มีความรับผิดชอบสูง เมื่อพระอลัชชี คือพวกนอกศาสนาปลอมตัวเป็นพระมาทำลายศาสนา พระองค์ทรงส่งอำมาตย์ไปไกล่เกลี่ย แต่อำมาตย์ฆ่าพระโดยโทสะ พระองค์ทรงยอมรับผิดชอบแต่โดยดีแม้จะไม่ได้ทำทรงรับผิดชอบ โดยการชำระสังฆมณฑลให้ชาวรอบทรงนับถือศาสนาพุทธแต่มีได้เบียดเบียนศาสนาอื่น กลับสนับสนุนอีกแม้มีได้นับถือ เช่น ทรงอุทิศถ้ำอชันดาให้แก่พวกนักบวชศาสนาเซนต์คาในหลักศิลาจารึกที่ ๑๓ ว่า “การเหยียดหยามศาสนาอื่นมิได้ทำให้ศาสนาของตนดีเลยกลับแย่งเสียอีก”

๒) ทรงมีพระทัยอันกว้างใหญ่ เช่น ทรงอนุญาตให้พระมหินทระและพระสังฆมิตตาอุปสมบทได้ ทั้งสองทำวิปัสสนาด้วยความเพียรจนบรรลุอรหัตผลและเป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนา ควรถือเป็นแบบอย่าง

๓) ทรงปกครองบ้านเมืองโดยธรรม ด้วยการใช้หลักพรหมวิหารธรรม ๔ ในการปกครอง เป็นตัวอย่างแก่ผู้นำและเจ้าขุนมูลนายในทุกระดับ ทั้งสมัยโบราณกาลและสมัยปัจจุบันได้อย่างดียิ่ง เป็นมหาราชในอุดมคติ พระองค์ทรงใช้หลักธรรมราชา คือ เป็นหลักในการการปกครองบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อยและเจริญรุ่งเรือง จึงได้รับการยึดถือปฏิบัติตามอย่างแพร่หลาย

ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก

๑) ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภก การสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ ๓ ณ วัดอโศการาม เมืองปาฏลีบุตร ใช้เวลาสอบสวนสะสางสำเร็จภายใน ๙ เดือน

๒) ทรงส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งประเทศอินเดียและนอกประเทศอินเดีย

๓) ทรงสร้างวัดทั้ง ๘๔,๐๐๐ วัดและพระสถูปทั่วชมพูทวีป ทั้ง ๘๔,๐๐๐ องค์ ตามจำนวนพระธรรมชั้น และทรงให้จารึกธรรมะที่เป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา คือ อริยสัจ ๔ และหลักธรรมวิเศษ คือการชนะจิตใจคนด้วยพระธรรม ฯลฯ

๔) ทรงชำระสังฆมณฑล โดยจับพระปลอมจับสึกจำนวน ๖๐,๐๐๐ รูป

๕) ทรงค้นพบสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล และประดิษฐานด้วยเงิน ๑๐๐,๐๐๐

กหาปณะ

๖) ทรงปักหลักเสาศิลาจารึก ณ พุทธสถานที่สำคัญทำให้นักโบราณคดีค้นพบพุทธสถานมากมาย หัวเสาอโศกเป็นรูปสิงห์ ๔ ตัวหันหลังชนกัน ซึ่งต่อมาเป็นตราแผ่นดินประจำประเทศอินเดีย

๗) ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้าง โรงพยาบาล ขุดสระน้ำ ปลูกต้นไม้ ที่พักคนเดินทาง เป็นต้น

๘) ทำนุบำรุงพระสงฆ์อย่างยิ่งใหญ่ เช่น สร้างวัดและวิหารถวายพระสงฆ์เพื่อเป็นที่ศึกษาพระธรรมวินัย

๙) ทรงประดิษฐานจารึกอโศกทั่วแคว้นหลายแคว้น จารึกเกี่ยวกับหลักธรรมะที่ทรงสั่งสอนประชาชนและข้าราชการให้เกิดการเรียนรู้และเข้าใจในหลักธรรม หลักการปกครอง และหลักการบริหารประเทศชาติ เป็นต้น

๑๐) ทรงใช้หลักธรรมราชา เป็นหลักนโยบายในการปกครองบ้านเมืองให้สงบร่มเย็น จึงทำให้เกิดการยอมรับและนำไปปฏิบัติตามอย่างกว้างขวาง

๑๑) ทรงศึกษาและประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด

๑๒) ทรงประกาศห้ามฆ่าสัตว์โดยไม่สมควร

๑๓) ทรงประกาศเลิกการชุนนุมเพื่อความบันเทิง ให้มาปฏิบัติกิจกรรมทางธรรมและกิจการที่มีสาระแทน เช่น ทรงสั่งสอนให้ประชาชนปฏิบัติธรรม ทรงเสด็จเยี่ยมเยียนประชาชนทั้งชาวเมือง ชาวชนบทและทรงเสด็จไปนมัสการพุทธสถานที่สำคัญ

๑๔) ทรงบริจาคทรัพย์ให้ในการช่วยเหลือนวัตกรรม คือการก่อสร้างหลายสิ่งหลายอย่าง ให้ประชาชน และทรงเน้นเรื่องธรรมทาน คือการแนะนำสั่งสอนธรรมะ คือ การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องให้แก่ประชาชน

๑๕) ทรงแนะนำให้ประชาชนประพฤติปฏิบัติธรรมและทรงส่งเสริมความสัมพันธ์ที่ดี เช่น ลูกต้องเชื่อฟังบิดา มารดา ลูกศิษย์ ต้องเชื่อฟังอาจารย์ ปฏิบัติต่อคนรับใช้อย่างดี เป็นต้น

๑๖) ทรงให้เสรีในการนับถือศาสนาแก่ประชาชน

๔ ท้าวสักกะเทวราช

ในปฐมเวทสูตร สักกสังยุต พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงท้าวสักกะเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ในกาลก่อนว่า ได้บำเพ็ญวัตตบท ๗ ประการอย่างบริบูรณ์ เพราะได้บำเพ็ญวัตตบท ๗ ประการจึงได้เป็นท้าวสักกะ วัตตบท ๗ ประการนั้น ได้แก่

๑. เลี้ยงมารดาบิดาตลอดชีวิต

๒. ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลตลอดชีวิต

๓. พุดจาแต่คำอ่อนหวานตลอดชีวิต

๔. ไม่พูดคำส่อเสียดตลอดชีวิต

๕. มีใจปราศจากความตระหนี่ที่เป็นมลทิน อยู่ครองเรือน มีการบริจาคเป็นประจำ ยินดีในการเสียสละ ควรที่ผู้อื่นจะขอ ยินดีในการแจกจ่ายทานตลอดชีวิต

๖. พุดคำสัตย์ตลอดชีวิต

๗. ไม่โกรธตลอดชีวิต ถ้าแม้ความโกรธพึงเกิดขึ้น ก็จะทำจัดโดยฉับพลันทันที^{๓๐}

^{๓๐} อัง. สตตก-อภฺฐก-นวก. อ. (ไทย) ๔/๔๘๕.

เรื่องอดีตชาติของท้าวสักกะนั้น พระพุทธเจ้าตรัสโดยปรารภภิกษุรูปหนึ่งที่ไม่มีเครื่องกรองน้ำ แล้วตักน้ำโดยมิได้กรอง ทำให้สัตว์ต้องตาย จึงเล่าเรื่องท้าวสักกะตอนที่หนีพวกอสูรผ่านไป ยังป่าไม้จ้าว ได้ยินเสียงลูกนกครุฑร้องเพราะเสียงรถ เกิดจิตเมตตาในลูกนกครุฑเหล่านั้น ตรัสบอกให้ มาตลีเทพบุตรกลับรถเพื่อรักษาชีวิตของลูกนกครุฑเหล่านั้น อันแสดงถึงความมีเมตตาต่อสัตว์ซึ่งสามารถยอมสละแม้ชีวิตได้ ท้าวสักกะเคยเกิดเป็นมนุษย์ในหมู่บ้านอจลคาม แคว้นมคธ มีชื่อว่า มฆะคนส่วนใหญ่เรียกว่ามฆมาณพ ท่านมีความประพฤติเหมือนความประพฤติของพระโพธิสัตว์^{๓๑} ชอบบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ทำสถานที่ต่างๆ ให้เป็นที่น่ารื่นรมย์น่าพักอาศัย แม้มีใครมาแย่งสถานที่นั้น ไปก็ไม่โกรธ เต็มใจให้คนได้พักอาศัย ต่อมาได้สร้างปราสาทและศาลา ปูที่นั่งแผ่นกระดานตามสถานที่นั้นๆ ตั้งน้ำดื่มไว้ ต่อมามีคนที่มีนิสัยคล้ายกันร่วมเป็นเพื่อนด้วยอีก ๓๒ คน รวมเป็นคณะได้ ๓๓ คน ทั้งมฆมาณพ พวกเขาถือมิด ขวาน และจอบ ถากถางปรับพื้นดินทำหนทางให้ราบเรียบ ให้คนเดินสะดวกสบาย เมื่อมีใครถามว่าทำอะไรกัน ก็ตอบว่าจะทำทางเพื่อไปสวรรค์ และสอนให้คนรักษาศีล ๕

ต่อมาเมื่อนายบ้านเห็นพวกเขาทำอย่างนั้นก็พอใจ เพราะตนเองไม่ได้ทำอะไรจากคนเหล่านั้น จึงบอกให้เลิกทำโดยแนะนำให้ล่าสัตว์ หาของป่า และทำสุราดื่ม เพื่อตนเองจะได้ผลประโยชน์จากคนเหล่านั้นบ้าง แต่พวกเขาไม่เชื่อและไม่ทำตาม นายบ้านจึงสร้างกราบพูลพระราชา ว่า พวกเขาเป็นโจร พระราชาไม่ทรงไต่สวน สั่งให้จับพวกเขามาแล้วจะให้ช่างเหยียบ มฆมาณพให้โอวาทเพื่อนๆ ให้เจริญเมตตาแก่พระราชา และนายบ้านด้วยอำนาจภาพของเมตตาช่างจึงไม่เหยียบ แม้พระราชาจะสั่งให้เอาเสื่อลำแพนคลุมเพราะคิดว่าคนมากช่างอาจตื่นกลัว แต่ช่างก็ไม่เหยียบ พระราชาทรงสงสัยให้เรียกคนเหล่านั้นมาไต่สวน ได้ทรงทราบว่าเขาไม่ได้เป็นโจรแต่ถูกใส่ความ เมื่อทรงทราบความจริงจึงได้พระราชทานหมู่บ้านและนายบ้านพร้อมทั้งบุตรและภรรยาให้เป็นทาส พระราชทานช่างตัวนั้นให้เป็นพาหนะ

เมื่อพวกเขาเห็นอนิสงส์ของการทำความดีในปัจจุบันอย่างนี้ จึงปรึกษากันที่จะทำความดีให้ยิ่งขึ้นไป ตกลงกันที่จะสร้างศาลาหลังใหญ่ให้เป็นที่พักของประชาชนที่เดินทางผ่านไปมาในหนทางใหญ่ ๔ แยกได้พักอาศัย

มฆมาณพ บำเพ็ญวัตรบท ๗ ประการ คือ ๑) บำรุงมารดาบิดา ๒) ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล ๓) พูดคำสัตย์ ๔) ไม่พูดคำหยาบ ๕) ไม่พูดส่อเสียด ๖) กำจัดความตระหนี่ และ ๗) ไม่โกรธ พร้อมด้วยคุณธรรมอื่นๆ ในเวลาสั้นชีวิต ได้เกิดเป็นท้าวสักกะในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อนของเขาทั้งหมดก็เกิดในที่เดียวกัน ช่างไม้ที่สร้างศาลาเกิดเป็นวิสุกรรมเทพบุตร^{๓๒} ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้นนั้น เป็นท้าวสักกะแก่ เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วได้บรรลุเป็นพระโสดาบันจึงได้ตายจากท้าวสักกะเกิดใหม่เป็นท้าวสักกะหนุ่ม และมีอายุยืนนานต่อมา ดังมีเรื่องเล่าว่า ท้าวสักกะได้เห็นบุพนิมิต ๕ ประการ อันเป็นเหตุที่พระองค์จะต้องจุติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หรือเรียกว่าหมดบุญนั่นเอง จึงพิจารณาว่ามีใครพอที่จะเป็นที่พึ่งที่สามารถทำให้สมบัติที่มีอยู่ของพระองค์มั่นคงได้ ทรงทราบว่า มีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้นที่สามารถช่วยได้ จึงพร้อมด้วยเหล่าเทวดามาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ถ้ำอินทสาละระหว่างเขาเวทียกะทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ ถ้ามปัญหา

^{๓๑} ส. ส. อ. (ไทย) ๑/๒/๔๙๖.

^{๓๒} พ. ธ. อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๕๖-๓๖๗.

พระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสแก้ปัญหาจบ ท้าวสักกะได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นพระโสดาบัน) จุตติ จากความเป็นท้าวสักกะแก่เกิดใหม่เป็นท้าวสักกะหนุ่มในขณะนั้น^{๓๓}

ส่วนสมบัติของท้าวสักกะนั้น ไม่ว่าจะเป็ท้าวสักกะองค์ใดก็จะมีสภาพต่างๆ และทิพยสมบัติเหมือนกันหมด ราวกับเป็นองค์เดียวกัน^{๓๔}

สรุป จากตัวอย่างของบุคคลที่นำมาแสดงไว้นี้ สามารถเห็นได้อย่างชัดเจนในการบรรลุถึงความมีจิตสำนึกสาธารณะอย่างบริบูรณ์ในทุก ๆ ด้าน กล่าวคือ เป็นผู้ที่มีจิตสำนึกตามคำนิยามที่ว่า จิตสำนึกสาธารณะหมายถึง จิตสำนึกแห่งการตระหนักรู้และการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ เป็นกุศลปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริม ประโยชน์ต่อตนเอง วัฒนธรรม สังคม และประเทศชาติ ผู้ที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความรู้สึกรู้สึกนึกคิดที่ต้งามดังที่กล่าวมาแล้ว ย่อมสามารถสร้างประโยชน์ให้กับสังคมและตนเองอย่างที่สุด

อีกทั้งบุคคลที่นำมาเป็นตัวอย่างนั้นยังสามารถก้าวไปถึงจุดสูงสุดของการบำเพ็ญตนด้วยความมีจิตสำนึกสาธารณะ ดังนี้คือ

๑ ทิฐุธรรมมีกัตถะ คือ เป็นผู้ที่พึ่งพาตนเองได้ เป็นที่ยอมรับ ของบุคคลโดยทั่วไป อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ดี มีความเจริญก้าวหน้าในสังคม มีฐานะตำแหน่งเป็นที่ยอมรับนับถือ

๒ สัมปรายิกัตถะ คือ สามารถก้าวถึงจุดหมายของชีวิตที่ลึกซึ้งลงไป มีจิตใจอันประกอบด้วยคุณความดีและทำแต่สิ่งที่ถูกต้อง มีคุณธรรม รู้จักเสียสละสร้างสรรค์ประโยชน์ต่าง ๆ ต่อผู้อื่น ต่อสังคม มีปัญหาที่ดีประกอบด้วยวิจารณ์ญาณ มีหลักประกันต่อการไปสู่วิถีที่ดีแห่งภพใหม่

๓ ปรมัตถะ คือ การเข้าถึงประโยชน์สูงสุดของชีวิต มีจิตใจเป็นอิสระประกอบด้วยปัญญาที่รู้จริง คือ รู้แจ้งในความเป็นไปแห่งสังขาร มีความเต็มอ้อมสมบูรณ์ในจิตใจ มีความสุขที่โปร่งเบา ไม่มีทุกข์เจือปน เกิดเป็นความอิสระแห่งจิตใจ บรรลุถึงซึ่งพระนิพพาน

^{๓๓} ที. ม. อ. (ไทย) ๒/๒/๑๙๕.

^{๓๔} เกื้อพันธ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, หน้า ๒๐๐.

บทที่ ๔

จิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

ในบทที่ ๔ นี้ ผู้วิจัยได้สังเคราะห์เนื้อหาจากการศึกษาจิตสำนึกสาธารณะกับหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ในบทที่ผ่านมา เพื่อนำความรู้ที่ได้มาแสดงให้เห็นถึงคุณค่าของจิตสำนึกสาธารณะและคุณค่าของหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ รวมไปถึงการประยุกต์ใช้จิตสำนึกสาธารณะกับหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ ในลักษณะต่าง ๆ โดยใช้วิธีการยกตัวอย่างให้เห็นเป็นกรณีศึกษาแล้วจึงนำมาเสนอตามลำดับ โดยมีหัวข้อ ดังนี้

- ๔.๑ การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเพื่อพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์
- ๔.๒ การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา
- ๔.๓ คุณค่าที่ได้จากการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา
- ๔.๔ หลักธรรมที่ควรนำมาใช้ประกอบการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา

๔.๑ การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเพื่อพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์

การพัฒนาใด ๆ ก็ตาม เมื่อถึงผลถึงความสำเร็จและความมีประสิทธิภาพแล้วย่อมต้องมีขั้นตอนและวิธีการในการนำบุคคลเข้าสู่กระบวนการนั้น ๆ การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรมก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีความต้องการในการนำเข้าสู่หลักการอันนั้น การนำมนุษย์เข้าสู่กระบวนการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะตามหลักพุทธธรรมมีขั้นตอน ดังนี้

๔.๑.๑ ปัจจัยสำคัญในการคัดเลือกบุคคลเข้าสู่กระบวนการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะตามหลักพุทธธรรม

ศาสนาพุทธนั้นให้ความสำคัญกับมนุษย์เป็นอันดับแรกสุด แต่มนุษย์นั้นมีอยู่หลายระดับ ดังเช่น เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้ว ในเบื้องต้นพระองค์ทรงปรารถนาว่า ธรรมที่บรรลุถึงนั้นมีความละเอียดอ่อนสุขุมคัมภีร์ภาพยั้งนัก ยากที่บุคคลจะรู้เข้าใจและปฏิบัติตามได้ แต่เมื่อทรงพิจารณาอย่างลึกซึ้งทรงเห็นว่าคนในโลกมีหลายจำพวก พวกสอนได้ผู้มีฐลีในจักขุน้อย ถ้าไม่ได้ฟังธรรมอาจเสื่อมจากคุณวิเศษได้ จึงทรงเปรียบเทียบอุปนิสัยของคนเสมือนบัว ๔ เหล่า แล้วจึงทรงดำริที่จะแสดงธรรมแก่ชาวโลก ตามความเหมาะสมแห่งสติปัญญาต่อไป ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแบ่งมนุษย์ออกตามกลุ่ม ดังนี้

๑) การพิจารณาตามหลักบัว ๔ เหล่า^{๑)} (พิจารณาคณะ ๔ ประเภท)

(๑) อุกมภูติสัญญา คือ ผู้เข้าใจได้เร็วพลัน เพียงท่านยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดงก็ตรัสรู้ได้เปรียบเหมือนดอกบัวที่โผล่พ้นน้ำแล้ว พอถูกแสงอาทิตย์ก็เบ่งบานทันที

(๒) วิปจิตสัญญา คือ ผู้รู้และเข้าใจได้ต่อเมื่อท่านอธิบายขยายเนื้อความจึงรู้แจ้งเปรียบเหมือนดอกบัวที่โผล่เสมอน้ำ พร้อมจะบานในวันต่อไป

^{๑)} อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๓/๑๘๓.

(๓) เนยยะ คือ ผู้พอนแนะนำพร้าสอนบ่อยๆ ค่อยเข้าใจได้ เปรียบเทียบเหมือนดอกบัวที่อยู่ใต้น้ำ พร้อมทั้งจะบานในวันสักวันหนึ่ง

(๔) ปทปรมะ คือ ผู้มีปัญญาด้อย จดจำได้เฉพาะตัวบทธรรมเท่านั้น ไม่สามารถที่จะเข้าใจเห็นแจ้งในธรรม สอนไปก็เพียงให้เป็นผู้ปฏิบัติปัจจัยในภพต่อไป เหมือนดอกบัวที่มีโรคและยังอยู่ใต้โคลนตม ไม่มีโอกาสโผล่ขึ้นพ้นน้ำเพื่อเบ่งบานได้ ยิ่งแต่จะตกเป็นอาหารของปลา และเต่า

การเปรียบเทียบอุปนิสัยของคนเข้ากับดอกบัวสี่เหล่านี้ เป็นแนวทางสำคัญที่จะทำให้รู้จักเลือกสรรวิธีการพัฒนาให้เหมาะสมกับระดับสติปัญญาของบุคคลแต่ละคน ทั้งยังจะทำให้มีความเข้าใจต่อตัวผู้รับการพัฒนาตามระดับความสามารถทางสติปัญญา ทำให้เกิดการพัฒนาดังตามความรู้ความเข้าใจของผู้รับการพัฒนาได้เป็นอย่างดี

๒) หลักจริต ๖ ประการ^๒ มีดังนี้

(๑) รากจริต ผู้มีรากะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางรากะ ประพฤติหนักไปทางรักสวยรักงาม ละมุนละไม ควรใช้กรรมฐานคู่ปรับคือ อสุภะ (และกายคตาสติ)

(๒) โทสจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางโทสะ ประพฤติหนักไปในทางใจร้อนหงุดหงิดรุนแรง กรรมฐานที่เหมาะสมคือ เมตตา (รวมถึงพรหมวิหารข้ออื่นๆและกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณ)

(๓) โมหจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงซึม เงื่องงง งมง่าย ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตามไปฟังแก้ด้วยมีการเรียน ได้ถาม ฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล หรืออยู่กับครู (กรรมฐานที่เกื้อกูลคือ อานาปานสติ)

(๔) สัทธาจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธา ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ซึ่บนาน น้อมใจ เลื่อมใสโดยง่าย ฟังชักนำไปในสิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และศีลของตน

(๕) พุทธจริต หรือญาณจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง ฟังส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดพิจารณาสภาวะธรรมและสิ่งดีงามที่ให้เจริญปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์

(๖) วิตกจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางชอบครุ่นคิดววน นึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน ฟุ้งแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ หรือเพ่งกสิณ เป็นต้น

การทำความเข้าใจหรือศึกษาถึงอุปนิสัยหรือจริตของแต่ละบุคคล ย่อมทำให้ผู้พัฒนาหรือผู้เข้ารับการพัฒนา สามารถมุ่งไปสู่การพัฒนาได้อย่างถูกต้องตรงตามวัตถุประสงค์ ด้วยความมีประสิทธิภาพอย่างรวดเร็ว และดียิ่งขึ้น

๔.๑.๒ ปัจจัยสำคัญที่นำมาสู่การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะตามหลักพุทธธรรม

ปัจจัยสำคัญที่จะนำมาสู่กระบวนการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะตามหลักพุทธธรรม เรียกว่า บุพนิमित หมายถึง แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดีงาม หรือรุ่งอรุณของการศึกษา อันเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความพร้อมในการที่จะพัฒนา บ่งบอกว่าปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิได้เกิดขึ้นแล้ว ปัจจัยแห่ง

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๕๓-๘๕๔.

สัมมาทิฐิ หมายถึง เหตุที่เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้เกิดสัมมาทิฐิอันจะนำบุคคลเข้าสู่มรรค มี ๒ ประการ คือ ปรีโฆสะและโยนิโสมนสิการ^๓ ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำมาแสดงให้เห็นรายละเอียด ดังนี้

๑) ปรีโฆสะ (ปัจจัยภายนอกหรือสภาพแวดล้อมภายนอก) หมายถึง เสียงจากผู้อื่น ได้แก่ อิทธิพลจากภายนอก เป็นคำที่มีความหมายกลาง ๆ คืออาจจะดีหรือชั่วถูกหรือผิดก็ได้ ถ้าปรีโฆสะนั้นเป็นบุคคลที่ดี เรียกว่ากัลยาณมิตร ซึ่งเป็นปรีโฆสะชนิดที่ก่อกองแล้วในการพัฒนา ปรีโฆสะโดยทั่ว ๆ ไป เช่นมารดาบิดา พี่น้อง ครูอาจารย์ สื่อสารมวลชน รวมทั้งการถ่ายทอดสิ่งต่าง ๆ ทางวัฒนธรรม ถือว่าเป็นปรีโฆสะที่สำคัญมากในสังคม ถ้าบุคคลและสถาบันเหล่านี้เป็นปรีโฆสะที่ดี ก็จะนำบุคคลไปสู่สัมมาทิฐิที่ดี โดยในขั้นนี้บุคคลต้องอาศัยศรัทธาจากการปรีโฆสะ เพื่อพิสูจน์สิ่งที่ตนเองได้เรียนรู้ด้วยปัญญาของตนเอง โดยสังเคราะห์จากประสบการณ์ที่ได้จากการปรีโฆสะ ให้เห็นเหตุผลโดยชัดเจนจนมั่นใจหมดความลังเลสงสัย ดังนั้นปรีโฆสะที่จะทำให้เกิดสัมมาทิฐิได้ ก็คือเสียงที่ฟังถูกต้องเสียงที่บอกกล่าวความจริงมีเหตุผลเป็นประโยชน์ เป็นเสียงที่มาจากความรักความปรารถนาดีเกิดจากแหล่งที่ดี^๔ ปรีโฆสะ ดังกล่าวสามารถนำมาจัดแบ่งย่อยออกไปได้อีกเป็น ๒ ด้าน ดังนี้

(๑) ด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ คือ สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบ ๆ ตัวมนุษย์ เป็นปัจจัยเกื้อหนุนทำให้ผู้พบเห็นเกิดศรัทธา ทั้งเป็นแหล่งจูงใจทำให้อยากเข้ามาใช้เป็นแหล่งสำหรับฝึกฝนพัฒนาตนให้มีความเจริญงอกงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป

(๒) ด้านสภาพแวดล้อมทางสังคม ความหมายของสังคมตามนัยของพระพุทธศาสนา หมายถึง กิจกรรมที่บุคคลคบหาหรือเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ซึ่งก่อให้เกิดการกระทำหรือไม่กระทำ กิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งร่วมกัน พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ดี จึงสนับสนุนการคบหากับบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้อริยมรรคมืองค์ ๘ ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นหรือเป็นเหตุให้อริยมรรคมืองค์ ๘ ที่เกิดขึ้นแล้วถึงความเจริญเต็มที่ เหมือนกัลยาณมิตรตานี้”^๕

๒) โยนิโสมนสิการ (ปัจจัยภายในหรือสภาพแวดล้อมภายใน) หมายถึง อูบายวิธีในการคิดวิเคราะห์อย่างใส่ใจโดยแยบคาย เป็นองค์ประกอบภายในของการใช้ปัญญา คือรู้จักใช้ความคิดพิจารณาอย่างถูกต้อง โดยไม่เอาความรู้สึกที่ประกอบด้วยตัณหาเข้าไปเป็นปัจจัย โยนิโสมนสิการนี้เป็นองค์ประกอบภายในตัวบุคคล ซึ่งหากมีมากก็จะทำให้สามารถใช้ความคิดได้ถูกต้องได้มาก คิดได้เป็นระบบ คิดได้เป็นขั้นตอน คิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ มีมุมมองต่อสิ่งต่าง ๆ ด้วยความเป็นธรรม ละเอียดรอบคอบลึกซึ้ง พินิจพิเคราะห์ เป็นเจ้านายของความคิด เอาความคิดและสติปัญญามาใช้ช่วยแก้ไขปัญหาได้อย่างเป็นระบบ อธิบายให้เห็นความหมายแยกเป็นเรื่อง ๆ ได้ อันจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลทำให้เกิดสัมมาทิฐิ พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับโยนิโสมนสิการเป็นอย่างมาก พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัยย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉันใด โยนิโสมนสิการสัมปทา ก็เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมืองค์ ๘

^๓ อง.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๑๕.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๒๒-๖๒๓.

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๔/๕๕.

ฉันทัน ฤกษ์ผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ”^๖

องค์ประกอบของโยนิโสมนสิการ มีดังนี้

๑ อุบายมนสิการ แปลว่าคิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือคิดอย่างมีวิธี หรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกบัสสะจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวะ ลักษณะและสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

๒ ปถมนสิการ แปลว่าคิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบ ตามแนวเหตุผล เป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิงสับสน ไม่ใช่ประเดี๋ยววกเวียนติดพันเรื่องนี้ ที่นี้ เดี่ยวเตลิดออกไปเรื่องนั้น ที่โน้น หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อเป็นขั้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักชวนนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

๓ การณมนสิการ แปลว่าคิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึงการคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มา ซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

๔ อุปาทกมนสิการ แปลว่าคิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึงการคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโศร การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น

ลักษณะด้านต่าง ๆ ของความคิดที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง ๔ ข้อ หรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หากจะเขียนลักษณะทั้ง ๔ ข้อ นั้นสั้น ๆ คงได้ความว่า คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร้ากุศล” โยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญญาแต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา” โยนิโสมนสิการ คือการรู้จักคิด รู้จักพิจารณา หรือมองเป็น คิดเป็น มีหลักใหญ่ ๒ อย่างคือ

๑ เอาความจริงจากประสบการณ์นั้น สถานการณ์นั้น หรือสิ่งนั้นให้ได้

๒ เอาประโยชน์จากสิ่งหรือสถานการณ์นั้น ๆ ให้ได้ คือไม่ว่าเจออะไร ต้องเอาความจริงหรือไม่ก็ประโยชน์ หรือทั้งสองอย่างให้ได้ เรียกว่า มองให้เห็นความจริงและมองให้เห็นประโยชน์ ฉะนั้นแม้เจอสิ่งที่ร้ายก็ต้องหาประโยชน์ได้ นี่คือ โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการก็กินความกว้าง ครอบคลุมตั้งแต่การคิดนี้อยู่ในแนวทางของศีลธรรม การคิดตามหลักความดีงามและหลักความจริงต่าง ๆ ที่ตนได้ศึกษา หรือรับการอบรมสั่งสอนมา มีความรู้ความเข้าใจดีอยู่แล้ว เช่นคิดในทางที่จะเป็นมิตร คิดรัก คิดปรารถนาดี มีเมตตา คิดในทางที่จะให้หรือช่วยเหลือเกื้อกูล คิดในทางที่จะเข้มแข็งทำการจริงจังไม่ย่อท้อ เป็นต้น ซึ่งไม่ต้องใช้ปัญญา ลึกซึ่งอะไร ตลอดจนไปจนถึงการคิดแยกแยะองค์ประกอบ และสืบสาวหาเหตุปัจจัย ที่ต้องใช้ปัญญา ละเอียดประณีต.ปกติทุกคนจึงสามารถใช้โยนิโสมนสิการได้โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการแบบง่าย ๆ นั้น

^๖ ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๕/๔๔-๔๕.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๖๙-๖๗๑.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗๒.

เพียงแต่คอยชักกระแสความคิดให้เข้ามาเดินในแนวทางดีงาม ที่เรียนรู้ไว้ก่อนแล้ว หรือที่คุ้นเคยอยู่แล้ว เท่านั้นเอง และสำหรับการคิดโยนิโสมนสิการแบบนี้ ซึ่งตามปกติเป็นระดับที่ช่วยให้เกิดโลกีย์สัมมาทิฐิ

สรุป ข้อสังเกตสำคัญที่เห็นได้ในการสร้างปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ คือ ปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้เป็นสิ่งสนับสนุนซึ่งกันและกัน กล่าวคือ สำหรับบุคคลโดยทั่วไปซึ่งมิใช่อัจฉริยะ ต้องอาศัยการโน้มนำชักจูงจากปัจจัยภายนอกได้แก่การ ปรโตโฆสะ ซึ่งมีความจำเป็นมากจึงต้องมีกัลยาณมิตรเข้ามาช่วยแนะนำหรือชักนำอันจะทำให้เกิดปัญญาความคิดได้ง่ายขึ้น ถึงกระนั้น บุคคลผู้เป็นมนุษย์ทั่วไปซึ่งมิใช่อัจฉริยะ ก็จะต้องพยายามฝึกหัดอย่างจริงจังเพื่อให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีได้ด้วยตนเอง จึงจะทำให้การพัฒนาตนก้าวหน้าไปถึงที่สุดของจุดหมายปลายทางที่กำหนดไว้ได้ ส่วนบุคคลที่เป็นอัจฉริยะมีปัญญาแก่กล้าย่อมเป็นผู้รู้จักใช้โยนิโสมนสิการที่จะทำให้การพัฒนาตนก้าวหน้าไปถึงที่สุดของจุดหมายปลายทางที่กำหนดไว้ได้ดีกว่าบุคคลผู้เป็นมนุษย์ทั่วไปซึ่งมิใช่อัจฉริยะ แต่ถึงกระนั้นก็ยังอาจต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้อย่างรวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการพัฒนา เพราะฉะนั้น ในเบื้องต้นของการฝึกอบรมพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา จึงต้องจัดหาหรือสร้างปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิทั้ง ๒ ประการนี้ให้เกิดมาก่อน แล้วจึงสร้างสัมมาทิฐิให้เกิดขึ้นต่อไปเพื่อให้นำไปสู่การพัฒนาได้ง่ายขึ้น การสร้างสัมมาทิฐิให้เกิดขึ้นนั้นมีองค์ประกอบสำคัญเพิ่มเติม ดังนี้

๔.๑.๓ ปัจจัยสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ หมายถึง ปัญญาอันเห็นชอบ เห็นถูกต้องตามเป็นจริง เป็นองค์ประกอบสำคัญต่อกระบวนการพัฒนา การพัฒนามนุษย์จะดำเนินไปสู่เป้าหมายได้ด้วยดีและประสบผลสำเร็จต้องเริ่มจากการสร้างสัมมาทิฐิ ให้เกิดขึ้นกับบุคคลก่อน เพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำไปสู่กระบวนการพัฒนาอื่น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า สัมมาทิฐินั้นเริ่มจากปัจจัยที่สำคัญ ๒ ประการคือ ปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ นอกจากนั้นแล้วยังมีองค์ประกอบสำคัญยิ่งที่จะช่วยผลักดันและส่งเสริม ให้การเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิเป็นไปได้ด้วยดี ดังนี้

๑) กัลยาณมิตรตถตา ความมีกัลยาณมิตร คือ มีมิตรกัลยาณมิตรเป็นแบบอย่างที่ดี เป็นแหล่งแสวงปัญญา โดยการได้อยู่ร่วมหรือใกล้ชิดกัลยาณชน เริ่มตั้งแต่มีพ่อแม่เป็นกัลยาณมิตรในครอบครัว รู้จักคบคน และเข้าร่วมสังคมกับกัลยาณชน ที่จะชักนำและชักชวนกันให้เจริญงอกงามในการพัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา โดยเฉพาะการแนะนำให้เรียนรู้และพัฒนาการสื่อสารสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ด้วยเมตตา มีศรัทธาที่จะดำเนินตามแบบอย่างที่ดี และรู้จักให้ปัจจัยภายนอก (ปรโตโฆสะ) ทั้งที่เป็นบุคคล หนังสือและเครื่องมือสื่อสารทั้งหลาย ให้เป็นประโยชน์ในการแสวงหาความรู้และความดีงาม เพื่อนำมาใช้ในการพัฒนาชีวิต เพื่อใช้แก้ปัญหาและกระทำการต่างๆ ได้อย่างสร้างสรรค์

๒) สีสสัมปทา ความมีศีลให้ถึงพร้อม คือ มีวินัยเป็นรากฐานของการพัฒนาชีวิต รู้จักจัดระเบียบความเป็นอยู่ที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม มีกิจกรรมหรือกิจการ ที่เอื้อโอกาสแก่การพัฒนาชีวิต มีศีลขั้นพื้นฐานเป็นอย่างน้อย คือมีพฤติกรรมที่ถูกต้องในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อย่างเกื้อกูล ไม่เบียดเบียนกัน รู้จักการบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ ตลอดจนอุปกรณ์เทคโนโลยีทั้งหลาย ได้อย่างเหมาะสม และสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมของธรรมชาติ

๓) ฉันทสัมปทา ความมีใจที่ถึงพร้อม คือ มีจิตใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ เป็นผู้ที่มีพลังแห่งความใฝ่ดี ใฝ่ทำ อยากช่วยทำทุกสิ่งทุกคนที่ตนประสบเกี่ยวข้อง ให้เข้าถึงสถานะที่ดั่งงาม ไม่หลงติดอยู่แค่คิดจะได้ จะเอา และหาความสุขจากการเสพบริโภค ที่ทำให้จมอยู่ใต้วังวนแห่งความมัวเมาและการแย่งชิง แต่รู้จักใช้อินทรีย์ มีตาหู หูฟัง เป็นต้น ในการเรียนรู้ หาความสุขจากการศึกษา และมีความสุขจากการทำสิ่งดีงาม ด้วยการใช้สมองและสองมือในการสร้างสรรค์

๔) อตตสัมปทา ความมีตนให้ถึงพร้อม คือ มุ่งมั่นฝึกตนจนเต็มสุดภาวะที่ความเป็นคนจะให้ได้ คือ ระลึกอยู่เสมอถึงความจริงแท้แห่งธรรมชาติของมนุษย์ผู้เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และต้องฝึก ซึ่งเมื่อฝึกแล้วจะประเสริฐเลิศสูงสุด แล้วตั้งใจฝึกตนจนมองเห็นความยากลำบากอุปสรรคและปัญหาเป็นจุดเวทีที่ทดสอบและพัฒนาสติปัญญาความสามารถ มีจิตสำนึกในการพัฒนาตนยิ่งขึ้น จนเต็มสุดแห่งศักยภาพ ด้วยการพัฒนาที่พร้อมทุกด้าน ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา

๕) ทิฏฐิสัมปทา ความมีทิฏฐิให้ถึงพร้อม คือ ถือหลักเหตุปัจจัย มองอะไรๆ ตามเหตุและผล ตั้งอยู่ในหลักความคิดความเชื่อถือที่ดั่งงามมีเหตุผล อย่างน้อยถือหลักเหตุปัจจัยที่จะนำไปสู่การพิจารณาไตร่ตรองสืบสวนค้นคว้าเป็นทางเจริญปัญญา และเชื่อว่าการกระทำเป็นอำนาจใหญ่สุด ที่บันดาลชะตากรรม โดยมีพฤติกรรมและจิตใจ ที่อยู่ในอำนาจแห่งเหตุผล แม้จะใฝ่ทำให้สำเร็จและดีงามสูงสุด ก็รู้เท่าทันความเป็นไปได้ ภายในขอบเขตของเหตุปัจจัยที่มีและที่ทำ ถึงสำเร็จก็ไม่หลงลอยถึงพลาดก็ไม่เศร้าโศก ดำรงจิตผ่องใสเป็นอิสระได้ ไม่ว่าวามไวยวายเอาแต่ใจตน ตลอดจนไม่ปล่อยตัวให้เลื่อนไหลไปตามกระแสความตื่นข่าวและค่านิยม

๖) อัปมาทสัมปทา มีความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท คือ มีจิตสำนึกในความไม่เที่ยง มองเห็นตระหนักรู้ถึงความไม่คงที่ ไม่คงทน และไม่คงตัว ทั้งของชีวิตและสิ่งทั้งหลายรอบตัว ซึ่งเปลี่ยนแปลงไม่ตามเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอกตลอดเวลา ทำให้มีนงอนใจอยู่ไม่ได้และมองเห็นคุณค่าความสำคัญของการเวลา แล้วกระตือรือร้นขวนขวายเร่งศึกษาและป้องกันแก้ไขเหตุปัจจัยของความเสื่อม และเสริมสร้างเหตุปัจจัยของความเจริญงอกงาม โดยใช้เวลาทั้งคืนวันที่ผ่านไปให้เป็นประโยชน์มากที่สุด

๗) โยนิโสมนสิการสัมปทา ความมีโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม คือ มีความฉลาดคิด คิดอย่างแยกคายได้ ประโยชน์และความจริง คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา มองเป็น คิดเป็น เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นไปในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย โดยใช้ปัญญาพิจารณาสอบสวนสืบค้นวิเคราะห์ วิจัย ไม่ว่าจะเพื่อให้เห็นความจริง หรือเพื่อให้เห็นแง่มุมที่จะใช้ให้เป็นประโยชน์ กับทั้งสามารถแก้ไข ปัญหาและจัดทำดำเนินการต่างๆ ให้สำเร็จได้ด้วยวิธีการแห่งปัญญา ที่จะทำให้พึ่งตนเองและเป็นที่พักพิงของคนอื่นได้

ในกิจการของสังคมนั้น ปัจจัยที่มีความสำคัญมากเป็นอันดับแรก คือ ความมีกัลยาณมิตร ซึ่งจัดว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก รัฐหรือสังคมจึงมีหน้าที่ต้องจัดสรรและจัดเตรียมบุคลากรที่จะทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรที่ดี มีความรู้ ความสามารถให้เพียงพอแก่ความต้องการ เช่น การจัดเตรียม ครู อาจารย์ และวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญในสาขาวิชาชีพต่าง ๆ ให้มีจำนวนที่เหมาะสมในสถานศึกษาต่าง ๆ สำหรับการจัดตั้งองค์กรนั้น ต้องมีรูปแบบ มีระบบ มีค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก ถ้าได้กัลยาณมิตรที่ดีมีคุณสมบัติมีความรู้เข้าใจในกระบวนการของการศึกษา สามารถทำหน้าที่ของ

กัลยาณมิตรได้ดี กิจกรรมการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของสังคมก็จะประสบผลสำเร็จด้วยดี ดังที่กล่าวมานั้นจะเห็นได้ว่า การสร้างหรือจัดเตรียมกัลยาณมิตรมีความสำคัญยิ่ง กล่าวได้ว่า หลักคุณสมบัติสำหรับการพัฒนาตนเอง ๗ ประการนั้น เป็นต้นทุนสำคัญในการเตรียมความพร้อม เพื่อนำบุคคลเข้าสู่การพัฒนาอย่างถูกต้องมีศักยภาพและเกิดคุณประโยชน์แก่ตน ทั้งยังเป็นสิ่งสำคัญซึ่งผู้พัฒนาตนเองควรต้องเลือกสรรสิ่งที่ดีงาม เพื่อทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นในตนเองและเป็นหลักประกันของชีวิตที่จะทำให้ตนเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้

๔.๒ การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา

หลักไตรสิกขา เป็นหลักการพัฒนามนุษย์ที่เหมาะสมที่สุด เพราะครอบคลุมการพัฒนา มนุษย์ได้อย่างสมบูรณ์แบบทั้งทางร่างกายและจิตใจ กล่าวคือมีการพัฒนาเพื่อให้เกิดความสอดคล้องกัน ในสามด้าน ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา แต่การจะเข้าถึงหลักทั้ง ๓ นี้ได้ต้องเริ่มต้นจากการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจในหลักการพื้นฐานก่อน

๔.๒.๑ ความหมายของไตรสิกขา

คำว่า ไตรสิกขา แยกศัพท์ออกเป็น ไตร กับ สิกขา คำว่า ไตรหรือตรี เป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า ๓ ภาษาอังกฤษ = Three ตรงกับภาษากรีกว่า Tri ตรงกับภาษาลาตินว่า Tres ตรงกับภาษามคธหรือบาลีว่า ตี หรือ เต ซึ่งก็แปลว่า ๓ เช่นกัน ส่วนคำว่า สิกขา เป็นภาษามคธหรือภาษาบาลี แปลว่า “ข้อที่พึงหรือข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติ” ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า “ศึกษา” ซึ่งภาษาไทยนำมาใช้เป็น “ศึกษา” หลักไตรสิกขา มีมาในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค และอังคุตรนิกาย ติกนิบาต^๙

พระอุปติสสเถระ (ลังกา) ได้ให้ความหมายของการศึกษาและขอบเขตของการศึกษา ไว้ในวิมุตติมรรคว่า สิกขา หมายถึงการศึกษาเรื่องที่ควรศึกษา การศึกษาอันยอดเยี่ยมและการศึกษาเพื่อความ เป็นพระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา)^{๑๐}

พระพุทธโฆษาจารย์ (พระคณาจารย์) ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ไตรสิกขา เป็นทั้งหลักการและวิธีปฏิบัติเพื่อให้สามารถล่วงพ้นจากอบาย กามธาตุ และภพทั้งปวง โดยมีเป้าหมายที่การบรรลุพระนิพพานอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ไตรสิกขาเป็นแนวปฏิบัติในทางสายกลางที่มีใช้การปรนเปรอ ตนด้วยกามสุขและการทรมานตน มีศีลเป็นปฏิบัติต่อกิเลสที่แสดงออกทางกาย วาจา สมาธิเป็นปฏิบัติต่อกิเลสที่กลุ่มมรุมจิต และปัญญาเป็นปฏิบัติต่ออนุสัยกิเลสที่แอบแนบอยู่ในจิต สามารถพัฒนาบุคคลให้เป็นพระอริยะผู้มีความบริบูรณ์ด้วยศีล ได้แก่ พระโสดาบันและพระสกทาคามี บริบูรณ์ด้วยสมาธิ ได้แก่พระอนาคามี และบริบูรณ์ด้วยปัญญา ได้แก่ พระอรหันต์ นอกจากนี้ องค์ธรรมทั้ง ๓ ยังเป็นเครื่องอุดหนุนให้บรรลุคุณวิเศษอันหาได้ยากในบุคคลทั่วไป ดังมีวิชา ๓ เป็นต้น^{๑๑}

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๐๐.

^{๑๐} พระอุปติสสเถระ (ลังกา), **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๔.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์ (พระคณาจารย์), **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔, ๙-๑๒.

พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ) ได้อธิบายว่า การศึกษา ในภาษาไทยหมายถึง การศึกษาเล่าเรียน ซึ่งตรงกับคำว่า สึกขา ในพระพุทศศาสนา หมายถึง การปฏิบัติ ได้รับความปริยญา คือ สิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ ผลของการปฏิบัติศึกษาเป็นอย่างนั้น การปฏิบัติอย่างนั้นก็เพื่อความรอดพ้นจากสิ่งอันไม่พึงปรารถนา สิ่งใดที่เป็นความทุกข์ทรมาน ความยุ่งยากลำบากแก่จิตใจก็เรียกว่า สิ่งอันไม่พึงปรารถนา แก้ไขได้ด้วยการศึกษา^{๑๒} ท่านให้ความหมายของไตรสิกขา ไว้ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ข้อปฏิบัติหมวดนี้ เรียกว่า ไตรสิกขา

สิกขาขั้นที่ ๑ เรียกว่า “ศีล” ซึ่งหมายถึงการประพฤติดี ประพฤติถูกต้องตามหลักทั่วไป ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน และไม่ทำให้ตนเองเดือดร้อนมีจำแนกไว้เป็น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ หรืออื่นๆ อีก เป็นการปฏิบัติเพื่อความสงบเรียบร้อยปราศจากโทษ ขั้นต้น ทางกาย ทางวาจา ของตน ที่เกี่ยวกับสังคมและส่วนร่วม หรือเกี่ยวกับสิ่งต่างๆที่จำเป็นแก่การเป็นอยู่

สิกขาขั้นที่ ๒ เรียกว่า “สมาธิ” ข้อนี้ได้แก่การบังคับจิตใจของตนเองไว้ให้อยู่ในสภาพที่จะทำประโยชน์ให้มากที่สุดตามที่ตนต้องการ ขอให้ตั้งข้อสังเกตความหมายของคำว่า สมาธิ ให้ถูกต้อง

สิกขาขั้นที่ ๓ เรียกว่า “ปัญญา” หมายถึงการฝึกฝนอบรมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ อันถูกต้องและสมบูรณ์ถึงที่สุดในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง^{๑๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายไตรสิกขาว่า หมายถึงการพัฒนา มนุษย์ให้ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้อง ทำให้มีวิถีชีวิตที่เป็นมรรค เป็นทางดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่ถูก ต้อง ดีงามของมนุษย์ ต้องเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนคือสิกขา มรรคกับสิกขา จึงประสานเป็นอันเดียวกัน เมื่อมองในแง่อริยสัจ ๔ ก็เป็นอริยมรรค คือ วิถีชีวิตอันประเสริฐเมื่อเป็นมรรค ก็ดำเนินก้าวหน้าไปสู่ จุดหมายโดยกำจัด สมุทัย ให้หมดไป ช่วยให้เรามีชีวิตเป็นที่พึ่งพา อวิชชา ตัณหา อุปทาน น้อยลงไป ไม่อยู่ใต้อำนาจครอบงำของมัน พร้อมกับที่เรามีปัญญาเพิ่มขึ้นและดำเนินชีวิตด้วยปัญญามากขึ้น ตามลำดับจนกระทั่งในที่สุดพอสมุทัยหมดทุกข์ก็ยอมหมด หมายถึงการบรรลุหมายเป็น นิโรธ โดย สมบูรณ์^{๑๔}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต)^{๑๕} ได้ให้ความหมายว่า “ไตรสิกขาหรือสิกขา ๓” คือ ข้อที่ต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา คือ ฝึกอบรม กาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไป จนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือพระนิพพาน ไตรสิกขาประกอบด้วย

๑. อธิศีลสิกขา สึกขา หมายถึง ศีลอันยิ่ง เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), การศึกษาสมบูรณ์แบบ : คือวงกลมที่คุ้มครองโลกถึงที่สุด, (กรุงเทพมหานคร : อุษากการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **คู่มือมนุษย์ HANBOOK FOR MANKIND**, (กรุงเทพมหานคร : ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๕๖.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), “หัวใจพระพุทธศาสนา”, **พุทธจักร**, ปีที่ ๖๑ ฉบับที่ ๕ (พฤษภาคม ๒๕๕๐) : ๗.

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๗.

๒. อธิจิตตสิกขา สิกขา หมายถึง จิตอันยิ่ง เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรม คือ สมาธิอย่างสูง

๓. อธิปัญญาสิกขา สิกขา หมายถึง ปัญญาอันยิ่ง เป็นข้อปฏิบัติสำหรับอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง

อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกง่ายๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา

เสฐียรพงษ์ วรรณปก ให้ความหมายว่า ไตรสิกขา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ แต่พูดในฐานะที่เป็นระบบฝึกฝนอบรม เมื่อจัดเป็นระบบฝึกฝนอบรมก็จะฝึกฝนสามมิติเท่านั้นคือ ทางด้านปัญญา ทางด้านศีล ทางด้านจิต ทางด้านปัญญาเป็นเรื่องทางความรู้ ความเข้าใจ แนวคิด ค่านิยมที่ถูกต้อง ทางด้านศีล เป็นการควบคุมพฤติกรรม ทางกาย ทางวาจา ให้อยู่ในกรอบสอดคล้องกับความรู้ความเข้าใจทางด้านจิต เป็นการพัฒนาจิตให้มีสมาธิ พัฒนาจิตให้มีความเพียร พัฒนาจิตให้มีสติ ดังนั้น ศีล สมาธิ ปัญญา ๓ องค์ประกอบนี้เป็น ๓ มิติ ต้องทำไปด้วยกัน เรื่องเดียวกันทำไปด้วยกัน เพื่อจุดประสงค์เดียวกันจึงตรัสรวมกัน ไม่ได้หมายความว่าต้องทำศีลก่อนให้สมบูรณ์แล้วต้องมาทำสมาธิ ทำสมาธิสมบูรณ์แล้วมาทำปัญญา^{๑๖}

ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ได้ให้ความหมายของไตรสิกขาคือ “ไตรสิกขา หมายถึง สิกขา ๓ คือ ศีล เรียกว่า ศีลสิกขา, สมาธิ เรียกว่า จิตตสิกขา, และปัญญา เรียกว่า ปัญญาสิกขา”^{๑๗}

ระวี ภาวิไล ได้อธิบาย ไตรสิกขา ว่า หมายถึง “การศึกษาสามประการตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นกุศโลบายแห่งการพัฒนาตนเองที่ถูกต้องของมนุษย์ทุกคน เป็นรากฐานของการพัฒนาทั้งหลายอันจะนำไปสู่อารยธรรมที่ถูกต้อง”^{๑๘}

บุญมี แทนแก้ว ได้ให้ความหมายของ ไตรสิกขา ว่า หมายถึง ข้อปฏิบัติ ๓ ชั้นคือ

๑. ชั้นศีล ได้แก่ การเว้นชั่ว ประพฤติดี ปฏิบัติเพื่อความปกติสงบเรียบร้อยไม่ทำให้นอนและผู้อื่นเดือดร้อน ข้อปฏิบัติเหล่านี้เรียกว่า ศีลสิกขา แปลว่า สิ่งที่ควรศึกษาอบรม เป็นชั้นศีล

๒. ชั้นสมาธิ ได้แก่ การฝึกฝนหรืออบรมจิตใจให้เหมาะสม ตั้งมั่นในลักษณะที่พร้อมจะปฏิบัติงาน คือ พิจารณาความเป็นจริง เพื่อเป็นพื้นฐานของการเจริญปัญญา การฝึกบังคับจิตใจให้ตั้งมั่นโดยระลึกทั่วทั่วพร้อม ดังนี้เรียกว่า จิตตสิกขา

๓. ชั้นปัญญา ได้แก่ การฝึกฝนอบรมในการพิจารณาสิ่งทั้งปวงให้มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามความเป็นจริง หมายถึง การฝึกฝนอบรมจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งปวง ถึงกับเกิดความสดสังเวชเบื่อหน่ายในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาได้จริงๆ การฝึกฝนเช่นนี้เรียกว่า ปัญญาสิกขา^{๑๙}

^{๑๖} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, “มัชฌิมาปฏิปทา: สายกลางสองมิติ”, **ข่าวสด**, (๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙): ๒๙.

^{๑๗} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนามมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๔๘๔.

^{๑๘} ระวี ภาวิไล, “หัวใจของศาสนาพุทธ”, **บทความเสนอในการประชุมทางวิชาการ**, (ธรรมสถาน : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘) : ๑.

^{๑๙} บุญมี แทนแก้ว, **จริยศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙๘.

สรุป ไตรสิกขา หมายถึงสิกขา ๓ ประการ หรือข้อสำหรับศึกษา หรือข้อปฏิบัติที่พึงศึกษา เพื่อการฝึกฝนอบรมและการปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกหัดอบรม กาย วาจา จิตใจและปัญญา ให้มีความพร้อมต่อการปฏิบัติหน้าที่ การพัฒนาจะเริ่มจากความประพฤติทางกาย วาจา เพราะสังเกตเห็นได้ง่าย เพื่อให้มีความเป็นปกติ เกิดความสงบเรียบร้อย สามารถดำรงตนในชุมชน สังคม ได้เป็นอย่างดี และเพื่อให้มีความพร้อมต่อการพัฒนาด้านจิตใจ มีความตั้งมั่น เข้มแข็ง อาจหาญ ต่อการเผชิญปัญหา และอุปสรรค เมื่อกายกับใจพร้อมดีแล้วย่อมส่งเสริมให้เกิดปัญญายิ่งขึ้น เหมาะแก่การทำงานได้อย่างเป็นอิสระปราศจากความยึดมั่นถือมั่นจึงแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ดี และสามารถทำการพัฒนาจนกระทั่งบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุด คือ นิพพานได้ ไตรสิกขา นิยมเรียกกง่าย ๆ ว่า ศีล (morality) สมาธิ (concentration) และปัญญา (wisdom)

๔.๒.๒ หลักไตรสิกขา

หลักไตรสิกขา เป็นหลักที่สำคัญอย่างยิ่งของพุทธศาสนาประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา รวมกันเข้าเป็นหลักเดียวเสมือนดังเกลียวเชือกจะขาดเกลียวหนึ่งเกลียวใดมิได้ เป็นหลักอันเชื่อถือว่าสามารถนำมาใช้ฝึกฝนอบรมและพัฒนามนุษย์ ให้มีความเจริญก้าวหน้าได้อย่างมีประสิทธิภาพและประณีตยิ่ง ผู้ที่ปฏิบัติตามย่อมดำเนินชีวิตด้วยความสงบสุขในขั้นต้น และในขั้นสูงขึ้นไปนั้นยังทำให้ผู้มุ่งปฏิบัติอย่างจริงจัง ประกอบด้วยควมมีสติปัญญาอันยังสามารถบรรลุถึงสิ่งประเสริฐสูงสุด คือ พระนิพพาน เข้าสู่ความเป็นอิสระหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง ได้อย่างหมดจด

พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักการพัฒนามนุษย์ไว้ในพระไตรปิฎก ว่า สิกขา ๓ ประการ มีสาระสำคัญ ดังนี้ ๑. อธิศีลสิกขา ๒. อธิจิตสิกขา ๓. อธิปัญญาสิกขา^{๒๐}

๑ อธิศีลสิกขา หรือ สิกขาคือศีลอันยิ่ง หมายถึง ข้อพึงปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมด้านความประพฤติเป็นอย่างยิ่ง ดังคำอธิบายใน คุหฺฏฐกสูตรตนิเทศ คัมภีร์มหานิทเทส ว่า อธิศีลสิกขาเป็นอย่างไรหรือ คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มศีล สำรวมด้วยความสังวรในพระปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ ศีลชั้นเล็ก ศีลชั้นใหญ่ ศีลเป็นที่พึง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศลนี้ชื่อว่า อธิศีลสิกขา^{๒๑}

การฝึกอบรมศีลนั้นมุ่งเน้นที่การสำรวม เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ในการกระทำ ศีลเป็นเกราะกั้นกิเลสทั้งหลาย ที่จะก่อให้เกิดความเดือดร้อนและการเบียดเบียนกัน ดังที่แสดงใน มาติกาถา คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “เนกขัมมะ ชื่อว่า สีลวิสุทธิตี เพราะมีความหมายว่า กั้นกามฉันทะ, ความสำรวม ชื่อว่า อธิศีลสิกขา, อพยาบาท ชื่อว่า สีลวิสุทธิตี เพราะมีความหมายว่า กั้นพยาบาท, อรหัตตมรรค ชื่อว่า สีลวิสุทธิตี เพราะมีความหมายว่า กั้นกิเลสทั้งปวง”

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายหลักไตรสิกขาไว้ในเรื่อง “พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม” ในข้อ ศีล หรือ (อธิศีลสิกขา) ไว้ว่า^{๒๒}

^{๒๐} อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒, ๒๐/๙๐/๓๑๘, ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘-๔๙.

^{๒๑} อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒, ๒๐/๙๐/๓๑๘, ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘-๔๙.

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), “พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.seameo.org/vl/payutto/index.htm>. [๒๑ ก.ย.๒๕๕๔].

๑ ศิล คือการฝึกฝนพัฒนาด้านพฤติกรรม หมายถึง การพัฒนาพฤติกรรมทางกายและ วาจา ให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง มีผลดี สิ่งแวดล้อมที่เราเกี่ยวข้องสัมพันธ์ มี ๒ ประเภท คือ

๑.๑) สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ เพื่อนมนุษย์ (ในความหมายเดิมทาง พระพุทธศาสนา รวมทั้งสัตว์อื่นทั้งหลายทั้งปวงด้วย)

๑.๒) สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ได้แก่ ปัจจัย ๔ เครื่องใช้วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ รวมทั้ง เทคโนโลยี และสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีในธรรมชาติและตามยุคสมัย

๒ ศิล แบ่งเป็นหมวดใหญ่ ๔ หมวด คือ

๑.๑) ปาฏิโมกข์สังวร หรือ การรักษาวินัยแม่บทของชุมชน กล่าวคือ เมื่อคนอยู่ร่วมกัน หรือทำงานทำกิจการร่วมกัน เป็นชุมชน เป็นหน่วยงาน เป็นองค์กร ตลอดจนจนเป็นประเทศชาติ จะต้อง มี กฎเกณฑ์กติกา ตลอดจนกฎหมาย เพื่อจัดระเบียบระบบให้เกิดความเรียบร้อยและความประสาน สอดคล้องกัน มีความเกื้อหนุนต่อกันความร่วมมือรับผิดชอบและสามัคคี ที่จะเอื้อโอกาสหรือเป็น หลักประกันให้ชีวิตความเป็นอยู่ และกิจการต่างๆ ดำเนินไปด้วยดี สมตามวัตถุประสงค์แห่งชีวิตหรือ กิจการของชุมชนนั้น ดังเช่นพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา มีวินัยแม่บทที่เรียกชื่อเฉพาะว่า ปาฏิโมกข์ ซึ่งเรามักเรียกกันง่ายๆว่า ศิล ๒๒๗ ชุมชนอื่น เช่น โรงเรียนก็ต้องมีกฎกติกาที่เป็น “วินัยแม่บท” ของ ตนเช่นเดียวกัน วินัยแม่บท สำหรับสังคมคฤหัสถ์หรือสังคมแห่งมนุษยชาติทั้งหมด ก็คือ ศิล ๕ ซึ่งถือ ว่าเป็นมนุษยธรรม เพราะเป็นบรรทัดฐานที่จะทำให้มนุษย์มีวิถีชีวิตที่สูงกว่าสัตว์ดิรัจฉาน อยู่ร่วมกันได้ โดยไม่เบียดเบียนกันและรักษาสังคมมนุษย์ให้มีสันติสุข สังคมมนุษย์ส่วนย่อยลงไป เช่น ประเทศ สถาบัน องค์กร และหน่วยงานต่างๆ นอกจากจะต้องรักษา ศิล ๕ แล้ว ก็ยังต้องปฏิบัติตามวินัยแม่บท ที่เป็นส่วนเฉพาะของตนเองย่อยลงไปอีก เช่น

ก. ปฏิบัติตามกฎหมาย ตั้งแต่รัฐธรรมนูญลงมา อันเป็นกติกาของการอยู่ร่วมกันในสังคม

ข. รักษาจริยบรรณของวิชาชีพต่างๆ เช่น จรรยาแพทย์ จรรยาบรรณของข้าราชการ-พลเรือน เป็นต้น ฯลฯ

การจัดตั้งวางระเบียบชีวิตและระบบสังคม ด้วยการบัญญัติกฎกติกาอันชอบธรรมที่ เรียกว่าวินัยแม่บทนั้น มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญคือ

- (๑) เพื่อความสงบเรียบร้อยอยู่ร่วมกันผาสุก
- (๒) เพื่อความสอดคล้องประสานกลมกลืน
- (๓) เพื่อความเกื้อหนุนกัน โดยไม่เบียดเบียน ไม่เอาเปรียบกัน
- (๔) เพื่อความมีส่วนร่วมและร่วมรับผิดชอบ
- (๕) เพื่อความพร้อมเพรียงสามัคคี
- (๖) เพื่อป้องกันความชั่วและความเสื่อมเสียหาย
- (๗) เพื่อกันคนชั่วร้ายและให้โอกาสคนดี
- (๘) เพื่อเอื้อโอกาสให้ชีวิตและกิจการพัฒนาและดำเนินสู่จุดหมาย
- (๙) เพื่อความดีงามดงามมีวัฒนธรรมของสังคม
- (๑๐) เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงแห่งหลักการ

ในหลักของศาสนาอันเป็นหลักปฏิบัติของพระสงฆ์ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้จัดประเภทของประโยชน์ ที่พระพุทธเจ้าทรงปรารถนาหรือประโยชน์ที่ทรงประสงค์ ในการทรงบัญญัติสิกขาบท ไว้ดังนี้

ก. ว่าด้วยประโยชน์แก่สงฆ์

(๑) สงฆสมุฏฐตตาย (เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ คือ เพื่อความเรียบร้อยดีงามแห่งสงฆ์ ซึ่งได้ทรงชี้แจงให้มองเห็นคุณโทษแห่งความประพฤตินั้น ๆ ชัดเจนแล้ว จึงทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้นไว้โดยความเห็น)

(๒) สงฆผาสุตตาย (เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์)

ข. ว่าด้วยประโยชน์แก่บุคคล

(๓) ทุมมงฺกนํ ปุคฺคลานํ นิคฺคหยา (เพื่อช่มบุคคลผู้เกื้อยาก คือ เพื่อกำราบคนผู้หน้าด้าน ประพฤติทรม)

(๔) เปสฺลานํ ภิกฺขุณฺโณ ผาสฺวิหฺรตยา (เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม)

ค. ว่าด้วยประโยชน์แก่ความบริสุทธิ์ หรือแก่ชีวิต ทั้งทางกายและทางใจ

(๕) ทิฏฐธมฺมิกานํ อาสวานํ สํวราย (เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน คือ เพื่อระงับปิดทางความเสื่อมเสีย ความทุกข์ ความเดือดร้อน ที่จะมีในปัจจุบัน)

(๖) สมปรายิกานํ อาสวานํ ปฏิฆตตาย (เพื่อบำบัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต คือ เพื่อแก้ไขมิให้เกิดความเสื่อมเสียความทุกข์ความเดือดร้อน ที่จะมีมาในภายหน้าหรือภพหน้า)

ง. ว่าด้วยประโยชน์แก่ประชาชน

(๗) อปฺปสนฺนानํ ปสาทยา (เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส)

(๘) ปสนฺนानํ ภิชฺชโย ภาวาย (เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว)

จ. ว่าด้วยประโยชน์แก่พระศาสนา

(๙) สทฺธมฺมกฺขุติยา (เพื่อความตั้งมั่นแห่งศีลธรรม)

(๑๐) วินยานุคฺคหยา (เพื่ออนุเคราะห์วินัย ทำให้มีบทบาทบัญญัติสำหรับใช้เป็นหลักเกณฑ์จัดระเบียบของหมู่ สนับสนุนความมีวินัยให้หนักแน่นมั่นคงยิ่งขึ้น)^{๒๓}

๑.๒) อินทรีย์สังวร หรือ การรู้จักใช้อินทรีย์ เรารับรู้สิ่งแวดล้อมโดยผ่านทางอินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หากอินทรีย์เหล่านี้รับรู้ใช้หูตาไม่เป็น เช่น ดูไม่เป็น ฟังไม่เป็น แทนที่จะได้ประโยชน์ก็จะเกิดโทษ เช่น เกิดความลุ่มหลงมัวเมา ถูกหลอกลวงและเสื่อมเสียสุขภาพเป็นต้น ตลอดจนนำไปสู่การใช้มือและสมองเพื่อการแย่งชิงหรือทำลาย จึงต้องพัฒนาพฤติกรรมในการใช้อินทรีย์ ให้ดู ฟัง อย่างมีสติ เป็นต้น เมื่อดูเป็น ฟังเป็น เช่น ดูที่วิเป็น ฟังวิหุเป็น รู้จักใช้ตาหู แสวงหาความรู้เป็นต้น ก็จะได้ปัญญา ได้คุณภาพชีวิต และนำไปสู่การใช้มือและสมองเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และทำการได้อย่างสร้างสรรค์

หลักปฏิบัติที่สำคัญในการใช้อินทรีย์ ดังนี้

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖.

(๑) รู้จักพิจารณาเลือกเฟ้นสิ่งที่จะดู จะฟัง อย่างรู้เท่าทันว่าสิ่งของอันใด ดีงามหรือไม่ เป็นคุณหรือเป็นโทษเป็น แล้วเลือกหลีกเลี่ยงสิ่งชั่วร้ายเป็นโทษภัย และรับดูรับฟังสิ่งที่ดีงาม เป็นประโยชน์

(๒) รู้จักพิจารณาเลือกเฟ้นสิ่งที่จะดู ฟัง อย่างมีสติ ควบคุมตนเองได้ รู้จักประมาณ รู้พอดี ไม่ปล่อยตัวให้ลุ่มหลงมัวเมา ตกเป็นทาสของสิ่งที่ดีที่ฟังเป็นต้นนั้น อันจะทำให้สิ้นเปลืองเงินทอง สูญเสียเวลา เสียสุขภาพ เสียการงาน เสียการเล่าเรียน เป็นต้น

(๓) ไม่เห็นแก่ความสนุกสนานบันเทิง ไม่ติดอยู่แค่ความชอบใจไม่ชอบใจ แต่รู้จักดู รู้จักฟัง ให้ได้คุณค่าที่ดีงามเป็นประโยชน์สูงขึ้นไปกว่านั้น โดยเฉพาะที่สำคัญคือต้องให้ได้ปัญญาและคติที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาชีวิตและสังคม

๑.๓) อาชีพปาริสุทธิ หรือ การหาเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ การทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นพฤติกรรมหลักในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ถ้ามีผู้หาเลี้ยงชีพโดยวิธีทุจริต เป็นมิฉฉาชีพ นอกจากชีวิตของคนนั้นเองจะชั่วร้ายเสื่อมเสียแล้ว ก็จะทำร้ายเดือดร้อนแก่สังคมอย่างมาก จึงต้องเน้นย้ำกันอย่างยิ่งในเรื่องการพัฒนาสัมมาชีพและส่งเสริมให้ประชาชนฝึกฝนตนให้สามารถประกอบสัมมาชีพ คือหาเลี้ยงชีวิตโดยทางสุจริต ไม่ผิดกฎหมาย สัมมาชีพจึงมีลักษณะที่สำคัญ ๆ ดังนี้

(๑) เป็นอาชีพการงานที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อเวรภัย หรือ สร้างความเดือดร้อนเสียหายแก่สังคม

(๒) เป็นอาชีพการงานที่ช่วยแก้ไขปัญหา หรือสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมในทางใดทางหนึ่ง

(๓) เป็นอาชีพการงานที่ช่วยให้พัฒนาชีวิตของตนให้องงามยิ่งขึ้น ทั้งด้านพฤติกรรมด้านจิตใจ และด้านปัญญา

(๔) เป็นอาชีพการงานที่ไม่ทำลายคุณค่าของชีวิต และไม่เสื่อมเสียคุณภาพชีวิต แต่ทำให้ชีวิตของตนมีคุณค่าน่าภาคภูมิใจ

(๕) เป็นอาชีพการงานที่ทำให้ได้ปัจจัยเลี้ยงชีพ ด้วยเรี่ยวแรงกำลังกาย กำลังสติปัญญาความเพียรพยายาม ความสามารถ จากฝีมือของตนและทำให้ได้ฝึกฝนพัฒนาความเชี่ยวชาญจัดเจนหรือฝึกปรือฝีมือในทางสร้างสรรค์ยิ่งขึ้นไป

๑.๔) ปัจจัยปฏิเสธนา หรือ การเสพบริโภคปัจจัยโดยใช้ปัญญา พฤติกรรมของมนุษย์ ในที่สุดก็มาลงที่การกิน การใช้ การเสพหรือบริโภค ถ้ามนุษย์ไม่พัฒนาพฤติกรรมในการบริโภคก็ย่อมก่อปัญหาต่างๆ อย่างมากทั้งแก่ชีวิต แก่สังคมและแก่โลก เพราะเขาจะกิน จะใช้ บริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหลายรวมทั้งเทคโนโลยีด้วยโมหะ ก่อให้เกิดความลุ่มหลง มัวเมา ฟุ้งเฟ้อ พุ่มพวย ความเสื่อมเสียคุณภาพชีวิต การใช้จ่ายสิ้นเปลือง การขัดแย้ง แย่งชิง เบียดเบียนกันในสังคม การทำลายทรัพยากรธรรมชาติ และการก่อกมลภาวะ เป็นต้น มนุษย์จึงต้องพัฒนาพฤติกรรมในการบริโภคให้เป็นพฤติกรรมที่เกิดจากปัญญาที่รู้เข้าใจ และปฏิบัติให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ของปัจจัย ๔ ตลอดจนเทคโนโลยีนั้นๆ เริ่มตั้งแต่การรับประทานอาหาร เพื่อบำรุงเลี้ยงร่างกายให้แข็งแรงมีสุขภาพดี ไม่ใช่กินเพียงเพื่อเอร็ดอร่อย อวดโก้ อวดฐานะ หรือตื่นตามค่านิยมหรรษา ให้เป็นการกินที่รู้จักประมาณในการบริโภค หรือกินพอดีที่เรียกว่า โภชนะเมตตัตถุญฺตา ตลอดจนการใช้สอยสิ่งต่างๆ อย่างประหยัด ซึ่งทำให้เกิดประโยชน์มากที่สุดโดยสิ้นเปลืองน้อยที่สุด คือ ปัจจัยปฏิเสธนา หมายถึง การใช้

สติปัญญาทำความเข้าใจ แล้วจึงบริโภคปัจจัยทั้งหลายให้พอดีตามคุณค่าแท้ที่จริง ซึ่งเป็นจุดหมายของการบริโภคในสิ่งนั้น ๆ ศีลหมวดนี้มีหลักในการปฏิบัติดังนี้

(๑) บริโภคด้วยความรู้ตระหนักรู้ว่าการมี การใช้ การบริโภคสิ่งเหล่านั้น มิใช่เป็นจุดหมายของชีวิต แต่มันเป็นปัจจัย เป็นเครื่องช่วยเกื้อหนุนให้เราสามารถพัฒนาชีวิตและสร้างสรรค์ประโยชน์สุขให้กับชีวิตที่สูงยิ่งขึ้นไป

(๒) บริโภคด้วยความรู้เท่าทันต่อวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการบริโภคใช้สอยสิ่งนั้น ๆ เช่น การสวมรองเท้า มีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยปกป้องเท้า มิให้เป็นอันตรายจากสิ่งกระทบกระทั่งและเชื้อโรค เป็นต้น และเพื่อช่วยให้เดินวิ่งได้สะดวกรวดเร็ว ทนนาน เป็นต้น มิใช่สวมใส่เพื่ออวดโก้แสดงฐานะกันตามค่านิยมที่เลื่อนลอย

(๓) บริโภคโดยพิจารณาจัดสรรควบคุมให้ได้ปริมาณ ประเภทและคุณสมบัติของสิ่งที่บริโภคตรงพอดีกับวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการบริโภคสิ่งนั้น เช่น บริโภคอาหารในปริมาณและประเภทซึ่งพอดีกับความต้องการของร่างกายที่จะช่วยให้มีสุขภาพดี

(๔) สามารถละเว้นหรือเลิกเสพบริโภคสิ่งที่ไม่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนชีวิตเช่น สิ่งที่ทำลายสุขภาพ เป็นต้น โดยไม่เห็นแก่การเสพรส หรือความโก้หรูหรา เป็นต้น

๒ อธิจิตสิกขา หรือ สิกขาคือจิต (สมาธิ) อันยิ่ง หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิต ให้เกิดคุณธรรม เช่น สมาธิอย่างสูง การสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ดังคำอธิบายใน คุหฺฏฐกสูตตนิเทศ คัมภีร์มหานิเทศ ว่า

อธิจิตสิกขา เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มี วิตก วิจารณ์ ปิติและสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะ วิตก วิจารณ์ สงบระงับไปแล้ว บรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่เพราะปิติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุทุติยฌานที่พระอรหิยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มี ทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้ ชื่อว่า อธิจิตสิกขา^{๒๔}

การฝึกอบรมจิตนั้น มุ่งเน้นที่ความตั้งมั่นแห่งจิต การทำให้สงบแน่วแน่เพื่อให้จิตบริสุทธิ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นกลาง ปราศจากอคติ ดังที่แสดงในมาติกากถา คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “ชื่อว่าจิตบริสุทธิ์ เพราะมีความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอธิจิตสิกขา”^{๒๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ว่า สมาธิเป็นการฝึกฝนพัฒนาในด้านจิตใจ มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะจิตใจเป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจหรือเจตนา ซึ่งเป็นไปตามเจตจำนงและแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนาให้ตั้งมั่นแล้วก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ตั้งใจด้วย แม้ความสุขความทุกข์ในที่สุดก็อยู่ที่ใจ ยิ่งกว่านั้น ปัญญาจะเจริญงอกงามได้ ต้องอาศัยจิตใจที่เข้มแข็งสู้ปัญหา เอาใจใส่มีความเพียรพยายามที่จะคิดค้นไม่ทอดทิ้ง ยิ่งเรื่องที่เกิดหรือพิจารณานั้นยากหรือละเอียดลึกซึ้ง ก็ยิ่งต้องมีจิตใจที่ตั้งมั่นแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่านไม่พลุ่งพล่านกระวนกระวาย คือจิตต้องมีสมาธิจึงจะคิดได้ชัดเจน

^{๒๔} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙.

^{๒๕} พ.ป.(ไทย) ๓๐/๔๑/๖๐๖-๖๐๗.

มองเห็นทั่วตลอดเจาะลึกทะลุถึงปัญหาได้ จิตที่ฝึกดีแล้วจึงเป็นฐานที่จะให้ปัญญาทำงานและพัฒนาอย่างได้ผล การพัฒนาจิตใจต้องมีสมาธิเป็นแกนหรือเป็นศูนย์กลาง จึงเรียกกางๆ ว่า “สมาธิ” และอาจแยกออกได้เป็นการพัฒนาคุณสมบัติของจิตใจในด้านต่างๆ คือ^{๒๖}

ก. พัฒนาคุณธรรมซึ่งเป็นคุณภาพของจิตใจ กล่าวคือ คุณสมบัติที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม ให้เป็นจิตใจที่สูง ประณีต และประเสริฐ เช่น

(๑) เมตตา คือ ความรัก ความปรารถนาดี เป็นมิตร อยากรู้ให้ผู้อื่นมีความสุข

(๒) กรุณา คือ ความสงสาร อยากรู้ช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์

(๓) มุทิตา คือ ความพลอยยินดี พร้อมทั้งจะส่งเสริมสนับสนุนผู้ที่ประสบความสำเร็จ มีความสุขหรือมีความก้าวหน้า ในการทำสิ่งที่ดีงาม

(๔) อุเบกขา คือ ความวางตัววางใจเป็นกลาง เพื่อรักษาธรรม เมื่อผู้อื่นควรจะต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของเขาตามเหตุและผล

(๕) จาคะ คือ ความมีน้ำใจเสียสละ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่เห็นแก่ตัว

(๖) กตัญญูกตเวทิตา คือ ความรู้จักคุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น และแสดงออกให้เห็นถึงการรู้คุณค่านั้น

(๗) หิริ คือ ความอายบาป ละอายใจต่อการทำความชั่ว

(๘) โอตตปปะ คือ ความกลัวบาป เกรงกลัวต่อความชั่ว คร้ามขยาดต่อทุจริต

(๙) คารวะ คือ ความเคารพ ความใส่ใจรู้จักให้ความสำคัญแก่สิ่งนั้นๆ อย่างถูกต้องเหมาะสม

(๑๐) มัทวะ คือ ความอ่อนโยน สุภาพ นุ่มนวล ไม่กระด้าง

ข. พัฒนามรรรภาพและประสิทธิภาพของจิตใจ โดยเสริมสร้างคุณสมบัติที่ทำให้จิตใจมีความเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง แก่กล้าสามารถทำกิจหน้าที่ได้ผลดี เช่น

(๑) ฉันทะ คือความใฝ่รู้ ใฝ่สร้างสรรค์ ที่จะทำสิ่งดีงามให้สำเร็จ อยากรู้เข้าถึงภาวะดีงามอันเลิศสูงสุด

(๒) วิริยะ คือ ความเพียร บุกฝ่าไปข้างหน้า เอาธุระรับผิดชอบ ไม่ยอมทอดทิ้งกิจหน้าที่

(๓) อุตสาหะ คือ ความขยัน ความพร้อมสู้ ความบากบั่น ไม่ท้อ ไม่ถอย

(๔) ขันติ คือ ความอดทน ความเข้มแข็ง ความทนทาน หนักแน่น มั่นคง

(๕) จิตตะ คือ ความมีใจจดจ่อ ใส่ใจ อุทิศตัว อุทิศใจ ให้แก่กิจหน้าที่หรือสิ่งที่ทำ

(๖) สัจจะ คือ ความตั้งใจจริง จริใจและจริงจัง เอาจริงเอาจริงมั่นคง แน่วต่อสิ่งที่ทำ ไม่ทอดทิ้ง ไม่เรรวน ไม่กลับกลาย

(๗) อธิษฐาน คือ ความตั้งใจเด็ดเดี่ยว ความมุ่งมั่น แน่วแน่ต่อจุดหมาย

(๘) ตบะ คือ พลังพากิเลส กำลังความเข้มแข็งพากเพียรในการทำกิจหน้าที่ให้สำเร็จ โดยแผดเผาเรขภัยบัพพัญญิกิเลสต้นหาได้ ไม่ยอมแก่ทุจริตและไม่เห็นแก่ความสุขสำราญที่ปรนเปรอ

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์, “พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม”, หน้า ๓.

(๙) สติ คือ ความระลึกรู้ได้ ไม่เพอเรอ ไม่เลื่อนลอย ทนต่อสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไป ซึ่งจะ ต้องเกี่ยวข้องกับทุกอย่าง กำหนดจิตไว้กับกิจหน้าที่หรือสิ่งที่ทำ กั้น ยั้งใจ จากสิ่งที่เสื่อมเสียหาย เป็นโทษ และไม่ปล่อยโอกาสแห่งประโยชน์ หรือความดีงามความเจริญให้เสียไป

(๑๐) สมาธิ คือ ภาวะจิตที่ตั้งมั่น แน่วแน่ ได้ที่ อยู่ตัว สงบอยู่กับสิ่งที่ต้องการทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่แกว่งไกว ไม่มีอะไรรบกวนได้ ไม่มีอะไรแผดเผาใจ ไม่ตรอมตรม มีเสรีภาพ คือ ความมีใจเสรี

ค. พัฒนาความสุขและภาวะที่เกื้อหนุนสุขภาพของจิตใจ คุณสมบัติที่ควรเสริมสร้างขึ้นให้ มีอยู่ประจำในจิตใจ เพื่อความมีสุขภาพจิตที่ดี พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายอย่างโดยเฉพาะ

(๑) ปราโมทย์ คือ ความร่าเริง สดชื่น เบิกบานใจ ไม่หดหู่หรือห่อเหี่ยว

(๒) ปีติ คือ ความอึดใจ ปลาบปลื้ม เปรมใจ พูใจ ไม่โหยหิวแห้งใจ

(๓) ปัสสัทธิ คือ ความสงบเย็น ผ่อนคลายกายใจ ไม่คับ ไม่เครียด

(๔) สุข คือ ความคล่องใจ สะดวกสบายใจ สมใจ ไม่มีอะไรบีบคั้นติดขัดคับข้อง

(๕) สันติ คือ ความสงบ ปราศจากความเร่าร้อนกระวนกระวาย

(๖) เกษม คือ ความปลอดภัย ความรู้สึกมั่นคงปลอดภัย โลงโปร่งใจไร้กังวล

(๗) สันติภาพ คือ ความเย็นสบาย อิศระ ไม่ถูกผูกมัดติดข้องจะไปไหนก็ไปได้ตาม

ประสงค์

(๘) ปริโยทตตา คือ มีความผ่องใส ผุดผ่อง แจ่มจ้า กระจ่างแจ้ง สว่างใจ ไม่มี ความขุ่นมัว ไม่มี ความเศร้าหมอง

(๙) วิมรียาทิกัตตา คือ ความมีใจไร้พรมแดน ไม่กีดกันจำกัดตัว หรือหมกมุ่นติดค้าง มีจิตใจใหญ่ กว้างไร้ขอบเขตแดน

คุณสมบัตินี้ทั้งหลายที่กล่าวมานี้ แม้จะดีงามเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง แต่บางอย่างอาจถูกนำไปใช้ในทางที่ผิดก่อให้เกิดโทษได้ (เช่น มีความเพียรในการลักของเขา) หรือนำไปใช้กับการกระทำที่ไม่ดี (เช่น ปีติปลื้มใจที่รังแกเขาได้) หรือใช้ผิดเรื่องผิดที่ ผิดกรณี ผิดสถานการณ์ (เช่น มุทิตาพลอยยินดีส่งเสริมคนที่ได้ลาภยศ หรือประสบความสำเร็จโดยทางทุจริต) เป็นต้น จึงต้องศึกษาให้เข้าใจถึงความหมาย ความมุ่งหมายและการใช้งานให้ชัดเจน รู้จักปฏิบัติให้ถูกต้องพอดี การพัฒนาในด้านจิตเจ้านี้เมื่อปฏิบัติสูงขึ้นไป ความสำคัญของสมาธิที่เป็นแกนหรือเป็นศูนย์กลางจะยิ่งเด่นชัดมากขึ้น และเมื่อสมาธิเจริญขึ้นไปจนจิตแน่วตั้งอยู่ตัวอย่างแท้จริงแล้ว ผู้บำเพ็ญสมาธินั้นก็จะบรรลุภาวะจิตที่เรียกว่า "ฌาน" ซึ่งเป็นสมาธิจิตขั้นสูง

การพัฒนาจิตหรือเรื่องของสมาธิทั้งหมดนี้ แม้จะมีประโยชน์มากมายและสามารถนำไปใช้เพื่อวัตถุประสงค์ได้หลายอย่าง เช่น ในเรื่องพลังจิต และในด้านการหาความสุขทางจิตใจ แต่คุณค่าแท้จริงที่ท่านมุ่งหมายก็คือเพื่อเป็นฐาน หรือเป็นเครื่องเกื้อหนุนการพัฒนาปัญญาและการทำงานทางปัญญาที่ยิ่งละเอียดซับซ้อนและลึกซึ้งมากขึ้นก็ยิ่งต้องการสมาธิจิตสูงขึ้น การพัฒนาจิตหรือสมาธินี้จึงมีความสำคัญมาก

๓. อธิปัญญาสิกขา หรือ สิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง การรู้ชัดตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ เป็นลำดับไปจนทำให้

แจ้งทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ สามารถทำลายอาสวะกิเลสให้หมดไป ดังคำอธิบายใน คุทัฏฐกสูตรตนิเทศ คัมภีร์มหานิทเทศ ว่า

อธิปัญญาสิกขา เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญา อันประเสริฐยิ่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลสให้บรรลถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ (ความไม่สบายกายไม่สบายใจ) นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา” นี้ชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา

โดยการฝึกอบรมปัญญานั้น มุ่งเน้นที่การรู้และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงเพื่อให้เกิดความเห็นที่บริสุทธิ์ จึงจะสามารถทำลายกิเลสได้ ดังแสดงในมาติกากถา คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “ชื่อว่าทิวฐิวิสุทธิ” เพราะมีความหมายว่าเห็นชอบ ความเห็นชอบ ชื่อว่าอธิปัญญาสิกขา^{๒๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ว่า ปัญญามีความสำคัญสูงสุด เพราะปัญญาเป็นตัวนำทาง และควบคุมพฤติกรรมทั้งหมดคนเราจะมีพฤติกรรม อะไร อย่างไรและแค่ไหน ก็อยู่ที่ว่าจะมีปัญหาขึ้นมาหรือบอกทางให้เท่าใด เพราะปัญญาเป็นตัวปลดปล่อยจิตใจ หาทางออกให้แก่จิตใจ เช่น เมื่อจิตใจอึดอัดมีปัญหาติดตันอยู่ พอเกิดปัญญารู้ว่าจะทำอย่างไร จิตใจก็โล่งเป็นอิสระได้ การพัฒนาปัญญาเป็นเรื่องกว้างขวาง แยกออกไปได้หลายด้านและมีหลายชั้นหลายระดับ ดังนี้

ก. ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพประสบความสำเร็จ ประกอบด้วย

(๑) ความรู้ความเข้าใจในข้อมูลของความรู้ รวมทั้งศิลปะวิทยาการต่างๆ เข้าถึงเนื้อหาความหมายได้ถูกต้องชัดเจน

(๒) การรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามเป็นจริง ตรงตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ หรือตามที่มีนเป็น

(๓) ความรู้จักจับสาระของความรู้หรือเรื่องราวต่างๆ รู้จุด รู้ประเด็น สามารถยกขึ้นพูด ยกขึ้นชี้แจง หรือยกขึ้นวางเป็นหลักได้

(๔) ความรู้จักสื่อสารถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจ และความต้องการของตนให้ผู้อื่นรู้ตาม เห็นตาม เป็นต้น

(๕) การคิดการวินิจฉัยที่ถูกต้องชัดเจนและเที่ยงตรง

(๖) ความรู้จักแยกแยะวิเคราะห์วิเคราะห์วิสัยสืบสาวเหตุปัจจัยของเรื่องราวต่างๆ ที่จะทำให้สามารถแก้ไขปัญหาและทำการสร้างสรรค์ต่างๆ ได้

(๗) ความรู้จักจัดทำดำเนินการหรือบริหารจัดการกิจการต่างๆ ให้สำเร็จผลตามที่มุ่งหมาย

(๘) ความรู้จักเชื่อมสัมพันธ์ประสบการณ์ ข้อมูล และองค์ความรู้ต่างๆ โยงเข้ามาประสานเป็นภาพองค์รวมที่ชัดเจน หรือโยงออกไปสู่ความหยั่งรู้หยั่งเห็นใหม่ๆ ได้

ข. ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม คือ ความรู้เข้าใจในระบบความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่อิงอาศัยสืบเนื่องส่งผลต่อกันตามเหตุปัจจัย มองเห็นภาวะและ

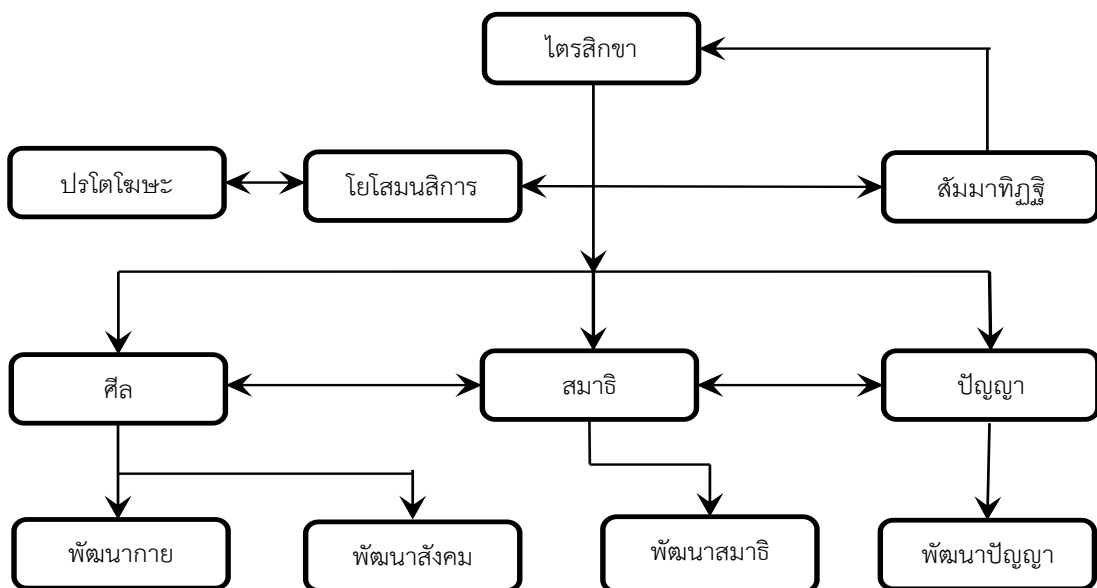
^{๒๗} บุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙.

กระบวนการที่ชีวิต สังคม และโลกคือหมู่สัตว์ มีความเป็นมาและจะนำไป ตามกระแสแห่งเจตจำนงค์ และเหตุปัจจัยที่ตนประกอบสร้างสมจัดสรร และมีปฏิสัมพันธ์กับปัจจัยอื่นทั้งหลาย เรียกว่า ว่าเป็นไปตามกรรม

ค. ปัญญาที่ช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตที่ต้งาม คือ ความรู้เข้าใจเข้าถึงเท่าทันความจริงของสังขาร คือโลกและชีวิตที่เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามกฎธรรมดาของธรรมชาติ จนสามารถวางใจถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย ทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยสมบูรณ์ และมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

การศึกษา ๓ ด้านที่เรียกว่าไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธศาสนา เป็นระบบและเป็นกระบวนการทั้งหมดของการพัฒนาคน จากหลักไตรสิกขานี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรมและข้อธรรมแยกย่อยออกไปมากมาย อย่างที่เรามักเห็นหรือได้ยินเป็นหมวดๆ หรือเป็นชุด ๆ มี ๓ ข้อบ้าง ๔ ข้อ บ้าง ๕ ข้อบ้าง ฯลฯ หลักธรรมแต่ละหมวดแต่ละชุดเหล่านั้น ก็คือข้อปฏิบัติเพื่อการพัฒนาชีวิตพัฒนาสังคมในขั้นตอน หรือในส่วนปลีกย่อยต่างๆ แต่ละหมวด แต่ละชุดมักจะมีสาระบางส่วน of ไตรสิกขาครบทั้ง ๓ อย่าง ประสานหรือ บูรณาการกันอยู่ในลักษณะใดลักษณะหนึ่งตามความเหมาะสมกับกรณีนั้นๆ

การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาสามารถเขียนให้เห็นเป็นแผนภาพได้ดังนี้

: ตารางภาพที่ ๔.๑ แสดงถึงการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา

สรุป ไตรสิกขา เป็นหลักในการพัฒนามนุษย์ให้มีความเพียบพร้อมสมบูรณ์ในทุกด้าน คือ กาย วาจา ใจ ดังนี้ ศิล เป็นการศึกษาพัฒนาในด้านพฤติกรรม เพื่อให้มีสุขภาพที่แข็งแรงสมบูรณ์ สามารถดำรงชีวิตได้ด้วยดี โดยการพัฒนาด้านกายและวาจาให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องมีผลดี, สมาธิ คือ การฝึกฝนพัฒนาในด้านจิตใจซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะจิตใจเป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจหรือเจตนา และเป็นไปตามเจตจำนงและแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนาให้ตั้งงามแล้วก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ตั้งงามด้วย, ปัญญา การพัฒนาปัญญามีความสำคัญสูงสุด เพราะปัญญาเป็นตัวนำทางและควบคุมพฤติกรรมทั้งหมด คนเราจะมีพฤติกรรมอะไร อย่างไรและแค่นั้น ก็อยู่ที่ว่าจะมีปัญญาชี้แนะหรือบอกทางให้เท่าใดและปัญญาเป็นตัวปลดปล่อยจิตใจ ให้ทางออกแก่จิตใจ เช่น เมื่อจิตใจอึดอัดมีปัญหาคิดตันอยู่พอเกิดปัญญาว่าจะทำอย่างไร จิตใจก็โล่งเป็นอิสระได้ การพัฒนาปัญญาเป็นเรื่องกว้างขวางมีหลายด้านหลายระดับ

พระพุทธองค์ทรงดำรัสว่า “สำหรับบุคคลผู้ตื่นอยู่ตลอดเวลาหมั่นศึกษาไตรสิกขาทั้งกลางวันและกลางคืน น้อมจิตเข้าหาวิพพาน อาสวะทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้”

พระสารีบุตร ได้แสดงอรรถาธิบายวัตถุประสงค์เพิ่มเติมไว้ใน คัมภีร์มหานิทเทส ว่า

(๑) เพื่อไม่ประพฤตินิคมิตทางกาย วาจา ใจ เพราะรู้ในเหตุที่ทำให้ประพฤตินิคมิตนั้น

(๒) เพื่อละเมถุนธรรม เพราะรู้ว่าเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมยศและเกียรติของสมณะ

(๓) เพื่อกำจัดราคะในรูป เสียง กลิ่น รส และผัสสะ

(๔) เพื่อทางแห่งญาณ เพราะรู้เหตุแห่ง ความลึกลับสงสัยว่าเกิดจากสิ่งที่น่าปรารถนา และสิ่งที่ไม่ปรารถนา

(๕) เพื่อกำจัดมลทินของตน คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติมิจฉา สมาธิ มิจฉาญาณ มิจฉาวิมุตติ เพราะได้สมาทานไตรสิกขาจึงมีสมาธิ มีสติ มีปัญญาที่รักษาตน

๔.๒.๓ การประยุกต์ใช้หลักไตรสิกขาเพื่อพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์

การจะนำบุคคลเข้าสู่หลักไตรสิกขาได้ก็ต้องอาศัยหลักการจากข้างต้นที่ได้กล่าวมาแล้ว เป็นปัจจัยสำคัญนำทาง ได้แก่การสร้างสัมมาทิฏฐิ เมื่อสามารถสร้างองค์ประกอบที่สำคัญ คือ สัมมาทิฏฐิ ให้เกิดขึ้นได้แล้วการดำเนินการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา ก็เริ่มดำเนินการตามกระบวนการได้ ดังนี้

๑) การพัฒนาทางด้านศีล หมายถึง ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ศีลและวินัย มีสาระอย่างเดียวกัน คือ เป็นเครื่องมือในการพัฒนาด้านพฤติกรรมของมนุษย์ พระธรรมปิฎกได้แบ่งศีลออกเป็น ๒ ระดับ คือ ศีลในระดับธรรม หมายถึง ข้อแนะนำสั่งสอน หรือหลักความประพฤติตามกฎธรรมตาแห่งความดีความชั่ว (กฎแห่งกรรม) กับ ศีลระดับวินัย หมายถึง สิ่งที่เป็นแบบแผนหรือข้อบังคับที่บัญญัติไว้เป็นกฎหมาย สำหรับกำกับความประพฤติของสมาชิกในหมู่ชนหรือชุมชนหนึ่ง โดยสอดคล้องกับความมุ่งหมายของหมู่คณะหรือชุมชนนั้นโดยเฉพาะ ผู้ละเมิด

บทบัญญัติแห่งศิลปะทวินัยนี้มีความผิดตามอาญาของหมู่^{๒๘} ตามนัยนี้ศิลปะจึงเป็นทั้งธรรมและเป็นทั้งวินัย

สาระสำคัญของศิลปะคือเป็นแกนกลางในการจัดระเบียบเพื่อให้บุคคลปฏิบัติตามแบบแผนของสังคม การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามความหมายของวินัย มี ๒ ประการ คือ ๑) การฝึกให้มีความประพฤติและความเป็นอยู่ที่มีระเบียบแบบแผน หรือ การบังคับควบคุมตนให้อยู่ในระเบียบ แบบแผน รวมทั้งการใช้ระเบียบแบบแผนต่าง ๆ เป็นเครื่องจัดระเบียบความประพฤติ ความเป็นอยู่ของคนและกิจการของหมู่ชน ๒) ระเบียบแบบแผน คือ กฎเกณฑ์ ข้อบังคับ ที่วางไว้สำหรับเป็นหลักหรือเป็นมาตรฐานสำหรับใช้ฝึกคน^{๒๙} วินัยมีทั้งส่วนที่เป็นของคฤหัสถ์และบรรพชิต คือ ส่วนที่เป็นของคฤหัสถ์เรียกว่า อาศาจารย์วินัย และส่วนที่เป็นของบรรพชิตเรียกว่า อนาจารย์วินัย คำว่าวินัยสำหรับบรรพชิตมิใช่ศิลปะในความหมายแคบ ๆ แต่ครอบคลุมเรื่องเกี่ยวกับความเป็นอยู่ด้านนอกของพระภิกษุทั้งหมด เริ่มตั้งแต่กำหนดคุณสมบัติ สิทธิ หน้าที่ วิถีรับและวิถีฝึกอบรมสมาชิกใหม่ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปศิลปะและวินัยมีความหมายครอบคลุม ระบบแบบแผนเกี่ยวกับการปกครอง การบริหาร การศาล นิติบัญญัติ การเศรษฐกิจ การศึกษา การพัฒนา เป็นต้น จะเห็นได้ว่า แนวคิดการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักของศิลปะนี้ เป็นเรื่องของการฝึกมนุษย์ในเรื่องความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ๒ ด้าน คือ ๑) ด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ คือ พัฒนาหรือฝึกอบรมให้มนุษย์รู้จักติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้า ได้แก่ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ด้วดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมทั้งหลายเจริญ เช่น การรู้จักบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ ในปริมาณและคุณภาพที่เหมาะสม การรู้จักดูแลร่างกายและการแต่งกายสะอาดเรียบร้อย การรู้จักดำรงชีวิตอย่างเกื้อกูลสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ๒) ด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางทางสังคม คือ พัฒนาหรือฝึกอบรมให้มนุษย์รู้จักตั้งตนอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย เคารพกฎกติกาของสังคม เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เช่น ถ้าเป็นสามเณรหรือสามเณรต้องถือสิกขาบท ๑๐ ข้อ ถ้าเป็นภิกษุ ต้องถือสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ นอกจากนี้ยังต้องถือสิกขาบทฝ่ายอภิสมจาริกาสึกขา คือ หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมอีกด้วย หากเป็นภิกษุณีต้องถือสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ ถ้าเป็นคฤหัสถ์ก็ต้องมีศิลปะ ๕ หรือศิลปะ ๘ เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต เป็นคนมีระเบียบ มีวินัย ซื่อสัตย์ มีความรับผิดชอบ ทำงานเลี้ยงชีพด้วยความสุจริต เป็นต้น

๒) การพัฒนาทางด้านสมาธิ หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตใจเพื่อให้เกิดคุณธรรมด้วยความมีสมาธิหรือมีจิตใจที่ตั้งมั่นในการปฏิบัติสูง คือ ฝึกการอบรมให้บุคคลผู้เข้ามาศึกษาพัฒนาเป็นผู้ที่มีคุณลักษณะของจิตใจที่ดีดังต่อไปนี้ คือ (๑) ด้านสมรรถภาพจิต คือ ฝึกอบรมจิตใจให้มีความสามารถในการคิดสูง เช่น คิดได้แก่่ง คิดได้แคล่วคล่อง คิดได้รวดเร็ว คิดได้ลึกซึ้ง คิดได้กว้าง คิดได้ไกล คิดได้มาก เป็นต้น (๒) ด้านคุณภาพจิต คือ ฝึกอบรมจิตใจให้มีความคุณธรรม ซึ่งทำให้เห็นถึงลักษณะที่ดีเด่นของจิต เช่น จิตมีความเมตตา มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละต่อส่วนรวม มีความเข้มแข็ง มีความอดทนขยันหมั่นเพียร มีสติ สมาธิ มีวินัย มีความรับผิดชอบ มีความซื่อสัตย์ มีความประหยัด กตัญญู เป็นต้น (๓) ด้านสุภาพจิต คือ ฝึกอบรมจิตใจให้มีความสุภาพจิตที่ดี เช่น มีจิตใจเป็น

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๔๓๑.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๙.

สุข สดชื่น ร่าเริง เบิกบาน ปลอดภัยโล่งสบาย สงบ สะอาด ผ่องใส เป็นต้น ซึ่งสภาพดังกล่าวนี้ย่อมมีผลสืบเนื่องมาจากการฝึกฝนปฏิบัติตนในสองข้อข้างต้นดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

ในทัศนะของพุทธศาสนาตามหลักไตรสิกขามองว่า หากจะฝึกอบรมบุคคลเพื่อให้เกิดคุณธรรมที่สมบูรณ์แบบได้นั้น ต้องมีการฝึกอบรมด้านจิตใจของบุคคลเป็นอันดับแรก การอบรมพัฒนาด้านสมาธิ เป็นการฝึกอบรมพัฒนาด้านจิตใจให้มีความอดทน ตั้งมั่น เพื่อเป็นเครื่องส่งเสริม ทางด้านศีลและปัญญาให้มีความกล้าแข็งยิ่งขึ้น เพราะถ้าผู้ศึกษามีสภาพจิตใจที่ดีก็จะเป็นปัจจัยส่งผลให้สภาพการดำเนินชีวิตประจำวันในด้านต่าง ๆ ดีตามไปด้วย ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการฝึกฝนอบรมสภาพจิตที่พึงประสงค์ให้เกิดขึ้นกับผู้เข้ามามีการศึกษา คำว่า “สภาพจิตที่พึงประสงค์” หมายถึง การฝึกคิดในเชิงบวก ซึ่งสภาพของจิตที่คิดได้ในลักษณะเช่นนี้จะต้องอาศัยการฝึกอบรมและการพัฒนาให้เกิดมีขึ้น การฝึกคิดในเชิงบวกนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้นำเสนอวิธีการที่น่าสนใจไว้ ๒ ชุด ซึ่งผู้วิจัยนำมาสรุปไว้ ดังนี้

(๑) การพัฒนาทางด้านสังคม เป็นการฝึกวิธีคิดเชิงบวกซึ่งจะต้องพัฒนาขึ้นมาให้ได้ เนื่องจากเป็นคุณสมบัติประจำใจที่จะทำให้บุคคลมีความสัมพันธ์ที่ดีงามกับผู้อื่น สามารถอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสร้างสรรค์และเป็นสุขทั้งตนเองและผู้อื่น กล่าวคือ การดำรงตนด้วยหลักพรหมวิหาร ๔ ประการ ดังนี้ (๑) เมตตา ใช้ในสถานการณ์ปกติทั่วไป คือ มีความรักและปรารถนาดี มีไมตรี อยากรให้คนอื่นเป็นสุข (๒) กรุณา ใช้ในสถานการณ์ที่ผู้เห็นอื่นตกต่ำเดือดร้อน มีจิตใจเอื้ออาทรและเป็นห่วงใคร่ช่วยเหลือ เข้าใจต่อสภาพความลำบากของผู้อื่น อยากรช่วยให้เขาพ้นจากทุกข์ (๓) มุทิตา ใช้ในสถานการณ์ที่ผู้อื่นมีความสำเร็จ มีความสุข มีใจพลอยยินดีกับ ความสุข ความดีงาม ความสำเร็จ ของเขา อยากรส่งเสริมสนับสนุนเขา สภาพจิตหรือการคิดเชิงบวกทั้ง ๓ นี้ เป็นปัจจัยให้เกิดพฤติกรรมที่ดีงาม เกื้อกูลในความสัมพันธ์ทางสังคม พุดให้สั้นก็คือเป็นปัจจัยแก่ศีล ทำให้ไม่เบียดเบียนกัน และเป็นเครื่องประสานสังคมโดยนำไปสู่การให้เผื่อแผ่แบ่งปัน (ทาน) การช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยวาจา (ปิยวาจา) และการบำเพ็ญประโยชน์ (อัตถจริยา) สภาพจิตหรือการคิดเชิงบวกเหล่านี้ เกื้อหนุนการพัฒนาชีวิตของตนเองไปพร้อมกันด้วย โดยทำให้เกิดสภาพผ่อนคลายสงบสุขภายในทั้งกายและจิตใจ ซึ่งไปรวมศูนย์ที่สมาธิ ซึ่งเป็นภาวะอยู่ตัวเข้าสู่ดุลยภาพของจิต จึงจัดอยู่ในหมวดแห่งการศึกษาพัฒนาด้านจิตใจ ที่เรียกสั้น ๆ ว่า สมาธิ (๔) อุเบกขา ใช้ในสถานการณ์ที่ต้องรักษาธรรม คือ หลักการ ความจริง ความดีงามถูกต้อง วางใจเป็นกลาง เรียบ สงบนิ่ง ไม่หวั่นไหว ไม่เอนเอียง ให้ปัญญาทำหน้าที่ไปตามธรรม ทำให้รักษาธรรม และรักษาหลักการ กฎ กฏีกา ของสังคมไว้ได้ พร้อมทั้งรักษาจิตใจของตนให้สงบเข้าสู่ดุลยภาพโดยสมบูรณ์

(๒) พัฒนาการทางด้านชีวิต เป็นการพัฒนาภายในตนเอง คือ การมีแนวคิดในเชิงบวก ซึ่งเป็นสภาพที่แสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าของจิตใจ การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะตามหลักไตรสิกขา จำต้องทำให้เกิดสภาพแนวคิดในเชิงบวกนี้ขึ้น จนกระทั่งสามารถแปรสภาพเป็นคุณสมบัติประจำใจของตน เรียกว่า ธรรมสมาธิ มี ๕ อย่าง ได้แก่ ปราโมทย์ คือ ความร่าเริง เบิกบานใจ ปีติ คือ ความอิ่มใจ ปราปปลิมตีใจ ในเรื่องที่ดีงามเป็นธรรม ปัสสัทธิ คือ ความสงบเย็น ผ่อนคลาย เป็นสุข คือ มีความสุข ความคล่องใจ สะดวกใจ ปราศจากสิ่งบีบคั้นติดขัดคับข้อง สมาธิ คือ ภาวะที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ลงได้ อยู่ตัวสงบ อยู่กับสิ่งที่ดีงาม ไม่มีอะไรบกวน เมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิได้ ถือว่าเป็นการฝึกพัฒนาด้านจิตใจที่บรรลุผลสำเร็จ สมาธินั้นจะเป็นศูนย์กลางพัฒนาของคุณสมบัติทุกอย่างของจิตใจ

และทำให้จิตเป็น “กัมมณีย์” คือเหมาะแก่การใช้งาน ทั้งมีกำลัง เข้มแข็ง มั่นคง สงบสุข และผ่องใส โดยเฉพาะเอื้อต่อปัญญา จึงเป็นบาทฐานของการก้าวไปในการพัฒนาปัญญาด้วย^{๓๐} ลักษณะของการพัฒนาหรือการฝึกอบรมจิตใจ เพื่อให้เกิดคุณธรรมที่มีบริบทดังได้กล่าวมาทั้งหมดในหัวข้อนี้ เรียกว่า เป็นการอบรมพัฒนาตามหลักสมาธิ

๓) การพัฒนาทางปัญญา หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง คือ ฝึกอบรมปัญญาให้ผู้เข้ามารับการพัฒนาเกิดความรู้ ความเข้าใจ เน้นความรู้ตามความเป็นจริง หรือรู้ตามที่มันเป็น ได้เคยกล่าวมาแล้วก่อนหน้านี้ว่า คำว่า ปัญญา และ คำว่า สัมมาทิฐิ เป็นคำที่ใช้แทนกันได้ ดังนั้นทั้งปัญญาหรือสัมมาทิฐิ คือ ความรู้รอบ เข้าใจชัดเจน หรือ ความเห็นชอบ เห็นถูกต้อง จึงเป็นจุดเริ่มต้นและเป็นตัวนำที่มีบทบาทสำคัญอยู่ตลอดเวลาในทุกขั้นตอนของการพัฒนา ยิ่งการพัฒนาได้รับความก้าวหน้ามากขึ้นไปเท่าไร ทั้งปัญญาหรือสัมมาทิฐิ ก็จะต้องเพิ่มพูนองกามมากยิ่งขึ้นตามไปด้วย ในที่สุดก็จะกลายเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้การพัฒนาเข้าถึงจุดหมายปลายทางตามที่กำหนดไว้ได้ ดังนั้น ทั้งปัญญาหรือสัมมาทิฐิ จึงเป็นทั้งจุดเริ่มต้น และเป็นทั้งตัวการที่มีบทบาทสำคัญในทุกขั้นตอนของการพัฒนาจนถึงปลายสุดของการพัฒนา ในทัศนะพุทธศาสนามองว่า หากจะเป็นการพัฒนาได้อย่างสมบูรณ์แบบต้องมีการพัฒนาด้านปัญญาภายในของตัวบุคคลด้วย คือ การพัฒนาปัญญาของบุคคลให้มีความรู้ความสามารถถึงขั้นที่จะเป็นผู้นำพาสังคม ให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายได้อย่างงดงาม สะดวกและมีความปลอดภัยในทุก ๆ ขั้นตอน

การพัฒนาด้านปัญญาแบ่งได้ ดังนี้

ปัญญาขั้นแรก คือ ปัญญาที่เป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปะวิทยาการ ต่อจากนั้น ลึกซึ้งลงไปอีกคือการรับรู้ เรียนรู้อย่างถูกต้อง ตามความเป็นจริง ไม่เพียดยินหรือเอนเอียงด้วยอคติ เหนือจากการรับรู้ นั้น ยังมีขั้นต่อไปอีกคือการคิดการวินิจฉัย ซึ่งหมายถึงการคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญา โดยบริสุทธิ์ใจ

ปัญญาอีกขั้นหนึ่ง คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจถึงสาระแห่งความเป็นไปของโลกและชีวิต รู้ทางเสื่อม ทางเจริญและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหา และสร้างสรรค์ความสำเร็จที่ทำให้เกิดการพัฒนาดน พัฒนาชีวิตและสังคมให้เจริญก้าวหน้าและดีงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป ขั้นสุดท้ายได้แก่ ปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร คือโลกและชีวิต เข้าถึงความจริงแท้ของสิ่งทั้งหลายที่มีความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ทำให้คลายความยึดมั่นถือมั่นโดยวางใจได้ถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย แยกจิตใจออกมาเป็นอิสระได้ เลิกเอาความอยากของตนเป็นตัวกำหนดเปลี่ยนแปลงเป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาเป็นขั้นที่จิตใจเข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์^{๓๑} ลักษณะของการฝึกฝนอบรมหรือพัฒนาปัญญาของผู้ที่เข้ามาศึกษาที่มีบริบทดังได้กล่าวมาทั้งหมดในหัวข้อนี้ เรียกว่า เป็นการศึกษาตามหลักปัญญา

สรุป การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นการฝึกฝนที่มีจุดมุ่งหมายให้มนุษย์มีวิธีการปฏิบัติและมีปฏิสัมพันธ์ที่ดี ต่อสภาพแวดล้อมภายนอกอันได้แก่ธรรมชาติโดยทั่วไปรวมทั้งสภาพแวดล้อมทางสังคม และ

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พัฒนาการแบบองค์รวมของเด็กไทย, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๔-๕๗.

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา. หน้า ๙๕- ๑๐๕.

สภาพแวดล้อมภายในของมนุษย์เอง อันได้แก่ความรู้สึก คตินึก และจิตใจ โดยใช้วิธีปฏิบัติการตามพื้นฐานของความเป็นจริงโดยธรรมชาติ เพื่อให้มนุษย์สามารถดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างสมดุลและเกื้อกูลกัน สามารถแยกออกเป็นด้านต่าง ๆ ได้ ๔ ด้าน ดังนี้

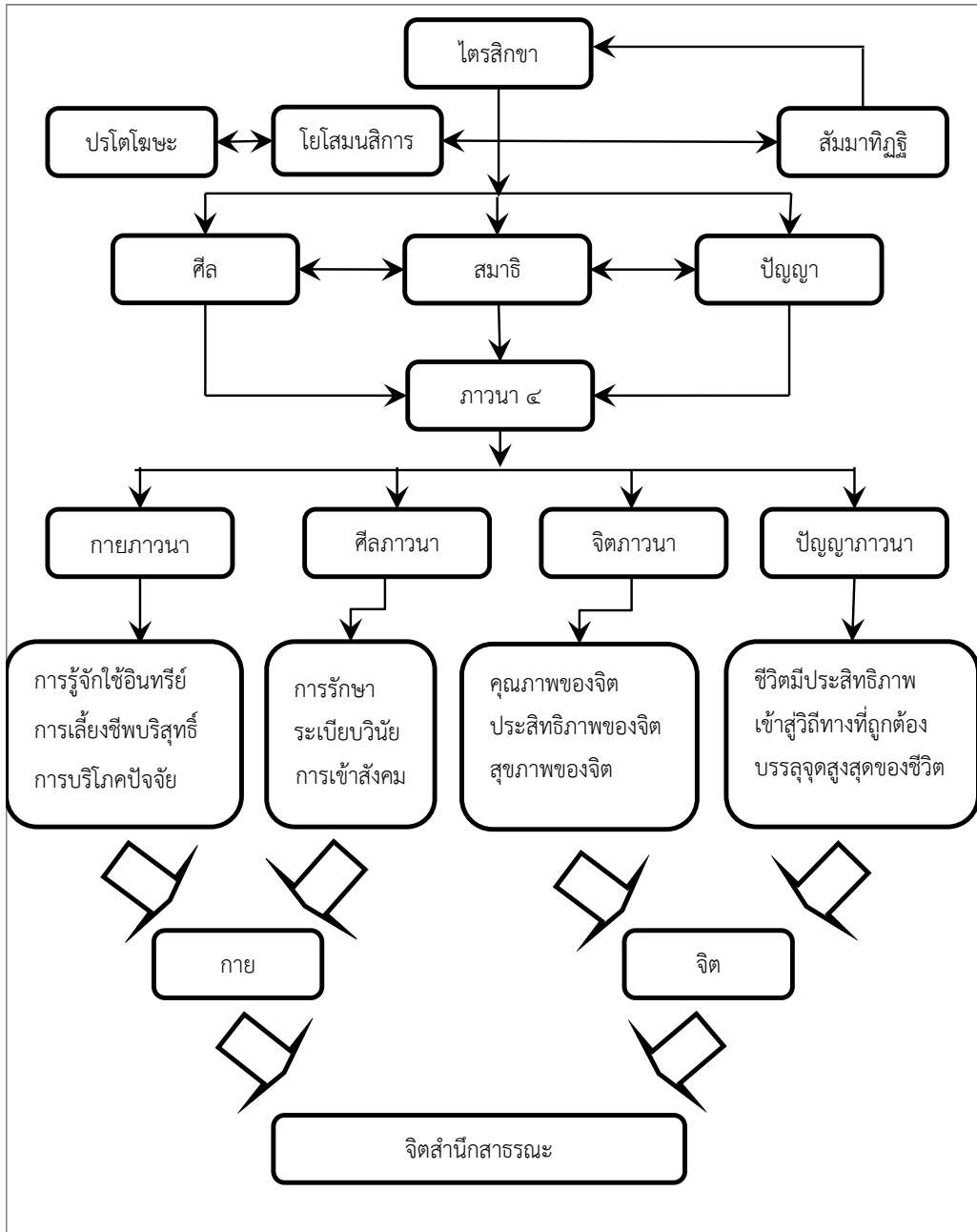
๑) ด้านกาย (กายภาพ) คือ รู้จักการควบคุมพฤติกรรมทาง กาย ให้ดีงาม เช่น ให้รู้จักสำรวมในใช้สอยบริโภคปัจจัย ๔ เช่น อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้นอย่างเหมาะสม ถ้าเป็นนักบวช ต้องไม่บริโภคปัจจัย ๔ นั้นด้วยความอยากหรือตัณหา ต้องหมั่นพิจารณาในการใช้สอยให้ได้ปริมาณและคุณค่าที่แท้จริง หากเป็นกลุ่มคฤหัสถ์ควรต้องมีความรู้ความเข้าใจในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เช่น รู้จักการดูแลร่างกายให้แข็งแรง สะอาด มีสุขอนามัย มีครอบครัวที่ดี มีอาชีพการงานมั่นคง มีรายได้ที่เพียงพอ มีความเข้าใจต่อสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติและสังคมเป็นอย่างดี ส่วนทางวาจานั้นต้องรู้จักการพูดที่มีความสัตย์ ไม่โกหกหลอกลวง ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดหยาบค้าย ไม่พูดเพ้อเจ้อ จึงจะเกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น

๒) ด้านศีล (สังคัม) คือ เป็นผู้ที่มีศีลเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต ถ้าเป็นกลุ่มนักบวชย่อมมีการดำเนินชีวิตประจำวันที่เป็นปกติ ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย สำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม ทำตามข้อที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต เป็นผู้ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย ทั้งที่เป็นฝ่ายอาทิพรหมจรรย์กาสิกขา หมายถึงสิกขาบท ๒๒๗ ที่มาในพระปาฏิโมกข์ และอภิสมจาริกาสิกขา หมายถึงสิกขาในฝ่ายชนบทรธรรมนิยมที่จะชักนำให้เกิดความประพฤติกุศลและเป็นอยู่ให้ดีงามมีคุณยิ่งขึ้นไป หากเป็นกลุ่มคฤหัสถ์ต้องสามารถดำเนินชีวิตประจำวันที่ดีได้ คือมีศีล ๕ เป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต เป็นคนมีระเบียบ มีวินัย มีความซื่อสัตย์ มีความรับผิดชอบ ตรงต่อเวลา สามารถพึ่งตนเองได้ ทำงานเลี้ยงชีพอย่างสุจริต ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายให้กับสังคม เป็นต้น

๓) ด้านจิต (จิต/อารมณ) คือ เป็นผู้ที่มีจิตเข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย กล่าวคือเป็นผู้มีสมรรถภาพจิต คุณภาพจิต และสุภาพจิตที่ดี ทั้งกลุ่มนักบวชและกลุ่มคฤหัสถ์ในเบื้องต้นสามารถประเมินผลได้จากการดำเนินชีวิตประจำวันตามปกติว่า สภาพจิตมีความเข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เช่น มีความกตัญญูรู้คุณ ตอบแทนคุณ มีจิตใจเมตตา กรุณา (แบ่งปัน เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่) ต่อกัน ทำงานและเรียนรู้อย่างตั้งใจ อดทน ขยันหมั่นเพียร มีสุภาพจิตดี แจ่มใส ร่าเริง เบิกบาน เป็นต้น

๔) ด้านปัญญา คือ เป็นผู้มีความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ถ้าเป็นกลุ่มนักบวชต้องมีความเป็นผู้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดพันจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยปัญญา หากเป็นกลุ่มคฤหัสถ์ ต้องใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจำวันที่ดีได้ เช่น เป็นผู้มีความศรัทธาและเข้าใจถูกต้องในพระรัตนตรัย รู้บาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ ใฝ่รู้ ใฝ่ศึกษา ใฝ่สร้างสรรค์ แสวงหาความจริง พัฒนาตนเองอยู่เสมอ รู้เท่าทันสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นและแก้ไขปัญหาได้ด้วยสติปัญญาตามความเป็นจริง

การประยุกต์ใช้หลักไตรสิกขาเพื่อพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์สามารถเขียนให้เห็นเป็นแผนภาพได้ ดังนี้

: ตารางภาพที่ ๔.๒ แสดงถึงการประยุกต์ใช้หลักไตรสิกขาเพื่อพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์

๔.๓ คุณค่าที่ได้จากการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา

คุณค่าของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม สามารถแบ่งออกได้ ๓ ระดับชั้น หรือแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ ดังนี้

๑) ทิฏฐิธัมมิกัตถะ คือ การมีชีวิตที่ดีในระดับรูปธรรมของปุถุชนโดยทั่วไป เป็นการมีชีวิตที่ต้องเกี่ยวข้องกับโลกและบุคคลโดยทั่วไป ซึ่งบุคคลที่ได้รับการพัฒนาแล้วควรมีคุณสมบัติ ดังนี้ คือ มีสุขภาพแข็งแรง เณลียฉลาด ฟังตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ดี มีความเจริญก้าวหน้าในสังคม มีฐานะตำแหน่งเป็นที่ยอมรับนับถือ มีทรัพย์สินไม่ขัดสน มีครอบครัวที่มีความสุข เป็นต้น การมีความเป็นอิสระภาพของชีวิตด้านนอก หรืออิสระภาพทางกายภาพและทางสังคมนั้น แม้จะสำคัญต่อชีวิตของบุคคลโดยทั่วไป แต่ศักยภาพของมนุษย์ยังสามารถพัฒนาให้สูงขึ้นไปได้ จึงมีลำดับชั้นต่อไปอีก คือ

๒) สัมปรายิกัตถะ คือ การเข้าถึงจุดหมายในทางชีวิตที่ลึกซึ้งลงไปในทางจิตใจ คือ มีจิตใจที่ติงาม มีความอึดเอบในจิตใจ เชื่อมั่นในความดีและทำในสิ่งที่ถูกต้อง มีคุณธรรม รู้จักเสียสละ สร้างสรรค์ประโยชน์ต่าง ๆ มีปัญญาที่ประกอบด้วยวิจาร์ณญาณ จึงทำให้เกิดความมั่นใจและความสุขในบุญกุศล นำพาชีวิตให้มีคุณค่า กล่าวได้ว่าเป็นการเข้าถึงประโยชน์ที่เลยจากชั้นตามองเห็น ชีวิตจึงมีความเป็นอิสระภาพทั้งด้านนอกและด้านในปลอดพ้นจากความชั่วร้าย ไม่ตกต่ำ ไม่เกิดความทุกข์ร้ายแรง เรียกว่าไม่ตกอบาย มีหลักประกันต่อการไปสู่วิถีที่ดีแห่งภพใหม่ การพัฒนาตนจนเข้าถึงในระดับต้นสองระดับนี้จัดเป็นขั้น โลกียะธรรม ยังมีขั้นที่สูงขึ้นไปอีก คือ ขั้นปรมัตถะ ดังนี้

๓) ปรมัตถะ คือ การเข้าถึงประโยชน์สูงสุด เป็นขั้นที่จิตใจเป็นอิสระเต็มที่ เต็มเปี่ยมไปด้วยปัญญาแห่งการหยั่งรู้ถึงความจริง หมายถึงเป็นผู้ารู้แจ้งในสังขาร หรือรู้เท่าทันโลกและชีวิต ไม่ตกเป็นทาสของสิ่งทั้งหลาย ไม่หวั่นไหวตามความเป็นไปในภายนอก ตัดขาดจากตัณหาทั้งปวง เป็นภาวะเต็มอิมสมบูรณ์ ซึ่งมีแต่ความสุขที่โปร่งเบา ไร้ทุกข์ เป็นอิสระภาพขั้นสูงสุดหรือขั้นสุดท้าย เกิดความเป็นอิสระของชีวิตจิตใจ ถึงขั้นเป็นภาวะเด็ดขาดสิ้นเชิง เพราะความสมบูรณ์ของปัญญาจึงสามารถกำจัดเหตุปัจจัยแห่งความติดข้องของจิตหมดสิ้น นำชีวิตให้บรรลุถึงจุดหมายแห่งความเป็นพระอรียะเจ้า

สำหรับคนธรรมดาต่างๆ ไป ที่ยังมีจิตใจไม่เป็นอิสระ ไม่ถึงปรมัตถ์ ก็ต้องอาศัยสิ่งภายนอกมาเป็นปัจจัยช่วยให้ได้รับความสุข เพราะความสุขของเขาขึ้นต่อวัตถุ ต้องอาศัยสิ่งบำรุง-บำเรอ หรือแหล่งความสุขจากภายนอก ถ้าไม่มีอะไรภายนอกมาช่วยให้ได้เสพได้บริโภค ก็เป็นทุกข์ ไม่สบาย ไร้ความสุข อย่างนี้เรียกว่า มีแต่สามีสสุข เป็นต้น หรือพูดสั้นๆ ว่า ความสุขที่ยังพึ่งพาวัตถุ แต่ถ้าได้พัฒนาตนขึ้นไปถึงปรมัตถ์แล้วหรือแม้แต่เข้าในแนวทางของปรมัตถ์ ก็จะมีนิรามีสสุข คือสุขที่ไม่ต้องอิงอาศัยอามิส ไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งภายนอก สามารถมีความสุขได้โดยลำพังตน เพราะเป็นตัวของตัวเอง เป็นความสุขแบบอิสระ สามารถเติมเต็มในสิ่งขาดได้ด้วยตนเอง กล่าวได้ว่าเป็นความมีอิสระภาพทางจิตใจและทางปัญญา การฟังตนได้ก็มีหลายชั้น หลายระดับ เริ่มแต่ฟังตนได้ทางรูปธรรม ไม่ต้องขึ้นต่อผู้อื่นในด้านวัตถุภายนอก ในทางสังคม ในทางจิตใจ จนถึงฟังตนเองได้ในทางปัญญา จึงเข้าถึงอิสระภาพอย่างแท้จริงรวมความว่า การฟังตนได้ก็คือ อิสระภาพในระดับต่าง ๆ จนถึงอิสระภาพสูงสุดทั้งหมดนี้จึงกลับเข้าสู่หลักที่ว่า รู้ความจริงของสิ่งทั้งหลายเข้าถึงสัจธรรม สามารถปฏิบัติต่อสิ่ง

ทั้งหลายได้สอดคล้องกลมกลืนตามหลักความจริง คือ ดำเนินชีวิตได้ถูกต้องดี มีจริยธรรม จึงสามารถแก้ปัญหาได้ ไร้ทุกข์ มีอิสรภาพ บรรลุถึงวิมุตติธรรมได้

สรุป คุณค่าของการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม แบ่งออกได้ ๓ ระดับชั้น หรือแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ ได้แก่ คุณค่าในระดับโลกียะ คือ การดำเนินชีวิตให้บรรลุประโยชน์ในปัจจุบัน เป็นคุณค่าของการมีชีวิตในปัจจุบันและในภายเบื้องหน้า ได้แก่ ในระดับชั้นที่ ๑ คือ ทิณฐธัมมิกัตถะ และ ๒ คือ สัมปรายิกัตถะ ชั้น ที่ ๓ ได้แก่ พรหมัตถะ ซึ่งเป็นคุณค่าในระดับโลกุตตระ อันเป็นจุดหมายสูงสุด หรือประโยชน์อย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา ได้แก่ การมีปัญญารู้เท่าทันความจริง เข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิต อันทำให้จิตใจเป็นอิสระพ้นจากเครื่องเศร้าหมอง ความขุ่นมัวของจิตทั้งปวง มีความสุขอย่างแท้จริงอันเป็นวิมุตติธรรม นิพพาน ซึ่งจุดหมายทั้ง ๓ ระดับนี้ มนุษย์สามารถกระทำให้เกิดขึ้นได้บรรลุถึงได้ โดยวิธีการพัฒนาตามหลักทางพุทธศาสนา ซึ่งเรียกว่า ไตรสิกขา หรือ สิกขา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลัก ไตรสิกขาต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๓ ด้าน ได้แก่ ด้านตนเอง ด้านผู้อื่น และด้านทั้งสองหรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย โดยการพัฒนาไปพร้อม ๆ กัน

๔.๔ หลักธรรมที่ควรนำมาใช้ประกอบการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา

พรหมวิหาร ๔^{๓๒} (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์, ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจและกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่าดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ : holy abidings; sublime states of mind) พรหมวิหาร ๔ ประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ดังนี้

๑. เมตตา (ความรักใคร่ ปราบปรามคืออยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั้งหน้า : loving - kindness; friendliness; goodwill) หมายถึง มีน้ำใจเยื่อใยใฝ่ประโยชน์สุขแก่คนทั้งหลาย หรือน้ำใจปรารถนาประโยชน์สุขที่เป็นไปต่อมิตร

๒. กรุณา (ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์ : compassion) หมายถึง ทำความสะเทือนใจแก่สาธุชน เมื่อคนอื่นประสบทุกข์ หรือถ่วงถ่วงทุกข์ของผู้อื่นให้หมดไป หรือแผ่ใจไปรับรู้ต่อคนสัตว์ทั้งหลายที่ประสบทุกข์

๓. มุทิตา (ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญอกงามยิ่งขึ้นไป : sympathetic joy; altruistic joy) หมายถึง อนุโมทนายินดีต่อผู้ประกอบด้วยสมบัติหรือผลดีนั้นๆ

๔. อุเบกขา (ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับที่ความรับผิดชอบของตน :

^{๓๒} ที.ม. ๑๐/๑๘๔/๒๒๕; ที.ปา. ๑๑/๒๒๘/๒๓๒.

equanimity; neutrality; poise) หมายถึง คอยมองดูอยู่ โดยละความขวนขวายว่า สัตว์ทั้งหลายจงอย่าผูกเวรกัน เป็นต้น และโดยเข้าถึงความเป็นกลางผู้ดำรงในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษยสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตากรุณา และย่อมรักษาศรัทธาไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์แต่ก็ต้องมีอุเบกขาค้ำด้วยที่จะมิให้เสียธรรม

หลักสังคหัตถุ ๔^{๓๓} (ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว คือยึดเหนี่ยวใจบุคคล และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี, หลักการสงเคราะห์ : bases of sympathy; acts of doing favors; principles of service; virtues making for group integration and leadership) มีดังนี้

๑ ทาน การให้ปัน การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่สิ่งของของตนแก่บุคคลอื่น ด้วยเห็นว่าสิ่งของของตนเสียสละไปนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ผู้รับ เป็นการแสดงความมีน้ำใจ และเป็นการยึดเหนี่ยวจิตใจของมิตรสหายหรือบริวารไว้ได้ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญการให้ไว้มากมาย เช่น “ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก” “ผู้ให้ย่อมผูกมิตรไว้ได้” เป็นต้น ผู้ที่มีความตระหนี่นั้นไม่สามารถที่จะผูกมิตรหรือยึดเหนี่ยวจิตใจของมิตรและบริวารไว้ได้

๒ ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ การมีวาจาเป็นที่รัก เป็นที่คู่คิดจิตใจของผู้ฟัง มีวาจาสุภาพอ่อนหวานชวนฟัง เป็นวาจาที่ไม่หยาบคายและก่อให้เกิดประโยชน์ การมีปิยวาจามีความสำคัญเป็นอย่างมากในการผูกมิตรหรือรักษาน้ำใจมิตร บุคคลที่ได้รับมอบหมายให้เป็นทูตหรือเป็นตัวแทนของประเทศในการเจรจาเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของประชาชนและประเทศชาติจะต้องมีเทคนิคในการใช้คำพูดอย่างดีเยี่ยม เพราะถ้าหากใช้คำพูดที่ไม่ดีก็จะส่งผลให้ประชาชนและประเทศชาติสูญเสียผลประโยชน์ได้

๓ อัถถจริยา การประพฤติตนเป็นประโยชน์ เช่น การช่วยเหลือผู้อื่นในเวลาที่ยจำเป็น ไม่เป็นคนนิ่งดูตายในเมื่อตนเองมีกำลังความสามารถที่จะช่วยเหลือได้ ในการผูกสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศก็เช่นเดียวกัน จะต้องเป็นผู้ที่รู้จักให้การช่วยเหลือในเวลาที่เหมาะสมช่วยเหลือ เช่น เมื่อถึงคราวที่มิตรประเทศต้องประสบกับภัยพิบัติต่างๆ ที่ประเทศสัมพันธ์มิตรพอที่จะช่วยเหลือได้ก็ให้ช่วยเหลือตามกำลังความสามารถ เพื่อเป็นการผูกสัมพันธ์ไมตรีหรือแสดงถึงความมีสัมพันธ์ไมตรีอันดีต่อกัน

๔ สมานัตตตา ความมีตนเสมอต้นเสมอปลาย ไม่คบมิตรเพราะเห็นแก่ประโยชน์ ส่วนตนมิใช่ว่าเมื่อเห็นว่ามิตรหมดประโยชน์สำหรับตนแล้วก็เริ่มห่างเหินหรือเลิกคบไป การคบหามิตรจะต้องคบด้วยความจริงใจ และมีความเสมอต้นเสมอปลายทั้งในยามที่มิตรรุ่งเรืองและในคราวตกต่ำ

วิธีการทั้ง ๔ นี้ เมื่อปฏิบัติได้ ย่อมทำให้เกิดความสามัคคีร่วมมือร่วมใจในกลุ่มชนนั้นๆ ถ้าไม่มีหลักปฏิบัติเช่นนี้ ผู้นั้นย่อมไม่เป็นที่รักของคนทั่วไป ข้อนี้บางท่านจึงเรียกว่า มนต์มหาเสน่ห์ เพราะทำให้ตนเข้าไปนั่งในใจของผู้อื่น

ภาวนา ๔^{๓๔} (การเจริญ, การทำให้เป็นให้มีขึ้น, การฝึกอบรม, การพัฒนา : growth; cultivation; training; development) ภาวนา ๔ เป็นเรื่องของการพัฒนา การฝึกอบรม การทำให้เกิดขึ้นหรือการเจริญ เป็นสิ่งสำคัญยิ่งต่อการพัฒนามนุษย์ ซึ่งมีอยู่ ๔ ประการตามที่ปรากฏในหลักธรรม ประกอบด้วย กายภาวนา ศิลภาวนา จิตภาวนาและปัญญาภาวนา ดังนี้

^{๓๓} ที.ปา.๑๑/๑๔๐/๑๖๗.

^{๓๔} อัง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑.

๑. กายภาวนา (การเจริญกาย, พัฒนากาย, การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษให้อกุศลธรรมงอกงาม ให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ, การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ : physical development)

๒. สីลภาวนา (การเจริญศีล, พัฒนาความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน : moral development)

๓. จิตภาวนา (การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อุตทนมัสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น : cultivation of the heart; emotional development)

๔. ปัญญาภาวนา (การเจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา : cultivation of wisdom; intellectual development)

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาจิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรมฉบับนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่ผู้วิจัยมุ่งศึกษาถึงจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ที่มีอยู่ในบริบทของสังคมโดยทั่วไป โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการที่มีผู้ทำการศึกษาไว้แล้ว และที่สำคัญที่สุดอีกส่วนหนึ่งได้อาศัยข้อมูลจากหลักพุทธธรรม ซึ่งผลจากการศึกษาผู้วิจัยมีความเห็นว่าหลักการต่าง ๆ ที่ได้ศึกษามานั้นสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตประจำวันของบุคคลทั้งหลายในทุกระดับชั้นได้เป็นอย่างดี จึงนำมาสรุปไว้ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ของการศึกษาจิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม ที่ผู้วิจัยได้กำหนดไว้มี ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษา หลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ (๒) เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ และ (๓) เพื่อศึกษาจิตสำนึกสาธารณะกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม สามารถสรุปได้ ดังนี้

๕.๑.๑ หลักการ แนวคิด และ ทฤษฎี เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ

จิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง จิตสำนึกแห่งการตระหนักรู้และการปฏิบัติที่สร้างสรรค์ เป็นกุศล ปราศจากอคติ มุ่งทำความดี สร้างเสริมประโยชน์แก่ตนเอง วัฒนธรรม สังคม และประเทศชาติ คุณลักษณะของผู้ที่มีจิตสำนึกสาธารณะ คือ บุคคลที่ประกอบไปด้วยความรู้สึกรู้สึกนึกคิดที่ดีงาม โดยสามารถสังเกตเห็นได้จากพฤติกรรมการแสดงออกที่บ่งบอกถึงความมีสติปัญญาและความมีสภาพจิตใจที่ดีงาม เช่น การรู้จักฝึกฝนตนเองให้มีระเบียบวินัยในการดำเนินชีวิตที่ต้องมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมได้ต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี เป็นบุคคลที่มีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่โอบอ้อมอารีย์ ต่อตนเองและผู้อื่น มีวิธีการปฏิบัติต่อสรรพสิ่งทั้งหลายอันได้แก่ บุคคล สัตว์ สิ่งของ และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติได้อย่างถูกต้องเหมาะสม บุคคลที่มีคุณลักษณะทางจิตสำนึกสาธารณะเช่นนี้ย่อมจะนำความสงบสุข ความเจริญก้าวหน้า มาสู่ตัวเอง องค์กร และประเทศชาติที่ตนเองอยู่อาศัยได้เป็นอย่างดี แต่ถ้าในสังคมใดปราศจากบุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะ ย่อมทำให้สังคมนั้นเกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้นมาได้เสมอ เพราะบุคคลเหล่านั้นจะขาดภูมิคุ้มกันที่ดี กลายเป็นคนอ่อนแอทางความคิดและขาดคุณธรรม เมื่อบุคคลอ่อนแอสังคมที่อยู่รอบข้างก็ย่อมมีความอ่อนแอตามไปด้วย ส่งผลให้คนในประเทศชาติขาดความสามัคคี ไม่มีระเบียบวินัย เกิดวิกฤตการณ์อยู่เนือง ๆ เป็นเหตุให้นำพาประเทศไปสู่ความขัดแย้ง ล้าหลังไม่สามารถพัฒนาได้ และย่อมได้รับการประณาม ถูกดูหมิ่น เกลียดชัง จากสังคมโลก

จิตสำนึกสาธารณะ มีวิวัฒนาการมาจากแนวความคิดของ เฮเกิล (Hegel) และ ฟอยเออร์บัค (Feuerbach) ซึ่ง มาร์กซ์ (Marx) ได้นำมาศึกษาแล้วเลือกสรรเอาบางส่วนมาวิพากษ์และประยุกต์ใช้ โดยมาร์กซ์ มีแนวความคิดพื้นฐานว่า สภาพของความเป็นอยู่มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิด เพราะความคิดเกิดในความว่างเปล่าไม่ได้ โดยจิตสำนึกไม่ได้เป็นอิสระจากเงื่อนไขทางวัตถุและ

รูปแบบการดำรงชีวิตของมนุษย์ จิตสำนึกในความหมายของมาร์กซ์ หมายถึง ระบบความคิด ความเชื่อ ทศนคติ ที่มนุษย์ยึดถือ อันเป็นระบบความหมายในการทำ ความเข้าใจโลกและจักรวาล แนวความคิดนี้อธิบายได้เป็น ๒ ประการ คือ

๑) แนวความคิดสังคมนิยมบุคคล แนวคิดนี้เห็นว่า บุคคลเป็นผู้สร้างสังคม เพื่อให้สังคมเป็นเครื่องมือในการดำรงอยู่และตอบสนองความต้องการในการดำเนินชีวิตของบุคคล หรืออีกนัยหนึ่งคือ มนุษย์สร้างสังคมขึ้นมาเพื่อให้สังคมเป็นที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัย นอกจากนั้นแล้วยังต้องการให้สังคมเป็นแหล่งผลิต ผักผ่อนอบรม ถ่ายทอดวิชาการความรู้ ศิลปและวัฒนธรรมแก่บุคคล เพื่อสร้างสรรค์บุคคลให้เป็นมนุษย์ที่ดี มีคุณธรรม แล้วนำสิ่งดีไปสร้างสังคมที่ดีที่มีความสงบสุขเหมาะสมต่อการดำรงชีวิต และสังคมมีหน้าที่ต้องดูแลบุคคล

๒) แนวความคิดบุคคลเพื่อสังคม แนวคิดนี้เห็นว่า สังคมเป็นผู้สร้างบุคคล เพื่อให้บุคคลเป็นฐานให้สังคมดำรงอยู่ โดยมีความเห็นว่า สังคมมีอยู่ก่อนแล้วบุคคลที่เข้ามาอาศัยอยู่ในสังคมจะต้องฝึกฝนอบรมตนตามวิธีการของสังคม บุคคลจึงมีหน้าที่ต้องเคารพและปฏิบัติตามกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันในสังคม สังคมจะใช้ระบบที่มีอยู่หล่อหลอมคนให้เป็นไปในแบบที่สังคมต้องการ เพื่อให้ได้คนที่สังคมต้องการกลับมาดูแลสังคม หรืออีกนัยหนึ่งคือ สังคมมีทุกอย่างพร้อมแล้วสำหรับบุคคล บุคคลที่เข้ามาอาศัยอยู่ในสังคมจึงต้องฝึกฝนอบรมตนตามวิธีการของสังคม และบุคคลมีหน้าที่ต้องดูแลสังคม

ทฤษฎีสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการมีจิตสำนึกสาธารณะ มีดังนี้

๑) ทฤษฎีประชาสังคม จิตสำนึกสาธารณะได้รับอิทธิพลที่สำคัญมาจากทฤษฎีประชาสังคมของ คีน (Keane) ที่มีแนวคิดในการให้ความช่วยเหลือสังคมโดยไม่ต้องการผลกำไร และเป็นการให้ความร่วมมือกันระหว่างสมาชิกที่อยู่นอกภาครัฐ เช่น แม่บ้าน มูลนิธิ ชมรม ฯลฯ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะดำเนินกิจกรรมเพื่อสังคมทั้งทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมอย่างเป็นกิจวัตร ด้วยความยินดี ดังนี้ (๑) เน้นความสัมพันธ์เป็นกลุ่มมีสมาชิกที่มีหลักการและอุดมการณ์ร่วมกัน (๒) มีจิตสำนึกสาธารณะ ประกอบด้วยการดูแลผลประโยชน์ของสาธารณะ การตรวจสอบสาธารณะ การรับผิดชอบสาธารณะ (๓) ความเป็นธรรมต่อสังคม (๔) ความยุติธรรมต่อสังคม (๕) ความเป็นเครือข่ายต่อสังคม (๖) เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ เป็นต้น

๒) ทฤษฎีการสร้างจิตสำนึกของเปาโล แฟร์ (Paulo Freire) เป็นทฤษฎีที่จะสนับสนุนให้การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์บรรลุผล แฟร์เห็นว่ามนุษย์มีความแตกต่างจากสัตว์ตรงที่มนุษย์มีความนึกคิด มีจิตสำนึก (Consciousness) และการกระทำของมนุษย์จะสัมพันธ์กับจิตสำนึกของเขาเสมอ ซึ่งจิตสำนึกของแฟร์ หมายถึง ความรู้ในสิ่งที่เป็นสัจธรรม สิ่งที่เป็นสภาวะที่แท้จริงของมนุษย์และสิ่งที่เป็นโลกมนุษย์ เขาชี้ให้เห็นว่าความนึกคิดและการที่มนุษย์จะมีความรู้ในเรื่องใดและลักษณะใดนั้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ธรรมชาติที่แท้จริงของสภาพแวดล้อมที่บุคคลแต่ละคนต้องดำรงชีวิตอยู่ จะส่งผลให้บุคคลแต่ละคนมีความนึกคิดและมีความรู้ที่แตกต่างกันไป

วิธีการสร้างจิตสำนึกสาธารณะของ แฟร์ คือ มุ่งสอนให้คนมีมโนธรรมสำนึก โดยใช้วิธีการพูดคุยหรือสนทนา (Dialogue) เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกัน โดยตั้งปัญหาสังคมเข้า

มาขอคิดระหว่างผู้เรียนและผู้สอน หรือระหว่างผู้เรียนด้วยกันเอง มี ๔ คำถาม ดังนี้ ๑) ชื่อของปัญหา (naming the problem) ๒) ผล (effects) เป็นผลจากปัญหาในข้อที่ ๑ ๓) สาเหตุของปัญหา (causes) ๔) ความเป็นไปได้ในการแก้ปัญหา (possible solutions)

บทบาทหน้าที่ของผู้สอนเพื่อที่จะให้ผู้เรียนเกิดจิตสำนึกสาธารณะ แพร่ เห็นว่าผู้สอนควรกระทำบทบาทหน้าที่ ดังนี้ ๑) ผู้สอนกระตุ้นให้ผู้เรียนเข้าใจตนเองในทางที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและสังคม ด้วยวิธีการศึกษาแบบปลดปล่อย (reflection) ๒) ไม่ควรสอนแบบธนาคาร (banking system) คือ การสะสมความรู้ กล่าวคือครูเอาความรู้ไปฝากไว้กับหัวสมองของผู้เรียน ผู้เรียนคือธนาคาร คอยรับฝากแต่ข้อมูลจากครู ๓) ผู้สอนควรยึดหลักการที่ว่า ไม่มีใครสอนใครได้ ไม่มีใครเรียนรู้ตามลำพังได้และบุคคลเรียนรู้ร่วมกันโดยการปฏิสัมพันธ์กับโลกของตน ๔) ผู้สอนต้องช่วยเหลือและอำนวยความสะดวก ให้ผู้เรียนได้ใช้ศักยภาพของตนด้านสติปัญญา ร่างกายและจิตใจ

๕.๑.๒ หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์

หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์นั้นมีอยู่มาก ซึ่งล้วนสามารถนำมาใช้ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะมนุษย์ได้เป็นอย่างดี ในที่นี้ได้นำหลักไตรสิกขาซึ่งเป็นหลักกลางของพุทธศาสนาที่ครอบคลุมหลักการทั้งหมด มาใช้เป็นหลักในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ ซึ่งมีข้อสรุปดังนี้

๑) **ศีล** เป็นการฝึกฝนพัฒนาด้านพฤติกรรม คือ การพัฒนาพฤติกรรมทางกายและวาจา ให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องและมีผลในการปฏิบัติที่ดีงาม สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์เราต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ มี ๒ ประเภท คือ (๑) สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ เพื่อนมนุษย์ ซึ่งในความหมายเดิมของทางพระพุทธศาสนานั้นได้รวมเอาสัตว์อื่นทั้งหลายทั้งปวงไว้ด้วย (๒) สิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางกายภาพ ได้แก่ พฤติกรรมทางกาย เช่น การแสดงออกทางพฤติกรรมต่าง ๆ การหาเลี้ยงชีพ การบริโภคปัจจัย ๔ การใช้สอยวัสดุอุปกรณ์และเทคโนโลยีต่าง ๆ รวมทั้งสิ่งทั้งหลายที่มีในธรรมชาติ

การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะด้าน ศีล แบ่งออกเป็นหมวดใหญ่ได้ ๔ ประการ คือ (๑) การรักษาวินัยแม่บทของชุมชน (๒) การรู้จักใช้อินทรีย์ (๓) การหาเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ (๔) การเสพบริโภคปัจจัยโดยใช้ปัญญา

๒) **สมาธิ** เป็น การฝึกฝนพัฒนาในด้านจิตใจ ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะจิตใจ เป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจ หรือ เจตนาและเป็นไปตามเจตจำนงและแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนา ให้ดีงามแล้ว ก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ดีงามด้วย แม้ความสุข ความทุกข์ในที่สุดก็อยู่ที่ใจ ยิ่งกว่านั้น ปัญญาจะเจริญงอกงามได้ ต้องอาศัยจิตใจที่เข้มแข็งสู้ปัญหา เอาใจใส่ มีความเพียรพยายามที่จะคิดค้น ไม่ท้อถอย ยิ่งเรื่องที่คิดหรือพิจารณานั้นยาก หรือละเอียดลึกซึ้ง ก็ยิ่งต้องมีจิตใจที่สงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่พลุ่งพล่านกระวนกระวาย คือต้องมีสมาธิจึงจะคิดได้ชัดเจน เจาะลึกทะลุได้ และมองเห็นทั่วตลอด จิตที่ฝึกดีแล้ว จึงเป็นฐานที่จะให้ปัญญาทำงานและพัฒนาอย่างได้ผล การพัฒนาจิตใจนี้มีสมาธิเป็นแกน หรือเป็นศูนย์กลาง จึงเรียกง่าย ๆ ว่า สมาธิ

การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะด้าน สมาธิ แบ่งออกเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ ๓ ประการ คือ (๑) พัฒนาคุณธรรมซึ่งเป็นคุณภาพของจิตใจ (๒) พัฒนาสมรรถภาพและประสิทธิภาพของจิตใจ (๓) พัฒนาความสุขและภาวะที่เกื้อหนุนสุขภาพของจิตใจ

๓) ปัญญา เป็น การพัฒนาด้านปัญญา ซึ่งมีความสำคัญสูงสุดเพราะปัญญาเป็นต้นทาง และควบคุมพฤติกรรมทั้งหมด คนเราจะมีพฤติกรรมอะไร อย่างไร และแคไหน ก็อยู่ที่ว่าจะมีปัญญา ชี้นำหรือบอกทางให้เท่าใด และปัญญาเป็นตัวปลดปล่อยจิตใจหาทางออกให้จิตใจ เช่น เมื่อจิตใจอึดอัดมีปัญหาติดตันอยู่พอเกิดปัญญารู้ว่าจะทำอย่างไรจิตใจก็โล่งเป็นอิสระได้

การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะด้าน ปัญญา แบ่งออกเป็นหมวดใหญ่ ๆ ได้ ๓ ประการ ดังนี้ (๑) ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพและประสบความสำเร็จ (๒) ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม (๓) ปัญญาที่ช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตที่ดีงาม

๕.๑.๓ จิตสำนึกสาธารณะกับหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์

แนวคิดทางพุทธธรรมเห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ ดังนั้นจิตสำนึกสาธารณะเป็นจึงสิ่งที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้ด้วยการฝึกฝนอบรมพัฒนา องค์ประกอบสำคัญในเบื้องต้นของการพัฒนา เรียกว่าการปรโตโมหะ หรือการเรียนรู้ที่อาศัยการกล่อมเกลามาจากสภาพแวดล้อมทางภายนอกเป็นสำคัญ ซึ่งบุคคลโดยทั่วไปจะได้อิทธิพลจากการพัฒนาด้วยวิธีนี้ ส่วนอีกวิธีหนึ่งคือการโยโสมนสิการ หรือการได้รับอิทธิพลจากสภาพแวดล้อมจากภายใน ซึ่งเป็นจิตสำนึกสาธารณะของบุคคลที่มีความสมบูรณ์พร้อมทางปัญญาสูงจึงจะสามารถพัฒนาตนเองได้ด้วยวิธีนี้ได้

หลักการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาเป็นหลักที่กว้างขวางและกินขอบเขตของหลักพุทธธรรมทั้งหมด อันประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา หลักไตรสิกขาเป็นหลักการฝึกฝนที่มีจุดมุ่งหมาย เพื่อการฝึกฝนมนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีปฏิสัมพันธ์ที่ดีงามต่อสภาพแวดล้อมทั้งภายนอกและภายในของมนุษย์ โดยใช้วิธีปฏิบัติการตามพื้นฐานของความเป็นจริงที่มีโดยธรรมชาติ เพื่อให้มนุษย์สามารถดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างสมดุลและเกื้อกูลกัน

หลักไตรสิกขา สามารถแยกออกให้ชัดเจนและง่ายต่อการทำความเข้าใจมีอยู่ ๔ ด้าน หรือเรียกว่าการฝึกอบรมด้าน ภาวนา ๔ ดังนี้

๑) ด้านกาย เป็นการฝึกอบรมทางความประพฤติหรือทางกายภาพ คือ ให้รู้จักการควบคุมพฤติกรรมทาง กาย ให้ดีงาม เช่น ให้รู้จักสำรวมในใช้สอยบริโภคปัจจัย ๔ เช่น อาหาร ที่อยู่ อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้นอย่างเหมาะสม ถ้าเป็นนักบวช ต้องไม่บริโภคปัจจัย ๔ นั้นด้วยความอยากหรือตัณหา ต้องหมั่นพิจารณาในการใช้สอยให้ได้ปริมาณและคุณค่าที่แท้จริง หากเป็นกลุ่มคฤหัสถ์ควรต้องมีความรู้ความเข้าใจในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เช่นรู้จักการดูแลร่างกายให้แข็งแรงสะอาด มีสุขอนามัย มีครอบครัวที่ดี มีอาชีพการงานมั่นคง มีรายได้ที่เพียงพอ มีความเข้าใจต่อสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติและสังคมเป็นอย่างดี ส่วนทางวาจานั้นต้องรู้จักการพูดดีมีความสัตย์ ไม่โกหกหลอกลวง ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดหยาบคาย ไม่พูดเพื่อเจ้อ จึงจะเกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น

๒) ด้านศีล เป็นการฝึกอบรมด้านเบียบวินัยการอยู่ร่วมกันในสังคม คือ ให้เป็นผู้มีศีลเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต ถ้าเป็นกลุ่มนักบวชย่อมมีการดำเนินชีวิตประจำวันที่เป็นปกติ ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย สำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม ทำตามข้อที่พระพุทธเจ้าทรง

อนุญาต เป็นผู้ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย ทั้งที่เป็นฝ่ายอาทิพรหมจรรย์กาสิกขา หมายถึง สิกขาบท ๒๒๗ ที่มาในพระปาฏิโมกข์ และอภิธมาจาริกาสิกขา หมายถึงสิกขาในฝ่ายชนบธรรมเนียม ที่จะชักนำให้เกิดความประพฤติความและเป็นอยู่ให้ตั้งงามมีคุณยิ่งขึ้นไป หากเป็นกลุ่มคฤหัสถ์ต้องสามารถดำเนินชีวิตประจำวันที่ดีได้ คือมีศีล ๕ เป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต เป็นคนมีระเบียบ มีวินัย มีความซื่อสัตย์ มีความรับผิดชอบ ตรงต่อเวลา สามารถพึ่งตนเองได้ ทำงานเลี้ยงชีพอย่างสุจริต ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายให้กับสังคม เป็นต้น

๓) **ด้านจิต** เป็นการฝึกอบรมด้านอารมณ์จิตใจ คือ ให้เป็นผู้มีจิตเข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย กล่าวคือเป็นผู้มีสมรรถภาพจิต คุณภาพจิต และสุขภาพจิตที่ดี ทั้งกลุ่มนักบวชและกลุ่มคฤหัสถ์ในเบื้องต้นสามารถประเมินผลได้จากการดำเนินชีวิตประจำวันตามปกติ ว่าสภาพจิตมีความเข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เช่น มีความกตัญญูรู้คุณตอบแทนคุณ มีจิตใจ เมตตา กรุณา (แบ่งปัน เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่) ต่อกัน ทำงานและเรียนรู้อย่างตั้งใจอดทน ขยันหมั่นเพียร มีสุขภาพจิตดี แจ่มใส ร่าเริง เบิกบาน เป็นต้น

๔) **ด้านปัญญา** เป็นการฝึกอบรมด้านสติปัญญา คือ ให้เป็นผู้มีความรู้เข้าใจในปัญหาต่าง ๆ อย่างลึกซึ้งสามารถแยกป็นเหตุและผลได้ ถ้าเป็นกลุ่มนักบวชต้องมีความเป็นผู้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสและปลดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยปัญญา หากเป็นกลุ่มคฤหัสถ์ ต้องใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจำวันที่ดีได้ เช่น เป็นผู้มีศรัทธาและเข้าใจถูกต้องในพระรัตนตรัย รู้บาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ ใฝ่รู้ ใฝ่ศึกษา ใฝ่สร้างสรรค์ แสวงหาความจริงพัฒนาตนเองอยู่เสมอ รู้เท่าทันสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นและแก้ไขปัญหามาได้ด้วยสติปัญญาตามความเป็นจริง

๕.๒ ข้อเสนอแนะในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะ

จากการศึกษาในบทที่ผ่านมาทำให้ทราบว่า จิตสำนึกสาธารณะสามารถฝึกอบรมให้เกิดขึ้นได้ สิ่งสำคัญที่จะสร้างจิตสำนึกสาธารณะให้เกิดขึ้นได้ก็คือ สภาพแวดล้อมที่มีอยู่โดยทั่วไปของมนุษย์ อันได้แก่สภาพแวดล้อมภายนอกและสภาพแวดล้อมภายในที่มีความสัมพันธ์อยู่กับชีวิตของมนุษย์ ดังนั้นภาครัฐและภาคเอกชนต้องให้ความสำคัญและให้การสนับสนุนต่อสิ่งเหล่านี้เป็นอย่างมาก ดังนี้

๑) องค์กรภาครัฐ ควรมุ่งส่งเสริมบุคคลให้มีจิตสำนึกสาธารณะ โดยภาครัฐควรเน้นให้การศึกษาด้านจิตสำนึกสาธารณะตามหลักพุทธธรรมให้มากขึ้น โดยเฉพาะหลักไตรสิกขา ซึ่งภาครัฐควรต้องส่งเสริมและขับเคลื่อนอย่างจริงจัง เพื่อให้มีการเรียนการสอนที่มีประสิทธิภาพสามารถนำไปใช้ได้ในชีวิตจริง โดยให้ทุกสถาบันทุกแห่งจัดทำเป็นแผนพัฒนาที่ชัดเจน

๒) องค์กรศาสนา ในปัจจุบันองค์กรทางศาสนาค่อนข้างมีความย่อหย่อนด้านพระธรรมวินัย ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญยิ่งต่อการมีจิตสำนึกสาธารณะ เพราะบุคคลทางศาสนานั้นถือว่าเป็นแบบอย่างของสังคม จึงควรให้พระสงฆ์ทำความเข้าใจต่อการมีจิตสำนึกสาธารณะให้มากขึ้น โดยการศึกษาหลักไตรสิกขาให้ชัดเจน และนำไปใช้ในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรม เพื่อให้มีการแสดงออกทางพฤติกรรมที่ถูกต้องเหมาะสม

๓) องค์กรภาคประชาชน ปัจจุบันภาคประชาชนในบางส่วนมีความเข้าใจศาสนาพุทธไปในทางที่คลาดเคลื่อน ทำให้การปฏิบัติไม่ได้ผลและขาดความมีจิตสำนึกสาธารณะที่ดี ควรหาวิธีในการสร้างเสริมความเข้าใจในการปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรม โดยใช้หลักไตรสิกขา

๕.๓ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาถึงการพัฒนาด้านจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์จากแนวคิดของนักวิชาการทางตะวันตก และจากหลักพุทธธรรม คือ หลักไตรสิกขา ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าจิตสำนึกสาธารณะเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับสังคมของมนุษย์ และมีประเด็นที่น่าสนใจให้ศึกษาอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งจะขอนำมาเสนอแนะในการทำงานวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๑) ควรมีการศึกษาพฤติกรรมด้านจิตสำนึกสาธารณะของมนุษย์เพื่อนำไปแก้ปัญหาในสังคมไทย

๒) ควรมีการศึกษาเชิงเปรียบเทียบกระบวนการจิตสำนึกสาธารณะของกลุ่มจิตวิเคราะห์กับจิตสำนึกสาธารณะตามหลักพุทธธรรม

๓) ควรมีการศึกษาหลักภavana ๔ กับการเสริมสร้างจิตสำนึกสาธารณะของคนไทย

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. จอมปราชญ์นักการศึกษา. กรุงเทพมหานคร : ชัคเซสมิเดีย, ๒๕๔๓.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ. กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๙.

ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์. สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ. กรุงเทพมหานคร : วี พรินท์ (1991), ๒๕๕๒.

ธนาภิต. เอตทัคคะผู้เป็นเลิศด้านต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : สุวีริยาสาส์น, ๒๕๔๙.

ธรรมรักษา. พระไตรปิฎกฉบับสุภาสิต. กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๒.

บรรยงค์ โตจินดา. การบริหารงานบุคคล. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, ๒๕๔๖.

บุญมี แทนแก้ว. จริยศาสตร์ กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

บุญเลิศ ไพรินทร์. พฤติกรรมการบริหารงานบุคคล. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, ๒๕๓๘.

บุญสม หารษาศิริพจน์. จิตสำนึก. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานสภาอาจารย์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๔๓.

ปัญญา ใช้บางยาง. ๗๕ อุบาสกพุทธสาวกในสมัยพุทธกาล. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาสถาบันบัณฑิตธรรม, ๒๕๕๐.

ประเวศ วะสี และคณะ. ยุทธศาสตร์แก้วิกฤตชาติ. กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๔๒.

พรศักดิ์ ผ่องแผ้ว. ข่าวสารทางการเมืองของคนไทย. กรุงเทพมหานคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๓๑.

_____. ข้าราชการไทย : ความสำนึกและอุดมการณ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พรรณทิพย์ ศิริวรรณบุศย์. ทฤษฎีจิตวิทยาพัฒนาการ. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____. ถึงเวลาพัฒนาคนกันใหม่. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

_____. การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.

_____. พัฒนาการแบบองค์รวมของเด็กไทย. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๖.

- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๗.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **การสร้างสรรคปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับปรับปรุงและขยายความ** พิมพ์ครั้งที่ ๔๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- _____ . **จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๕๑.
- _____ . **ธรรมนูญชีวิต (A Constitution for Living)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒๑. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.
- _____ . **เหนือสามัญวิสัย อิทธิปาฏิหาริย์เทวดา**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ศ.ดร.ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **พุทธวิธีการบริหาร**. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- พุทธทาสภิกขุ.(เงื่อม อินฺทปญฺโญ). **ตามรอยพระอรหันต์**. ม.ป.ท, ๒๕๒๙.
- _____ . **การศึกษาสมบูรณ์แบบ** : คือวงกลมที่คุ้มครองโลกถึงที่สุด. กรุงเทพมหานคร : อุษาการพิมพ์, ๒๕๔๙.
- _____ . **คู่มือมนุษย์ HANBOOK FOR MANKIND**. กรุงเทพมหานคร : ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๒.
- พระไพศาล วิสาโล. **พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกลดคีมทอง, ๒๕๓๓.
- _____ . **การศึกษาเพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**. คณะครุศาสตร์ : สถาบันราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๔๒.
- ไพบูลย์ **วัฒนธรรมและสังคมสังวร**. สำนักไทยที่พึงปรารถนา. กรุงเทพมหานคร : เดือนตุลา, ๒๕๔๓.
- มานิต มานิตเจริญ. **พจนานุกรมไทย**. กรุงเทพมหานคร : เอกศิลป์การพิมพ์, ๒๕๑๔.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : บริษัทนามมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- เรียม ศรีทอง. **พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทเวิร์ดเวฟเอดดูเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๒.
- วิภาพันธุ์ ก่อเกียรติเจริญ. **สรุปสถานการณ์สังคมไทย : มุมมองและข้อเสนอจากเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน**. กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมการพัฒนา, ๒๕๓๙.
- ศักดิ์ชัย นิรัฐทวี. **บทบาทของมหาวิทยาลัยกับการศึกษาเพื่อความเป็นประชาสังคม**. กรุงเทพมหานคร : ASAHIL THAILAND JOURNAL, ๒๕๔๑.
- ศรัณย์ วงศ์คำจันทร์. **ปรัชญาเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์ ม.ป.ป.
- สงวน สุทธิเลิศอรุณ. **พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน**. กรุงเทพมหานคร : อักษราพิพัฒน์, ๒๕๔๓.
- สอ เสถบุตร. **New Model English–Thai Dictionary**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๐.
- อำนาจ เจริญศิลป์. **การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรินติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๔๓.

(๒) บทความในวารสาร:

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), “หัวใจพระพุทธศาสนา”, พุทธจักร, ปีที่ ๖๑ ฉบับที่ ๕ (พฤษภาคม ๒๕๕๐) : ๗.
- รัฐจวน อินทรกำแหง, “ประชาธิปไตยแบบธรรมิกสังคมนิยม”, ปาจารย์สาร, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๖, (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๒๘): ๑๑๐-๑๑๙.
- วิรุณ ตั้งเจริญ, “มศว. พลวัต จดหมายข่าวธรรมาภิบาลมหาวิทยาลัย”, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑, (พฤศจิกายน-ธันวาคม, ๒๕๔๗) : ๒-๓.
- สมพงษ์ สิงหะพล, “ต้องสอนให้เกิดจิตสำนึกใหม่”, สี่มาจารย์, ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๒๗, (มิถุนายน-ตุลาคม ๒๕๔๒) ; หน้า ๑๖.
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, สาระสังเขปประเด็นการปฏิรูปประเทศไทยด้านอื่น ๆ : การเสริมสร้างมาตรฐานคุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหารประเทศและประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักการพิมพ์ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, ๒๕๕๗), หน้า ก-ค.
- จรรยา สุวรรณทัต, ประมวลบทความวิชาการฉบับพิเศษ, ๒๕๒๕-๒๕๓๕, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๑.
- ยุทธนา วรณปิติกุล. สำนึกพลเมือง. ความเรียงว่าด้วยประชาชนบนเส้นทางประชาคม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๘๑-๑๘๓.
- ระวี ภาวิไล, “หัวใจของศาสนาพุทธ”, บทความเสนอในการประชุมทางวิชาการ, (ธรรมสถาน : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘) : ๑.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก, “มัชฌิมาปฏิปทา: สายกลางสองมิติ”, ข่าวสด, (๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙) : ๒๙.
- สัญญา วิวัฒน์, “จิตสำนึกเพื่อส่วนรวมเชิงพุทธ”, เอกสารประกอบการประชุมวิชาการประจำปีของเครือข่ายสถาบันอุดมศึกษา เขตภาคกลางเพื่อพัฒนาบัณฑิตอุดมคติไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, ๒๕๔๙), หน้า ๔๑-๔๕.

(๓) วิทยานิพนธ์:

- กนิษฐา นิต์ศน์พัฒนาและคณะ, “จิตสำนึกทางสังคมของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษามหาวิทยาลัยมหิดล” .วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. สาขาวิชาจิตวิทยา : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑.
- นवलลออ แสงสุข, “จิตสำนึกสาธารณะในเยาวชน : กรณีศึกษานักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง”, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. คณะศึกษาศาสตร์ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.
- บรรทม มณีโชติ. “การศึกษารูปแบบของข้อคำถามวัดลักษณะนิสัยด้านความเสียสละชนิดข้อความและชนิดสถานการณ์ที่มีผลต่อคุณภาพของแบบทดลอง”. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๐.
- บุญทัน ภูบาล, “การใช้ชีวิตที่ศรัทธาเป็นต้นแบบเพื่อพัฒนาจิตสาธารณะของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๒”. วิทยานิพนธ์นิพนธ์ กศ.ม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๙.

- พระครูวีระญาณสุนทร (จรินทร์ อาบคำ). “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา :กรณีศึกษา วัดตากฟ้า อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต** บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระชัชวาล ศรีสุข. “ศาสนากับการพัฒนาบุคลิกภาพ : “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเกี่ยวกับการพัฒนาบุคลิกภาพในพุทธศาสนาและศาสนาคริสต์”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑.
- พระทะนงศักดิ์ ปภังกร (ตื่นขุนทด). “การมองโลกตามหลักพุทธปรัชญา” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระมหาประทีป พรหมสิทธิ์. “การศึกษาเชิงปรัชญาเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง”. **รายงานการศึกษาอิสระปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๕.
- พระมหาศุภวัฒน์ ชุตินนโต (สุขดำ). “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับซิกมันด์ฟรอยด์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- เรียม นมรักษ์, การวิเคราะห์องค์ประกอบของจิตสาธารณะของนักศึกษาในองค์กรนักศึกษา **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต**.: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.
- ศิริ แคนสา, “การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะนักเรียนชั้นมัธยมศึกษา : กรณีศึกษาโรงเรียนคอนสวรรค์”, **วิทยานิพนธ์การศึกษาดุขฎิบัณฑิตการบริหารและพัฒนาศึกษา**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๑.
- สยามรัฐ เรื่องนาม. “ความรู้ทางการเมืองและการรับรู้ข่าวสารทางการเมืองกับความสำนึกเชิงสังคมของประชาชนในองค์การบริหารส่วนตำบล จังหวัดกาญจนบุรี” **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต**. สาขารัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๔๒.
- หลุทัย อาจปุระ, “ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล” **วิทยานิพนธ์ปริญญาพยาบาลมหาบัณฑิต** (การพยาบาลศึกษา) บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

(๔) รายงานการวิจัย

- ชาย โพธิ์สิตาและคณะ, “จิตสำนึกต่อสาธารณะสมบัติ: ศึกษากรณีกรุงเทพมหานคร”, รายงานวิจัย, (นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๐) หน้า ๒๔.
- อรพินท์ ชูชมและคณะ, “การวิเคราะห์ปัจจัยทางจิตสังคมที่สัมพันธ์กับจิตสำนึกทางปัญญาและคุณภาพชีวิตของเยาวชนไทย”. รายงานการวิจัย, (สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทร วิโรฒ, ๒๕๕๒)
- สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, วาระการวิจัยแห่งชาติในภาวะวิกฤติเพื่อฟื้นฟูชาติ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานฯ, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔.

(๕) สื่ออิเล็กทรอนิกส์:

ฐิตวัฒน์ หงษ์กิตติยานนท์. แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการพยาบาลสุขภาพจิตและจิตเวช, [ออนไลน์].

แหล่งที่มา : http://www.teacher.ssru.ac.th/thitavan_ho[๑๐ ม.ค. ๒๕๕๙].

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม [ออนไลน์]. แหล่งที่มา :

<http://www.seameo.org/vl/payutto/index.htm>. [๒๑ ก.ย.๒๕๕๔].

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **หลักแม่บทของการพัฒนาตน** [ออนไลน์]. แหล่งที่มา:

http://www.watnyanaves.net/th/book_list [๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๙]

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **จิตสำนึกสังคมไทย : ลานธรรมจักร** [ออนไลน์]. แหล่งที่มา :

<http://www.dhammadjak.net/board/viewtopic.php?t=10062> [๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘].

สุนทร สุนันท์ชัย. สติปัญญาและจิตสำนึกมนุษย์ผ่านงานของเปาโล แฟร์ [ออนไลน์]. แหล่งที่มา :

<http://www.oknation.net/blog/FogSea/2008/03/19/entry-2/comment> [๑
ธ.ค. ๒๕๖๐].

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <https://www.m-society.go.th> [๑๗

ก.ค. ๒๕๕๙].

๒. ภาษาอังกฤษ:

Raj, M. Consciousness. Encyclopedia Dictionary of Psychology and Education. New
Del hi : Anmol, 1996.

Sills, D.L. Leadership. International Encyclopedia of the Social Sciences. New York :
The Macmillan & the Free Press, 1972.

Gardner Howard, Five Mind for the Future. Boston : Harvard Business School, 2006.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พระสันต์ทัศน์ ฐิตาจาโร (ปริตาศักดิ์)
เกิดวันที่	: ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๒
สถานที่เกิด	: ๔๑ ม.๑๐ ต.อิสาน อ.เมือง จ.บุรีรัมย์
อุปสมบท	: ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ ณ วัดทุ่งโพธิ์ ต.อิสาน อ.เมือง จ.บุรีรัมย์ พระประสาธน์สารคุณ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระชัยวุฒิ ปญญาโร เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระลำเพลิน กตปุญโญ เป็นพระอนุสาวนาจารย์
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๔ สอบได้นักธรรมชั้นเอก จากสำนักเรียนคณะจังหวัดบุรีรัมย์ วัดป่าเขาน้อย : พ.ศ. ๒๕๕๖ สำเร็จการศึกษาปริญญารัฐศาสตรบัณฑิต สาขาวิชา รัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง
ปีที่เข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๗
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: ๒๒๘ ม.๑๓ ต.เสม็ด อ.เมือง จ.บุรีรัมย์ ๓๑๐๐๐